

Eldəniz MƏMMƏDOV

SƏLCUQLAR

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

ELDƏNİZ MƏMMƏDOV

SƏLCUQLAR

Dərs vəsaiti

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
29 may 2015-ci il tarixli 619 №-li
əmrilə təsdiq edilmişdir.*

Bakı – Mütərcim – 2015

Elmi redaktoru: **M.İ.Əmrahov**, *ADPU-nun Türk və Şərqi Avropa xalqları tarixi və tarixin tədrisi metodikası kafedrasının professoru, tarix üzrə elmlər doktoru*

Rəyçilər: **Q.İ.Bəşirov**, *ADPU-nun Türk və Şərqi Avropa xalqları tarixi və tarixin tədrisi metodikası kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

B.İ.Məmmədli, *Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru*

Eldəniz Əliş oğlu Məmmədov. Səlcuqlar. Dərs vəsaiti.
– Bakı: Mütərcim, 2015. – 204 səh.

Dərs vəsaitində türk xalqlarının tarixində mühüm mərhələni təşkil edən Böyük Səlcuq dövlətinin yaranması, onun Mərkəzi Asiya və İrana məğlubedilməz yürüşləri, Malazgird döyüşü, Anadolu Səlcuq dövlətinin yaranması, səlib yürüşlərinə qarşı aparılan mübarizə, Miryakəfalon döyüşünün hərbi və siyasi əhəmiyyəti açıqlanmış, Səlcuq dövlətinin Əlaəddin Keyqubadın hakimiyyəti və nəhayət Anadolunun monqolların istilası dövrünün tarixinin ümumiləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

Vəsait ali məktəblərin tarix fakültələrinin tələbələri və magistrələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondan ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, həmçinin türk xalqlarının tarixi ilə maraqlananlar faydalana bilərlər.

M $\frac{4301060000}{026}$ 144-15

© E.Məmmədov, 2015

*Tarix yazmaq-tarixi yaratmaq qədər çətindir.
Əgər yazan yaradana sadıq qalmazsa,
yazılan tarix insanları çaşdıracaq mahiyyət alır.*

Mustafa Kamal Atatürk

*Tarix yazmaq-tarixi yaratmaq qədər çətindir.
Əgər yazan yaradana sadıq qalmazsa,
yazılan tarix insanları çaşdıracaq mahiyyət alır.*

Mustafa Kamal Atatürk

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	6
I FƏSİL.MƏNBƏLƏR VƏ TARİXŞÜNASLIQ	8
II FƏSİL. SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN YARANMASI	24
X əsrin sonu-XI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada ictimai-siyasi vəziyyət	24
Səlcuqların Kiçik Asiyada möhkəmlənməsi.....	26
Səlcuq dövlətinin yaranması.....	31
Xorasan yürüşü	35
Dəndənəkan döyüşü.....	41
Səlcuqların İran yürüşləri	46
Malazgird döyüşü	51
III FƏSİL. SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN PARÇALANMASI	63
İraq və Xorasan səlcuqları	64
Suriya səlcuqları	69
Hələb məlikliyi	70
Şam məlikliyi	73
Girman səlcuqları	74
IV FƏSİL. ANADOLU SƏLCUQ DÖVLƏTİ	75
Anadolu Səlcuq dövlətinin yaranması	
Sultan Cəlalüddövlə din-Müizziddin Məlik şahın yürüşləri.....	81
Anadolu Səlcuq dövlətinin xaçlılara qarşı mübarizəsi	91
Miryakəfalon döyüşü.....	105
Üçüncü və dördüncü Xaç yürüşləri	109
Anadolu Səlcuq dövləti Əlaəddin Keyqubadın hakimliyi dövründə.....	116
Anadolu monqol istilasası dövründə.....	121
Məngüçlü bəyliyi (1080-1228).....	133
Çaka (Çaxa) bəyliyi (1081-1098).....	134
Danişməndlilər bəyliyi (1092-1178).....	134
Saltuklu bəyliyi (1092-1202).....	137

V FƏSİL. SƏLCUQLARDA DÖVLƏT QURUCULUĞU	141
Dövlət təşkilatları	141
Dövlət təşkilatlarının idarəçilik funksiyaları	143
Hökumət təşkilatları. Ali Divan və sahə hökumət təşkilatları	147
Hakimiyyət rəmzləri	153
Ordu quruculuğu.....	169
VI FƏSİL. MƏDƏNİYYƏT	173
NƏTİCƏ	197
ƏDƏBİYYAT	200

«Türk dəniz balıqqulağında incidir, öz evində yaşadığıca qiyməti yoxdur, lakin o kənara çıxdığıca qiymətə malik olur...».

**Turan hökmdarı Alp Ər Tunqa
(Əfrasiyab)**

GİRİŞ

Türk dünyası tarixinin parlaq səhifəsini təşkil edən Böyük Səlcuq imperiyasının tarixinin araşdırılması aktuallığını itirməmişdir. Bu dövlətin tarixinə dair öncə məlum olmayan yeni mənbələrin aşkar olunması və elmi tədqiqata cəlb edilməsi türk dünyası tarixinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

X əsrin birinci yarısında Yaxın Şərqdə ən qüdrətli oğuz və türk tayfalarının hərbi-siyasi birliyindən orta əsr feodal dövlətlərindən biri yarandı. Tayfa başçısı Səlcuqun adı ilə adlanan bu birliyin üzvləri X-XIII əsrlərdə Yaxın Şərqdə böyük dəyişikliyə səbəb oldu, geniş miqyaslı hərbi yürüslərdə iştirak etdilər. Türküstandan Aralıq dənizinə, Zaqafqaziyadan Fars körfəzinə qədər geniş bir ərazini əhatə edən Səlcuq dövlətinin əsası qoyuldu, bu dövlət bir çox xalqların iqtisadi, sosial, etnik və mədəni həyatına, ümumiyyətlə orta əsr dünyası tarixinə təsir göstərdi.

Dərs vəsaitində Böyük Səlcuq imperatorluğu tarixinin kompleks şəkildə araşdırılmasına cəhd edilmiş, problemə aid qaynaqlar, faktlar və materiallar əsasında Səlcuq dövlətinin yaranması, onların Kiçik Asiyaya və İrana yürüşlərinin şərhinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Vəsaitdə imperiyanın idarəçilik aparatındakı vəzifələrin funksiyaları, onların daşıyıcılarının kimliyi müəyyənləşdirilmiş, səlcuq saray həyatına dair yeni faktlar üzə çıxarılmış, mənbələrin materialları əsasında Böyük Səlcuq imperiyasının tabe və qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin bəzi məqamları işıqlandırılmış, imperiya-

nin parçalanmasından sonra yaradılan Səlcuq dövlətlərinin tarixinə nəzər salınmışdır.

Səlcuqlar dövrünün mədəniyyəti faktlar əsasında şərh olunmuşdur.

Vəsait ali məktəblərin tarix fakültələrinin tələbələri və magistr-
lər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ondan ümumtəhsil məktəblərinin
müəllimləri, həmçinin türk xalqlarının tarixi ilə maraqlananlar fay-
dalana bilərlər.

I FƏSİL

MƏNBƏLƏR VƏ TARİXŞÜNASLIQ

Mənbələr

Oğuz tayfalarının bir qolu olan səlcuqlar dünya tarixi səhifəsində mühüm yerlərdən birini tutur. Səlcuqların yaratdığı imperiyanın həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni tarixi bir çox tarixçilərin tədqiqat obyektinə olmuş və tədqiqatlar davam etməkdədir.

Səlcuqların tarix səhnəsinə gəldiyi dövrdə Yaxın və Orta Şərqdə inkişaf etmiş tarixşünaslıq mövcud idi, düzdür bunlar əsasən ərəb və fars dillərində yazılmış və bir çoxu ayrı-ayrı sülalələrə həsr edilmişdir. Lakin həmin salnamələr və əsərlər içərisində səlcuqların mənsəyi və ilk fəaliyyətləri ilə bilavasitə bağlı olan əsərlərin mövcudluğu haqqında heç bir məlumat yoxdur. Bu səbəbdən də, Şarl Lui Monteskye 1711-ci ildə qələmə aldığı «İran məktubları» nda yazırdı:

«Dünyanın heç bir xalqı şöhrəti və əzəməti ilə «tatarlarla» yarışa bilməz...Onlar türk adlanıb Avropada, Asiyada və Afikada nəhəng fəthliklər edib dünyanın üç qitəsində ağalığ edirlər...Bu müzəffər xalqın yalnız tarixçiləri çatmayıb ki, onların ağılasığmaz qələbələrinin şöhrətini yazsınlar...Bu cəngavər xalq öz gündəlik şöhrəti ilə məşğul olub, əbədi məğlubedilməzliyinə inanıb keçmiş qələbələrinin əbədiləşdirilməsi qayğısına qətiyyənlənməmişdir».

Asiya qitəsindən Avropanın qərb ölkələrindənə, şimalın əlçatmaz ənginliklərindən cənubun ləpəldöyənindənə uzanan, böyük ərazidə öz gücünü və qüdrətini nümayiş etdirən böyük türk xalqının tarixinin, xüsusilə dünyanı lərzəyə salan Böyük Səlcuq dövlətinin yaranmasının, onun məğlubedilməz yürüşlərinin faktiki materiallar əsasında və yeni baxış bucağından şərhinin böyük elmi və nəzəri əhəmiyyəti vardır.

Orta əsrlər dövrünün salnamələri olan «*Sirat-əl-Məlik Toğrul bəy Səlcuqi*», «*Məliknamə*», «*Risala-i Məlikşahiyyə Səncərnəmə*», «*Uyun-at-təvarix*» dövrümüzə gətirilib çatmasa da, Səlcuqların erkən tarixini əks etdirən ən mühüm mənbələrin bəziləri saxlanılmışdır.

Mənbələr içərisində ən əhəmiyyətli *əs-Sabi* ailəsinə mənsub olan əsərlərdir. Bunlardan Hilal-ibn-Mühəssin-əs-Sabinin (970-1056) tərtib etdiyi «Tarix» xronikası 40 hissədən ibarət olmuş və bunların az bir hissəsi dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. Bu hissələr əsasən ƏbuYəla-Həməzə ibn Əl-Kalanisinin (1160) «Zeyl-Tarix-Dəməşq» əsərində öz əksini tapmışdır.

Hilal əs-Sabinin oğlu Qərs-ən-Nim Məhəmməd ibn Hilal əs Sabi (1025-1088) atasının yazdığını xronoloji ardıcılıqla davam etdirmişdir. Onun yazdığı əsər dövrümüze qədər tam gəlib çatmasa da, onun əsas hissəsi Sibət ibn-əl-Cəzinin (1186-1257) «Mirat-az-zaman fi-tarix əl-a-yan» («Dövrün güzgüsü və görkəmli adamlar haqqında salnamələr») əsərində öz əksini tapmışdır.

Səlcuq tarixşünaslığında *Sibət ibn-əl Cəzi* mühüm yerlərdən birini tutur. Onun qeyd olunan əsərində 1256-cı ilə məxsus mühüm hadisələr öz əksini tanımışdır. Cəzi bu əsəri Bağdaddan Dəməşqə apara bilmişdir. Həmin əsərin əsas hissəsi 1968-ci ildə türk tədqiqatçısı Əli-Sevim tərəfindən nəşr edilmişdir.

Səlcuq tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbələrdən biri, tarix, adət və ənənələrin mahir bilicisi olan *Əbu-əl Fəraç İbdür-Rəhman İbn əl Cəzinin* (1114-1200) «**Tarixi-əl-mülk-əl-Ülam**» əsəridir. Bu əsərdə səlcuqların ilk dövrlərinə aid olan və dövrümüze gəlib çatmayan bir çox müəlliflərin əsərlərinə istinad edilmişdir. Həmin müəlliflərdən Məhəmməd əl Həmədani Hilal-əs-Sabi, Heybətallah əs-Sabi və b. göstərmək olar.

Səlcuq tarixinə aid maraqlı mənbələr içərisində səlcuq sultanlarından Mahmud və Məsudun vəziri olmuş *Ənuşirəvan İbn Xəlid Məhəmməd Əl-Kaşmanınin* memuarları da qiymətlidir. Bunlar fars dilində yazılmış və «Futur zaman as-sudur zaman əl futur» («Vəzirlər dövrünün zəifləməsi və zəif dövrün vəzirləri») adlandırılmışdır. Bu memuarlar Məlik şahın (1072-1092) dövründən başlayaraq II Toğrul-İbn-Məhəmməd (1134) dövrünə qədər olan zamanı əhatə edir. İmadəddin Məhəmməd, İbn Məhəmməd əl katib əl İsfahanı (1201) bu əsəri ərəb dilinə tərcümə etməklə yanaşı, həm də onun giriş hissəsinə erkən səlcuqlar haqqında məlumatları əlavə

edərək, birinci dəfə 1183-cü ilə qədər, ikinci dəfə isə III Toğrulun vəfatına qədər (1194-1245) olan dövrünü yazmışdır. Müəllif əsərini «Nüs-rət-əl-Fətra va-nüs-rət əl fətra» adlandırmışdır. Həmin əsər hal-hazırda yeganə nüsxə olaraq Paris Milli kitabxanasında saxlanılır. Bu əsər nəşr edilməsə də, Əbu-İbrahim əl İsfahaninin (1190-1245) qısa şəkildə «Zubdat-ən-nüs-rat və nüs-rat əl usra» əsərində öz əksini tapmışdır.

Səlcuqların tarixinin Qafqaz tarixindən ayrılıqda araşdırılması elmi cəhətdən qəbuledilməzdir. Qafqaz dünya tarixi və sivilizasiyasında vacib coğrafi oxa malik məkan olub ərazisi 720.000 kv km-dir. Bu ərazi Xəzər, Qara və Azov dənizi arası olub Şimali və Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan ibarətdir.

Qafqaz tarixinin mühüm bir dövrünü XI-XII əsrlər təşkil edir. Bu dövrdə regionun həyatında, o cümlədən Mərkəzi və Ön Asiyanın siyasi həyatında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxaran hadisələr, səlcuqların hərbi-siyasi fəallığı ilə müşahidə olunan yerli dövlətlərin evolyusiyası baş vermişdir.

Qafqazda Səlcuq əsri problemi ilk növbədə, Cənubi Qafqazın fiziki-coğrafiyası ilə əlaqədar olub tarixi Azərbaycan ərazisini əhatə edir (410 kv. km). Səlcuqların istilasını Cənubi Dağıstanın tutulması ilə məhdudlaşmışdı. Onlar Dərbənddən şimala keçməmiş, əsas məqsədi Kiçik Asiyanı tutmaq olmuşdur.

Səlcuq imperiyası yarandığı vaxtdan formal mərkəzləşdirilmiş dövlət idi. Reallıqda isə imperiya səlcuq sülalələri arasında uluslara bölünmüşdü. Onlar böyük sülтана tabe idilər, sülmanın çağırışı ilə qoşunla gəlir, öz gəlirlərindən xəzinəyə ödənişlər edirdilər. Lakin onlar daxili işlərdə müstəqil idilər. Bu səbəbdən də, birinci 3 böyük sülmanın -Toğrul bəy (1038-1063), Alp Arslan (1063-1072) və Məlik şahın (1072-1092) hakimiyyəti dövründə uluslar sülalə üzvlərinin qida mənbəyi hesab olunurdu.

Məlik şahdan sonra imperiya faktiki olaraq dağıldı. Sülman yalnız formal və nominal ali süzərən olaraq qaldı. O yalnız öz evini-Xorasanı idarə etdiyindən kənarda o qədər də həlledici qüvvəyə malik deyildi.

Nəhayət, Səlcuqlu imperiyası parçalanıb İrak (1118-1194), Girman (1041-1186), Konya (1077-1307), Suriya (1078-1117) sultanlığına bölündükdən sonra Cənubi və Şimali Qafqaz (Dərbənddə qədər və onun ətrafı) İrak sultanlığına daxil oldu.

Səlcuqlara dair mənbələr içərisində narativ abidələr, rəsmi sənədlər, həmçinin epos və folklor materialları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mənbələr içərisində döyüşlərin tarixşünaslığının materialları üstünlük təşkil edir.

Suriya mənbələri Səlcuqlular tarixinin önəmli hissəsidir. Bu mənbələrdə Səlcuqların XI-XII əsr tarixi, siyasi, sosial-iqtisadi, etnik problemlər, xalq hərəkatı, ideologiya, Suriya-Qafqaz əlaqələri, məişət və hərbi məsələlər yer almışdır.

XIX əsrdə bəzi tədqiqatçılar Suriya mənbələrinə diqqət yetirməyə başladılar. XIX əsin I yarısında V.V.Qriqoryev rusların Qafqaza yürüşü haqqında Bar Ebreyanın məlumatlarından istifadə etdi. **M.F.Brosse «Karlis Tsoxovreva»** ya Bar Ebreyanın 1127-ci ildə gürücü çarı IV Qurucu Davidi tutması haqqında məlumatları daxil etdi. Müəyyən vaxtlarda Suriya mənbələri ilə N.Y Marr, F.İ. Uspenski, V.V.Bartold maraqlandı, Mixail Suriyalıdan iqtibas gətirdilər. **A.E.Krumski, V.A.Qordlevski, E.A.Belyayev, Ş. Defremeri, M.Köymən, M.İnanc, O.Turan, K.Kayen, A.Mets, A. Lyuders** və b. Suriya mənbələrinə müraciət etdilər. Onların içərisində M.Suriyalının və Bar Ebreyanın əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Səlcuq tarixi haqqında mühüm xəbərlər suriyalı salnaməçi Mixayıl Suriyalının (1126-1119) əsərlərində, xüsusilə «Xronika» sında öz əksini tapmışdır. Müəllif özündən əvvəlki müəlliflərə istinad edərək səlcuqlara aid olan bir çox hadisələr haqqında məlumat verir.

Mixail 1126-cı ildə Melitendə anadan olmuş, monarxiyadan Şərqi Yakovit patriarxına qədər adicil yol keçmişdir. O, dəfələrlə Yaxın Şərqdə səfərlərdə olmuş, öz tərəfdaşlarının maraqlarını təmsil etmişdir.

Yaxşı təhsil alan Mixail bir neçə dil, o cümlədən ərəb dilini öyrənmişdir. Bütün bunlar ona siyasi, sosial-iqtisadi və hərbi tarixi yazmağa imkan vermişdir. Onun bir neçə əsəri vardır ki, onların

içerisində giriş, 21 kitab və əlavələrdən ibarət «Xronika» daha qiymətlidir.

Mixail 1199-cu ildə vəfat etmişdir.

Bar Ebreya 1226-cı ildə Melitendə anadan olmuşdur. Yaxşı təhsil almış, bir neçə dil, o cümlədən ərəb, fars və türk dillərini öyrənmişdir.

Bar Ebreya ömrünü dini fəaliyyətə həsr etmiş, *Şərqi yakoviti* rütbəsinə yüksəlmişdir. Ön Asiyanı bir neçə dəfə gəzən Ebreya Qafqazda, Azərbaycan şəhərləri Marağa, Təbriz və Uşnuda olmuş, 1286-cı ildə Marağada vəfat etmişdir. Onun əsərləri içərisində Suriya və ərəb dilində tərtib olunmuş «Ümumi tarix» əsəri öz sanbalına, faktların dürüstlüyünə və hadisələrə baxışı ilə seçilir.

Bar Ebreya Marağada əhalinin xahişi ilə özünün əsərinin ərəb variantını tərtib etmişdir. Əsər «Sülalərin qısaldılmış tarixi» («Kitabi müxtəsər duval») adı ilə məşhurdur. X-XIII əsrin birinci yarısı dövrünün xülasəsini təşkil edən «1234-cü ilin anonim xronikası» əsəri də maraqlıdır.

Ərəbdilli mənbələrdə XI-XIII əsrin mühüm məlumatları toplanmışdır.

Sadrəddin Əli Əbül Həsən Əli ibn Əbül Fəvaris Nasir ibn Əli əl-Hüseyni «Əxbar əd-dövlət əs-Səlcuqiyyə» («Səlcuq dövləti haqqında xəbərlər») adlı əsərini yazmışdır. Əsərin XIII əsrin birinci rübündə yazıldığı ehtimal olunur. Kitabın birinci yarısı özündən əvvəlki tarixi qaynaqlar üzərində qurulmuş, başlıca olaraq Səlcuq dövlətinin yaranıb genişlənməsi dövrünə həsr edilmişdir. Əsərin ikinci yarısı Özbəyin 1225-ci ildə ölümü ilə başa çatır. Əsərin bu hissəsində toplanmış materiallara digər qaynaqlarda rast gəlinmədiyinə görə daha qiymətlidir. Burada Azərbaycan atabəylərinin İraq Səlcuq sultanları ilə əlaqələri, Atabəy və Şirvan dövlətlərinin Gürcüstanla münasibətlərinə dair maraqlı faktlar vardır.

Sadrəddin Əli əl-Hüseyni əsərin giriş hissəsində onun adı «Zubdat ət-tavarix fi -axbar əl-umra va-l-mülük əs-Seldjukiyyə» («Səlcuq əmir və hökmdarları haqqında xəbərlərin qaynağı») kimi yazılmışdır. Bu əsəri tədqiq edənlər Hüseyninin özündən əvvəlki

müəlliflərə istinad etməsi qənaətinə gəlmişlər. Eyni zamanda məlum olur ki, Əl-Hüseyni «Ləyaqət haqqında kitab» dan başqa heç bir mənbənin adını açıqlamır. Bu əsərdə *V.Bartoldun təbirincə desək* səlcuqlara aid olan tarixin ən qaranlıq səhifələrindən birini təşkil edən XII əsrin ikinci yarısı haqqında materiallar vardır.

Sədrəddin Əli əl-Hüseyninin «Əxbar» ı akademik Z.M. Bün yadovun çevirməsində («Zubdat at-tavarix fi al-umara va-l-muluk as-Saldjukiyya») 1980-ci ildə Moskvada çap edilmişdir.

Əl-İsfahani (1125-1201) İsfahanın məşhurları içərisindən yetişmişdir. Bir neçə tarixi əsərin müəllifi olan Əl-İsfahani Abbasilər xəlifələri dövründə xidməti vəzifədə olmuş, sonra Əyyubilər sultanları sarayında görünmüşdür. Onun əsərləri arasında Səlcuqlar dövlətinin tarixindən bəhs edən «Zubdat əl-nüsrə və Nüxbat əl-usra» əsəri xüsusilə qiymətlidir.

Əbülhəsən Əli bin Məhəmməd ibn əl Əsir (1160-1234) Yuxarı Makedoniyanın Cəzirət ibn-Ömərəndir, milliyətcə ərəbdir. Həyatının böyük hissəsini Mosulda keçirmiş, yaxşı təhsil almışdır. Əyyubilər Səlahəddinin ordusunun tərkibində xaçlılarla döyüşmüşdür. Sonralar xəlifənin tapşırığı ilə diplomatik missiyanı yerinə yetirmişdir. İbn əl-Əsir 12 cildlik «Əl-kamil fi-t-tarix» əsərinin müəllifidir. Əsərdə hadisələr xronoloji ardıcılıqla 1231-ci ilə kimi olan dövrü əhatə edir. Əbülhəsən Əli bin Məhəmməd ibn əl Əsirin gəncliyi Mavsid şəhərində keçmişdir. Suriya və Fələstində təhsil almış, həyatı səlib müharibəsi illərinə təsadüf etmiş və bir çox döyüşlərin iştirakçısı olmuşdur. Misir və Suriya hakimi Səlahəddin Əyyubinin yaxın adamı kimi bir sıra diplomatik missiyaları yerinə yetirmişdir. Bu səfərlər zamanı gələcək əsərləri üçün külli miqdarda məlumatlar toplamışdır. Yalnız bundan sonra doğma şəhəri Mavsidə qayıdıb, əsərlərini yazmağa başlamış və bütün ərəb aləmində şöhrət qazanmışdır.

"Əl kamil fi-t tarix" qədim dövrlərdən 1231-ci ilə qədərki hadisələri əhatə edir. Bu əsərin ən qiymətli hissələri Azərbaycanla bağlı səhifələrdir. Burada ərəblərin Azərbaycanı fəth etməsi kimi böyük bir dövr əks olunmuş, Babək hərəkəti,

monqolların Azərbaycana hücumları, Gürcü çarçası Tamarın dövründə gürcü-Azərbaycan münasibətləri və nəhayət, Xarəzmşah Cəlaləddinin gürcüləri əzib azərbaycanlıları xilas etməsi kimi hadisələr geniş təsvir edilmişdir. Əsər ilk dəfə 1876-cı ildə Almanyanın Leyden şəhərində 14 cilddə, on il sonra 1886-cı ildə Qahirədə nəşr olunmuşdur. Əsərin Azərbaycana aid hissələri Jüzenin tərcüməsi ilə 1940-cı ildə rus dilində, 1959-cu ildə Azərbaycan dilində nəşr edilmişdir.

İbn əl-Əsir 1234-cü ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

Məsud ibn Həmdarın əsəri orijinallığına və əhəmiyyətinə görə seçilir. Məsud ibn Həmdar XI əsrdə Bağdadda doğulmuşdur. Əsərini XII əsrin əvvəllərində tərtib etmişdir. Məsud Şivənsahlar sarayında dövlət aparatında məsul vəzifə tutmuş, Gəncə və Beyləqanda divanda qulluq etmişdir. Vəzifə səlahiyyətlərinə görə əhalinin həyatı ilə yaxından tanış olmağ imkan tapan Məsud bir çox hadisələrin iştirakçısı və müşahidəçisi olmuşdur. Məsud ibn Həmdarın əsəri mühüm və etibarlı mənbə olub şəhər həyatı və şəhər idarəetməsinə dair maraqlı materiallarla zəngindir.

Mahmud Kaşqarlının əsərləri qiymətli tarixi mənbələrdəndir. Mahmud Kaşqarlı 1029-cu ildə Kaşqar elinin Azıx kəndində (indiki Özbəkistan) anadan olmuşdur. Bəzi mənbələrə görə İsıq-Kul gölünün sahilində yerləşən Barskan şəhərində (indiki Qırğızıstan ərazisi) dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Kaşqarda *Saciyyə* və *Hamidiyyə* mədrəsələri kimi elm mərkəzlərində almış, dövrünün elmələri ilə bərabər ərəb və fars dillərini mükəmməl şəkildə öyrənmişdir. Təxminən 1058-ci ildə Bağdada getmiş, bir müddət burada yaşamışdır. Bağdad həmin zaman Səlcuq imperiyasına tabe idi. Ərəblərin türkləri tanıması, onların adət və ənənələrini öyrənməsi baxımından çətinlik çəkməsi, xüsusən dil problemləri Mahmud Kaşqarlıda əsər yazmaq ideyasını yaratmış, on il müddətində bir çox əraziləri səyahət etdikdən sonra adını tarixə həkk edən ensiklopedik əsərini yazmışdır.

Mahmud Kaşqarlının hökmdar nəslindən və ya ən azından əsilli bir ailədən olduğu haqqında ən mühüm mənbə onun, öz əsərində də qeyd etdiyi kimi atalarının Əmirlərdən gəlməsidir. «Bizim

atalarımız olan bəylərə Hamir deyirlər, çünki Oğuzlar əmir deyə bil-mirlər, əlif hərfini «h» hərfinə çevirərək deyirlər. Babamız türk illə-rini Samanoğullarından alan bəydir, adına Hamir Təkin deyilir». Özünün verdiyi məlumatdan türk tarixinin əhəmiyyətli dövlətlərindən biri olan Qaraxanlı dövlətinin xanədan sülaləsinə mənsub oldu-ğu aydınlaşır. Təxminən 1080-ci ildə Kaşqara qayıdan alim 1105-ci ildə burada dünyasını dəyişir. Kaşğar yaxınlığında Opal kəndində dəfn olunmuşdur. Üzərində «*Müqəddəs alimin məzarı*» yazılmış məqbərəsi 1984-cü ildə təmir olunmuşdur. Hal-hazırda məqbərədə alimin məzarı yerləşən otaq, Qurani-Kərim oxunması üçün ayrıca bir salon və muzey bölümü vardır. Muzey hissəsində Mahmud Kaşğarlının "Divanu Luğati-ət-Türk" əsərinin əlyazması, müxtəlif dillərdə tərcümə və nəşrləri, bir neçə litoqrafik çaplı Qurani-Kərim, Mahmud Kaşğarlı və onun əsəri haqqında yazılmış məqalələr və kitablar nümayiş olunur. Burada həmçinin, Mahmud Kaşğarlının portreti və Qaraxanlılar dövrünə aid əşyalar da vardır.

2008-ci il YUNESCO tərəfindən «Mahmud Kaşğarlı ili» elan olunmuşdur.

Mahmud Kaşğarlının məşhur «Divanu Luğati-ət-Türk» əsəri ensiklopedik xarakter daşıyır. Türk dili, ləhcələri, tarixi, coğrafiya-sı, folkloru, mifologiyası, müəyyən qədər astronomiyası ilə bağlı materialları əhatə edən bir bilik xəzinəsidir. Kitab 319 səhifədən ibarətdir. Bu əsərini yazmaq üçün on ildən artıq türklər yaşayan böl-gələri gəzərək material toplamışdır. 1072-1074-cü illər arasında yazdığı əsərini 1076-cı ilə qədər təkmilləşdirmiş, 1077-ci il-də Abbasi xəlifəsi Əbul Qasım Abdullaha təqdim etmişdir. Müəllif ensiklopediyada «**Dünya xəritəsi**» adlanan bir xəritə vermişdir. Bu xəritədə mərkəz Balasaqunu seçərək türklərin yaşadığı bütün ərazi-lər qeyd olunmuşdur. Xəritə üzərində «**Əradi Azərabadkan**» yer adı da qeyd edilmişdir.

Kaşqarlı Xaqaniyə, Uygur, Oğuz, qıpçak, türmən, qırğız, çi-ğil, yağma, arqu və digər türk soylu xalqları türk adı altında cəmləş-dirən bir türkolok olub türklərin yaşadıkları ölkələri, şəhərləri,

qəsəbləri, kəndləri tanış edən, təfərrüatlı məlumat çatdıran qiymətli əsərindəki xəritə ilə türk coğrafiyaşünası adına layiq görülmüşdür.

Mahmud Kaşqarlı türklərin bölgələrini, kəndlərini və çöllərini qarış-qarış gəzmişdir. Uzun illər o, türk, oğuz, qırğız şəhərlərini, kəndlərini, düşərgələrini dolaşaraq onların lüğətini yazmışdır. Nəticədə M.Kaşqarlı Xəzərin şərq sahillərindən başlamış Lobnor gölü meridianına və İli çayı enliyindən Kaşqariyanın cənub sərhədlərinə qədər olan geniş ərazini öyrənmiş, Orta və Mərkəzi Asiyanın bir hissəsinin ilk rayonlaşdırılmasını aparmış və türk xalqları və abidələrinin məskunlaşma sərhədlərini və yerlərini böyük dəqiqliklə müəyyən etmişdir.

Onun məşhur «Divanu Luğati-ət-Türk» (1072-1074) əsərində türk qəbilələri, çoxlu dağ, çay, göl, ölkə və dövlətlər haqqında geniş məlumatlar toplanmışdır. Tyan-Şan və Yeddigöllük, İssık-Kul gölü, Balasaqun dağları (Qırğızıstanda), Altay vadisi və İli çayı və s. ən müfəssəl şəkildə səciyyələndirilmişdir. O, Narının yuxarı hövzəsində olmuş, Çatırgöl və Siziç (Songöl) gölünü qeydə almışdır. «Divan»ın sonuna əlavə olunmuş xəritə Mahmud Kaşqarlı dövründə türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərin təsvirini verən ilk xəritədir. O, bir sıra paralel formada düzülmüş Qərbi Tyan-Şan dağ sistemini öz xəritəsində daha düzgün əks etdirmişdir. Kaşqarlı Manqışlak (Manqıstan) yarımadası ilə də tanış idi, bu yarımadaya ilk dəfə məhz onun xəritəsində rast gəlinir.

Kaşqarlının “Kitabu-cəvahirin-nəhv fi luğati-t-turk” (“Türk dilinin nəhv cövhərləri”) adlı əsəri də vardır.

Mahmud Kaşqarlının məlumatlarını Türkmənistanın Mərv şəhərindən olan XII əsrdə yaşamış *Mərvazi* tamamlamışdır. Mərvazi alim-təbiətşünas və tibb işçisi olmuş, Səlcuqlu Məlik şahın sarayında xidmət etmişdir.

Mərvazi səyahət zamanı topladığı materialları «Heyvanların həyatı» əsərində ümumiləşdirmişdir.

Mərazinin müasiri *Əl-Fariki* (111-1226) öz şəhərinin-Mayyafarikin tarixini tərtib etmişdir. Qafqazda olduğu vaxt gürcü çarı I

Dimitrinin yanında olmuşdur. Əl Fariki Tiflis, Xilat və Dərbənd haqqında da təsvir tərtib etmişdir.

Əbu-Hamid əl-Qərnati əl-Əndalüs (1080-1169/70) XII əsrin əvvəllərində Ön Asyada olmuş, Azərbaycana gəlmişdir. Onun coğrafi «Tüxfat əl-albab və nüxbat əl-ədjab» əsərində Qafqaz, türk tayfaları, Şərqi Avropa regionu ilə ticarət, qarşılıqlı əlaqələr haqqında məlumatlar toplanmışdır.

Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) tanınmış ərəb səyyahı və coğrafiyaçıdır. 1213-cü ildən Şərq ölkələrini gəzməyə başlayan Həməvi Azərbaycanda olmuşdur. O, 1220-ci ildə yenidən Azərbaycana gəlmiş, Təbriz, Marağa, Urmiya, Ucan, Əhər, Mərənd, Sərab, Ərdəbil, Uşnu və Miyanə şəhərlərində olmuş, şəhərlərin əhalisi, təsərrüfatı və məişəti ilə maraqlanmışdır. Yaqut əl-Həməvinin «*Mucəm əl-buldən*» («*Ölkələrin əlifba ilə sadalanması*») əsəri coğrafi ensiklopediya səciyyəsinə malikdir.

İbn əl-Tiktan (XIII-XIV əsrin əvvəlləri) 1297-ci ildə Azərbaycanın Marağa şəhərinə gəlmişdir. Onun «Kitab əl-Fəxri» iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə siyasi traktatdan ibarətdir. İkinci hissədə müsəlman sülalələrinin tarixi toplanmışdır. Burada Səlcuqlar və Ön Asiya dünyası ilə qarşılıqlı əlaqələr haqqında məlumatlar vardır.

Səlcuqlulara münasibətdə **farsdilli mənbələr** xüsusi seçilir. Belələrindən biri Əbubəkr-Nəcməddin Məhəmməd ibn *Əli Ravəndinin* «Rahət əs-sudur və ayat əc sudur» («Səlcuq dövləti haqqında») məlumat əsəridir. Bu salnamə 1199-cu ilə qədər olan hadisələri əhatə edir.

Ravəndi ata tərəfdən qohumu olan Səlcuq İrak sultanlarının sarayında qulluq etdiyindən əsərində İrak sultanlığına xüsusi yer ayırmışdır.

İbn-Bibi XII əsr müəlliflərindəndir. Xarəzmşah Cəlaləddinin sarayında qulluq etmiş, sonra Kiçik Asiyaya getmiş, Konya sultanlığında dövlət qulluğunda olmuş, *əmir* titulu daşımışdır. «Səlcuqnamə» ni («Səlcuqlar haqqında kitab») tərtib etmişdir.

Beyhaki (995-1078) «**Tarixi Məsud**» əsərinin müəllifidir.

Böyük Səlcuq imperiyası 1038-1157-ci illərdə mövcud olmuşdur. Onun ən qüdrətli dövrü Sultan Alp Arslan (1063-1072) və Sultan Məlik şahın (1072-1092) hakimiyyətləri dövrünə təsadüf edir.

Səlcuqlara dair mənbələr içərisində Böyük Səlcuq imperiyasının baş vəziri olan *Nizamülmülk* «Siyasətnamə» əsəri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Nizamülmülk Səlcuqlu sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəziri olmuş, Səlcuq dövlətinin genişlənməsində, möhkəmlənməsində, ordunun qüvvətlənməsində, abadlıq işlərinin aparılmasında, elm və mədəniyyətin yüksəlməsində çox böyük işlər görmüşdür. 1017-ci ildə İrənin Tus şəhərində anadan olan Nizamülmülk 1092-ci ildə İsfahanın Nəhavənd kəndi yaxınlığında İsmaililər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. O, dövlət işləri ilə yaxından məşğul olmuş, xarici siyasətə istiqamət vermiş, din-şəriət qayda-qanunlarına müdaxilə etmiş, dövlət və din xadimləri hazırlamaq məqsədi ilə xüsusi mədrəsələrin açılmasına təşəbbüs göstərmiş və bu işə böyük maddi yardım etmişdir.

Nizamülmülk Səlcuq saray cəmiyyətini müşahidə etməkdə müstəsna imkanlara malik olduğundan bir növ Məlik şaha nəsihət kimi yazılmış əsərində təcrübədən çıxış edərək məlumatları qısa, lakin canlı təhkiyə şəkilində vermişdir.

Tarixi mənbələrin bəzilərinin verdiyi məlumatla görə Nizamülmülk bu əsəri ömrünün sonlarında, Məlik şahın arvadı Türkan xatının intriqası nəticəsində vəzirlik məqamından düşəndən sonra yazmışdır. Hacı Xəlifənin qənaətinə görə Nizamülmülk bu əsəri 1076-cı ildə 30 fəsildə yazıb Məlik şaha təqdim etmişdir. Sonradan ona bir neçə fəsil əlavə edilmiş və əsər 50 fəsilə çatmışdır.

«Siyasətnamə» Səlcuqlar dövründən qalmış ən mötəbər ədəbi-tarixi abidədir. Əsər orta əsrlər feodal dövlətlərinin idarə sistemini, vergi qaydalarını, hərbi quruluşunu və bir sıra başqa qayda-qanunları öyrənmək üçün zəngin material verir. Əsərdəki fikirlər, ibrətamiz rəvayətlər, hekayələr və nəşətlər vardır ki, min il bundan əvvəl söylənilməsinə baxmayaraq indi də öz dəyərini itirməmişdir.

Fransız şərqşünası Ş.Şefer «Siyasətnamə»ni ilk dəfə 1892-ci ildə Nizamülmülkün tərcümeyi halında nəşr etdirmişdir. Əsər geniş

izahat ilə 1949-cu ildə Moskvada-Leninqradda nəşr olunmuşdur. «Siyasətnamə» Məhəmməd Qəzvininin haşiyə və izahları ilə 1955-ci ildə Tehranda çap edilmişdir. Türk tarixşünaslığında bu əsər M.A.Köymən tərəfindən Ankarada çapdan çıxmışdır.

«Siyasətnamə» Azərbaycan dilində ilk dəfə prof. Rəhim Sultanovun tərcüməsi əsasında geniş oxucu kütləsinə təqdim edilmişdir.

Həmdullah Qəzvini (1280-1349) tanınmış orta əsr coğrafiyaçısı-kosmoqrafıdır. Onun «Nüzhətül-Qülub» («Ürəklərin əyləncəsi») əsəri fars dilində coğrafiya üzrə yazılmış kitablar içərisində ən dəyərlisidir.

Rəşidəddin Fəzlullah ibn Əbil-Xeyrə Əli Həmadani (1247-1318) əvvəllər həkim, sonralar Qazan xanın və Olcaytı xanın vəziri olmuşdur. «Cami ət-təvarix» («Tarixlər toplusu») əsəri bir sıra xalqların tarixi üzrə toplanmış biliklər toplusudur. Əsər farsca yazılmışdır. Kitabın başlıca hissəsinin elmi-tənqidi mətni 1957-ci ildə Azərbaycan SSR EA tərəfindən hazırlanıb çap edilmişdir. Elmi-tənqidi mətnin müəllifi akademik Ə.Ə.Əlizadədir. Kitab rus dilində 1946 və 1957-ci illərdə çap olunmuşdur.

Əsərin «Tarixi-oğuz və türkmən və hekayəti cahangiri» adlanan bölməsi onun ikinci kitabındadır, şərti olaraq «Rəşidəddin oğuznaməsi» kimi tanınır.

«**Tarix-i Təbəristan**» **İbn İsfəndiyarın** (XIII əsr) əsəri olub erkən orta əsrlərdən müəllifin zamanına qədər olan hadisələri xronoloji ardıcılıqla qələmə alınmışdır. Əsərdə Təbəristanla İrak sultanlığı və Eldənizlərlə əlaqələr haqqında maraqlı məlumatlar toplanmışdır.

XIV əsrdə tərtib edilmiş anonim «Səlcuqnamə»də Səlcuqlu Konya sultanlığının tarixinə dair məlumatlar toplanmışdır. Səlcuq sultanları ilə Abbasilər xəlifəsi arasındakı münasibətlər də maraqlıdır.

Dövrün şairlərinin əsərləri mühüm qaynaqlar sırasındadır. **Xaqani Şirvani** (1126-1199) və **Nizami Gəncəvi** (1141-1209) əsərləri dövrün siyasi mühitini öyrənmək baxımından olduqca qiymətlidir.

Türkdilli mənbələrdə XI-XII əsrlərdə baş verən hadisələr, həmçinin səlib dövlətləri ilə münasibətlər əks olunmuşdur. «Kissa-i

malik Danişmənd» XII-XIII əsrlərin epik abidəsidir. «Oğuznamə» XIII-XIV əsrlərdə baş verən hadisələr şahidlik edir.

Əbü-l Qazi-Bahadur xan (XVII əsr) feodal-mülk və monqol tayfalarının gentlogiyasını tərtib etmişdir. Onun «Səcərəyə-i tərəkəmə»si türkmən tayfalarının XI-XII əsrlər tarixinin öyrənilməsində maraqlı mənbədir.

Gürcü mənbələri orta əsələr Qafqaz tarixşünaslığında, həmçinin Səlcuqlar tarixinin öyrənilməsində əsas yeri təşkil edir. «Kartlis Tsxoreva» («Gürcüstanın tarixi») da Gürcüstanın ona qonşu olan dövlətlərlə siyasi və hərbi tarixinə dair materiallar vardır. Buradakı Ön Asiyaya dair materiallar da maraqlıdır.

«Matiane kartlis» («Gürcüstanın salnaməsi») XI əsr anonim müəllifin əsəridir.

Basilinin əsəri Gürcüstanın XII əsrin IV rübü-XIII əsrin I rübü tarixinə həsr edilib. Müəllif çariça Tamaranın yaxını olduğundan onun məlumatları muasirlərinin məlumatları və müşahidələri əsasında işlənib.

Gürcü çarlığının görkəmli dövlət xadimlərindən olub bir neçə dil bilən, Tamaranın sarayında maliyyə naziri olan **Ş.Rustavelinin** əsərləri dövrün hadisələrinin işlənməsində əhəmiyyətlidir. Onun «**Pələng dərisi geymiş pəhlivan**» nında XII əsrin ideologiyası və sosial vəziyyət haqqında məlumatlar əks olunub.

Bizans mənbələrində Şərqlə abidələri haqqında maraqlı paralellər aparılıb. Bu abidələr Bizans-Səlcuq münasibətləri, həmçinin xaç yürüşlərini özündə əks etdirir.

Bizans müəlliflərindən olan **Anna Komnin «Aleksiada»** əsərinin müəllifidir. Bu əsər orta əsr tarixşünaslığında mühüm yer tutur. «Aleksiada» Annanın atası-imperator Aleksey Komninin (1069-1118) fəaliyyətinə həsr edilib. Əsərdə imperiyanın xarici siyasəti, səlcuq-xaçlılar qarşılıqlı münasibətləri işıqlandırılıb. Əsərdə türk tayfaları haqqında qiymətli məlumatlar vardır. Anna yazılanların şahidi olduğundan «Aleksiada» xüsusi maraqlıdır.

Bizans-Səlcuq münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsində **Nikifor Briennianın** (XII əsr) «**Tarixi qeydlər**» i bəhs olunan dövrün

hadisələrinin izahında əhəmiyyətlidir.

Nikita Xoniət «Tarix» in müəllifidir. Əsərdə Bizans imperiyası ilə Səlcuq sultanları arasında qaşılıqlı münasibətlərə aid materiallar saxlanılmışdır. Bununla belə əsərdə müəllifin səlcuqların keyfiyyətlərinə dair fikirlərində ziddiyyətlər vardır.

Böyük Səlcuq imperiyasının tarixinin öyrənilməsində sənədli mənbələr, arxeoloji materiallar, numizmatika məmullatları, epiqrafik abidələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu sahədə A.K. Markov, E.A.Poxomov, A.M.Rəcəbli, D.Q. Kapanadze, L.İ. Lavrov, A.R. Şıxsəidov, V. Tsickarişvili, M.S.Nemətova və başqalarının tədqiqatları diqqətlə araşdırılmalıdır.

Tarixşünaslıq

Səlcuq problemi Oğuz probleminin bir hissəsi, ümumtürk problemi kimi həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Tədqiqatlardan aydın olur ki, oğuzlar erkən orta əsrlərdən məlum olsa da, XI-XII əsrlərdə güclənmişlər. Səlcuq türklərinin işğallarında iştirak edən oğuzlar Mərkəzi və Ön Asiyanın, o cümlədən Qafqazın və Avropanın həyatına güclü təsir etmişlər.

Səlcuq mövzusu XIX əsrin ortalarından başlayaraq tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, çoxsaylı nəşlər işıq üzü görmüşdür. İlk belə əsərlərdən biri Səlcuq sultanlığının sülalələrinin 5-ci nümayəndəsi Borküyarığın (1094-1105) hakimiyyətinə həsr edilmiş Ş. Defremerin 1853-cü ildə işıq üzü görən əsəridir.

Problemin araşdırılmasında tarixşünaslıqda xeyli nailiyyətlər əldə olunmuşdur. Bu sahədə bir neçə istiqamət özünü göstərmişdir.

Birinci istiqamətin nümayəndələri sırasında **V.V.Bartold**, **F.İ.Uspenski** ön sırada dururlar. Şərqşünas V.V.Bartoldun araşdırmalarında türk xalqları tarixinin əlaqələndirici problemləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Onun əsərlərində türk xalqlarının iqtisadi, etnik və siyasi tarixi araşdırılmış, «Kitabi Dədə Qorqud» eposunu rus dilinə tərcümə etmişdir.

F.İ.Uspenskinin əsərlərində türk xalqlarının Mərkəzi Asiyadan Avropaya, həmçinin Kiçik Asiyaya miqrasiyası problemi araş-

dırılmışdır. Müəllifin 3 cildlik «**Bizans imperiyasının tarixi**» fundamental əsərində Səlcuq problemi üzərində dayanılmışdır.

2-ci istiqamətin nümayəndələri XI-XII əsrlər dövrünə, o cümlədən Qafqaz və Mərkəzi Asiya xalqlarının tarixinə diqqət yetirmişlər. Sovet tarixşünaslığında Kiçik Asiya Səlcuq dövlətinə həsr edilmiş **V.A.Qordlevskinin** monoqrafiyası xüsusi yer tutur. Müəllif təkcə Səlcuqların Konya sultanlığının tarixinə deyil, həmçinin aqrar münasibətlərə, ikta torpaq institutuna, onun evolyusiyasına, vəqf torpaq tipinin kateqoriyasına diqqət yetirmişdir. Onun əsərində torpaqdan istifadə, mərkəzi hakimiyyətin tayfalarla qarşılıqlı münasibətləri, ticarət əlaqələri, pul sistemi, sənətkarlıq məhsullarının istehsalında sex təşkilatlarının yeri, şəhər həyatı, din, silahlı qüvvələr və incəsənət məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

Nəşrlər içərisində **V.N. Zaxoderin** rus dilinə tərcümə etdiyi «Siyasətnamə» xüsusi yer tutur. Əsərə yazılmış giriş sözü və izahlar oxucuda müfəssəl təəssürat yaradır.

A.Y.Yakubovski bir sıra işlərində səlcuq hərəkatı, XI əsrdə türkmənlərin tarixi, Oğuz tayfalarının Qəznəvi sultanları ilə qarşılıqlı əlaqələri, həmçinin Səlcuqlarla bağlı Qafqaz tarixi araşdırmışdır.

İ.A.Petruşevski, S.Ağacənov, A.A. Roslyakov, L.A. Semyonovanın əsərlərində səlcuqların tarixi ilə bağlı məsələlər yer almışdır.

3-cü istiqamətdə Səlcuqlar və Qafqaz məsələləri araşdırılmışdır. Bu istiqamətə **A.A. Kudryatsev, İ.P. Bekzadi, Z.M. Bünyadov, N.N.Şengeliyanın** əsərləri daxildir.

4-cü istiqamət qərb tarixşünaslığıdır. Qərb tədqiqatçıları içərisində Tamara Talbot Raysın tədqiqatları diqqəti cəlb edir.

D.Brandenburg və K. Bruyuzexof səlcuqların memarlıq abidələrinə dair albom nəşr etdirmişlər. Həmin albomda Azərbaycan şəhərləri Marağa, Urmiya, Həmədan memarlıq abidələri də vardır.

V.F.Minorski, A. Lembon, K.Kaenin çoxsaylı məqalələrin dən dövrün xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Qərb nəşrləri içərisində Səlcuq-Bzans münasibətləri, Balkanlarla Səlcuq əlaqələri tədqiq olunmuşdur.

Xülasəni ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, Avropa, rus-sovet və iranlı alimlər Böyük Səlcuq imperatorluğunu «Fars-islam» mədəniyyəti daxilində göstərməyə çalışmışlar.

5-ci istiqamətdə türk tarixşünaslığı dayanır. Səlcuqların tarixinin işlənməsində türk tarixçiləri böyük uğurlar əldə etmişlər. **İ.Qafasoğlu, O Turan** və b. əsərlərində Səlcuqların siyasi, iqtisadi və mədəni tarixi, idarəetmə məsələləri tədqiq olunmuşdur.

Türk alimləri **Əli Sevim, Ərdoğan Merçil, Farux Sümər** və xüsusilə yaradıcılığını Səlcuq tarixinin öyrənilməsinə və tədqiqinə həsr edən **M.A.Köymən** səlcuqların türk dövlət ənənələrinə tamamilə bağlı olduğunu qeyd edir.

Ərdoğan Merçil «*Müsəlman türk devletleri tarihi*» tədqiqatında XI əsrdə Şərqdə mövcud olan Səlcuq imperatorluğu barədə ətraflı məlumat verərək, səlcuqluların xaçlıların hücumlarına qarşı siper rolunu oynadığını qeyd edir.

Suriyada səlibçilərə qarşı aparılan mübarizənin mərkəzində daşanan Suriya Səlcuq dövlətinin tarixi haqqında məlumatlar **Sevim Əlinin** «*Suriya-Filistin Səlcuklu devleti tarihi*» kitabında toplanmışdır.

Son 20 ildə türk xalqları tarixinə dair işıq üzü görmüş əsərlərdə-monoqrafiya, dərslik, dərs vəsaiti və metodiki tövsiyələrdə bəhs olunan problemə baxış dəyişmiş, birtərəfli və qərəzli yanaşmadan imtina edilmişdir. Bu sahədə Azərbaycan alimləri **Ə.Haqverdiyevin, Ə.Rəcəblinin, Ə.Muxtarovanın, N.Mehdiyevanın, D.Qüdrətovun, R.Hüseyn-zadə, N.Axundova** və digərlərinin əməyi təqdirəlayiqdir. Lakin Səlcuqların, o cümlədən Anadolu Səlcuq dövlətinin, səlcuq sultanlıqlarının, Kiçik Asiya əmirliklərinin tarixinin istər Azərbaycan, istərsə də türk xalqları tarixşünaslığında işıqlandırılmasını qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Bunun başlıca səbəbi sovet imperiyasının milli siyasəti ilə bağlı olsa da, türkdilli xalqların özünün də milli tarixlərinə ciddi yanaşmamaları müəyyən rol oynamışdır. SSRİ-nin süqutu, suveren türk dövlətlərinin yaranması, türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinə qoyulan qadağaların aradan qadırılması bu sahədə aparılan tədqiqat işlərinin genişlənməsinə, Səlcuq dövlətinin tarixinə obyektiv və qərəzsiz münasibətə imkan yaratmışdır.

II FƏSİL

SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN YARANMASI

X əsrin sonu-XI əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyada ictimai-siyasi vəziyyət

Ərəb xilafətinə qarşı xalqların azadlıq mübarizəsi imperiyanı zəiflətdi və Xilafətin ayrı-ayrı yerlərində müstəqil feodal dövlətləri yarandı. Bu dövlətlərdən biri IX əsrin sonlarına yaxın Mərkəzi Asiyada yaranmış Samanilər dövləti (875-999) idi. Samanilər dövlətinin çiçəklənmə dövrü X əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu vaxt dövlə-

tin ərazisi Mavəranəhər, Xorasan, Şimal-Şərqi İrani əhatə edirdi.

Samanilər dövründə şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət sürətlə inkişaf edirdi. Buxara, Səmərqənd, Nişapur, Mərv, Herat, Bəlx, Qəznə kimi sənət və mədəniyyət mərkəzlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilirdi. Şəhərləri feodal hakimləri olan əmirilər idarə edirdilər. Şəhərlərin tacir-sənətkar təbəqəsi də kəndlilər kimi feodalların hökmranlığından əziyyət çəkirdilər. 913-cü ildə Təbəristanda kəndlilərin, 930-cu ildə Buxarada, 944-cü ildə Xarəzmdə şəhərlilərin üsyanları xalq narazılığının ifadəsi idi. Bu hərəkətlərdə şəhərlilərin aşağı təbəqələri və kəndlilər iştirak edirdilər. Mərkəzi hakimiyyət bu çıxışların qarşısını almaqda böyük çətinlik çəkirdi. İri feodal mülklərinin yaranması və inkişafı ilə əlaqədar müstəqilləşmə güclənirdi.

IX əsrdə Şərqi Türküstan, Yeddisu, Tyan-Şan dağlarının şimal ətəklərində Aşina türk soyuna mənsub olan türkdilli *qarluqlar* yaşayırdı. Qarluqlar əvvəlcə *göytürklərin*, sonra isə *uyğurların* hakimiyyəti altında oldular. Onlar digər türkdilli tayfalar-*yağmalar* və *cigillərlə* birlikdə qüdrətli türk-islam dövləti olan Qaraxanlı dövlətinin yaradılmasında yaxından iştirak etdilər.

Qaraxanlı dövlətinin əsas hücum hədəfi Mərkəzi Asiyadakı Samanilər dövləti idi. X əsrin sonlarında Samanilər dövlətində fe-

odal dağınıqlığı, feodal vergi və mükəlləfiyyətlərinin hədsiz ağırlığı nəticəsində getgikcə güclənən xalq narazılığı Qaraxanlı hərbi hissələrinin qələbəsini asanlaşdırdı. Eyni zamanda Qaraxanlılar işğala başlamazdan əvvəl Samanilər dövlətinin türk qvardiyasının sərkərdələri və müsəlman ruhanilərinin nümayəndələri ilə əlaqə yaratdılar. Ayrı-ayrı əyalətlərin torpaq sahibləri olan dehقانlar da Qaraxanlılara öz mülklərinin tam hüquqlu sahibi olmağın təminatçısı kimi müsbət münasibət bəsləyirdilər. Bundan istifadə edən Qaraxanlılar 922-ci ildə Buxaranı tutdular. Qaraxanlılarla bağlanmış 966-cı il müqaviləsinə əsasən Samanilərin Zərəfşan çayından şimalda yerləşən bütün torpaqları əlindən çıxdı.

Yaranmış əlverişli şəraitdən məharətlə istifadə edən Qaraxanlı hökmdarı Əli Təkin 999-cu ildə Buxaranı tutdu və Samanilərin sonuncu hökmdarı II Mənsuru (997-999) hakimiyyətdən devirməklə dövlətin varlığına son qoydu. Samani torpaqları Qaraxanlı və Qəznəvi dövlətləri arasında bölüşdürüldü.

XI əsrin ortalarına yaxın Qaraxanlı dövlətində feodal durğunluğu gücləndi. Nəticədə 1042-ci ildə dövlət iki hissəyə-*Şərqi və Qərbi Qaraxanlı* dövlətlərinə bölündü. Daxili çəkişmələr nəticəsində hər iki xaqanlıq zəiflədi və XI əsrin 60-cı illərində Səlcuq türklərindən asılı vəziyyətə düşdü.

Qəznəvi dövlətinin əsasını X əsrin 60-cı illərində Qəznəvi türk sülaləsinə mənsub olan Alptəkin (962-963) qoydu. Sultan Mahmud Qəznəvinin (988-1030) hakimiyyəti illərində Qəznəvi dövlətinin qüdrəti daha da artdı. Lakin Sultan Mahmudun oğlu Məsudun (1030-1041) hakimiyyətə gəlməsi ilə dövlət zəiflədi. Məsud dövlət idarəçiliyi ilə az məşğul olur, vaxtının çoxunu keyf məclislərində keçirir, paytaxtda və əyalətlərdə bütün hakimiyyət bacarıqsız və acgöz məmurların əlində cəmləşirdi. Onların rüşvətxorluğu və satqınlığı dövləti zəiflədir, xalqın narazılığını gücləndirirdi. Nəticədə Xarəzm Qəznəvilərdən ayrıldı. Qaraxanlı sülaləsindən olan ayrı-ayrı Mərkəzi Asiya hakimləri tez-tez Amu-Dəryanın yuxarı axarı boyunca Qəznəvilərə məxsus ərazilərə soxuldular. Daxili ziddiyyətlər, dövlət aparatının iflası, yerli məmurların mərkəzi hakimiyyətə qarşı

çıxışları, ölkənin hərbi qüdrətinin zəifləməsi səlcuqların qəznəviləri sıxışdırmasına şərait yaratdı. 1040-cı ildəki Dəndənəkən döyüşündə səlcuqlar Qəznəviləri məğlubiyyətə uğrattırlar. Bundan sonra yalnız Əfqanıstanın bir hissəsi və Pəncab Qəznəvi dövlətinin tərkibində qaldı.

Səlcuqların Kiçik Asiyada möhkəmlənməsi

Türklər səlcuqlardan çox-çox əvvəl Kiçik Asiya ərazisində məskunlaşmağa başlamışlar. Bu prosesin hansı zaman kəsiyində baş verməsi haqqında elmi mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Səlcuqların bu köçə XI əsrdə başlaması artıq hamı tərəfindən qəbul edilmişdir.

Bir çox tədqiqatçılar türk köçlərindən danışarkən ancaq ilk vaxtlar daha çox Şərqi Anadolunu nəzərdə tuturlar, lakin ibn Səidin Qərbi Anadoluda 200 min çadır xalqının, yəni azı bir milyon türkmənin yaşadığı haqqında məlumat verir. Həm də Kiçik Asiyaya axın edən səlcuq, oğuz türkmənlər başı pozuq, sərsəri köçərilər deyildi. Onlar yaylaq və qışlaq arasında köç edən köçərilər olub köç etdikləri yerləri müxtəlif iqlim mövsümləri ilə adlandırırdılar. Köç edən türklər bu yerlərdə kənd salır, şəhərlərə daxil olaraq onu genişləndirirdilər.

Malazgirt döyüşündən sonra səlcuq sərkərdələrindən olan Əbdülqasım Saltuk (1072-1102) Ərzurumu və onun ətrafını tutaraq burada bir dövlət qurmaqla yanaşı, türklərin bu ərazilərdə məskunlaşmasını və kök salmasını təmin etmiş oldu.

Malazgirt döyüşünə qatılmış səlcuq bəylərindən Məнкуçək Əhməd Qazi zəfərdən sonra Ərzincan, Kemah, Divirik, Şebinqarahisar şəhərlərini və ona bitişik bölgələri ələ keçirərək türkləri bu ərazilərdə yerləşdirmişdi. Onların paytaxtı Ketah şəhəri oldu. Məнкуçəklərin oğulların Bayat Qaraevli boylarından olduğu təxmin edilir.

Yınaloğulların Diyarbəkirdə bir türk bəyliyi qurması haqqında da məlumat vardır.

Həmidoğulları bəyliyi Anadolu səlcuqları tərəfindən Bizans ərazilərində yerləşdirilmiş türkmənlərdən idi. Dənizli türkmənləri

XIII əsrin ortalarında Muğla bölgəsini ələ keçirərək Menteşe bəyliyi qurdular. Kutahya dolaylarında da mühüm bir türkmən elatı vardı.

Əlaəddin Keyqubad dövrü Səlcuq rum sultanlığının ən parlaq dövrüdür. Bu dövrdə onların qərb hüdudu Muğla vilayətindəki Dalaman çayından başlayaraq Dənizli və Kutahya önlərindən keçərək Sakariyaya çatırdı.

Monqol istilasının nəticəsində Anadoluya Türküstan, Xorasan və Azərbaycandan çoxlu türkmən gəldi. *XIII əsrin əvvəllərində xaricilərin səlcuq ölkəsinə «Türkiyə» və «Türküstan» adını vermələri* bununla əlaqədardır.

İç-el səlcuqlar zamanında fəth edilməyə başlandı, bu ərazilərdə əsasən türkmənlər yerləşdilər. Onların əksəriyyəti oturaq həyat tərzinə keçdi, qalanları isə əkinçiliklə məşğul oldular. Bu türkmənlər sonradan 6 bölgəyə bölündü. *Ərənmək, Səmenti, Külnar, Silifkə, Qarıdaş və Mut.* İç-el ilə qonşu olan bölgələrdə mühüm köçlər baş verdi. Buraya köçən oymaqların başında boz doğan ilə ona mənsub *mələmənçi, qara hağulu, kürkçülü və təkəli* obaları dururdu.

Anadolunun fəthində və məskunlaşdırılmasında ən mühüm rollardan biri də *salur, eymur və xarkınlara* məxsusdur. Ümumilikdə, Təhrir dəftərlərindəki oğuz boylarına mənsub oymaqların 24 boyundan 21-nin Anadoluya gəldiyi göstərilir.

Səlcuqların ilk sultanı Səlcuqun nəvəsi Toğrul bəy (1038-1063) olmuşdur. Səlcuqlar Toğrul bəyin başçılığı ilə Qəznəvilər dövlətini məğlub etdikdən sonra (1040) işğalcılıq müharibələrinə başladı. Bu hərəkət Sultan Alp Arslanın dövründə (1063-1072) daha da genişləndi və onun varisi Məlik şahın dövründə (1072-1092) başa çatdı. Səlcuqların qərbə doğru hərəkətinin qarşısını almağa çalışan Bizans imperiyası Malazgird şəhəri yaxınlığındakı məğlubiyyətdən sonra Kiçik Asiya əyalətlərinin xeyli hissəsini itirdi.

Səlcuqlar dövrü orta əsrlər Yaxın Şərqində feodalizmin pozitiv təkamülü kimi səciyyələnir. Bu dövr iqtisadiyyatın və sənətkarlığın inkişafı, şəhərlərin çiçəklənməsi, feodal rentasında pul sistemi-

nin rolu, torpaq münasibətlərində kəndlilərin asılı vəziyyətə salınması prosesinin intensivləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur.

İqta sisteminin güclənməsi nəticəsində feodalların mövqeyinin möhkəmlənməsi, suverenlik və vassallıq münasibətlərinin təkamülü, atabəylər, uclar və şianə (naib) təsisatlarının meydana gəlməsi, hərbi sistemin təkmilləşməsi, türkdilli xalqların formalaşması, türk dilinin geniş yayılması, elm, ədəbiyyat, memarlıq və incəsənətin çiçəklənməsi səlcuqların adı ilə bağlıdır.

Səlcuq dövlətinin quruluşu müəyyən mənada universal, ümumiləşmiş və tipoloji formaya çevrilmiş, özündən əvvəl Şərqdə mövcud olmuş dövlət quruluşunun təkmilləşmiş və zənginləşmiş variantı idi.

Səlcuqlar X əsrdə meydana gələn Oğuz və digər türk tayfalarının hərbi siyasi birliyinin etnik mənəvi təşkilatıdır. Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində deyilir: “Onlar (türklər) 3 dəfə Ərəbistan yarımadasınadək gəlmişlər. Birinci hücumda kim qacdısa xilas oldu, ikinci dəfə kim rastlaşmadısa canını qurtardı, üçüncü dəfə isə heç kimə qismət olmadı və türk istilası başa çatdı”.

K. Marks yazırdı ki, onların (türklərin-red.) görünməsi ilə Ön Asiyada bütün münasibətlər dəyişdi.

V.V.Bartoldun yazdığı kimi Səlcuqlular imperiyasının (1038-1157) yaranması ilə oğuzlar müsəlman dünyasında elə bir əhəmiyyət kəsb etdi ki, buna orta əsrlərdə heç bir türk xalqı nail olmamışdır.

Türklər səlcuqlara qədər öz doğma yurdlarından kənarında (müsəlmanlığa qədər) Ön Asiyada məşhur idilər. Kiçik Asiyaya köç edən türklər tədricən şəhərlər salmağa başladılar. Bu şəhərlər əsasən yol kənarlarında, karvansarayların yanında salınırdı. Türklər şəhərlərin həyatına fəal surətdə qatılırdılar. Səlib yürüşləri zamanı türklər bu şəhərləri tərk etsələr də, Konyanın Mərkəz seçilməsi şəhər həyatını yenə davam etməyə imkan verdi. Səlcuq dövründə Kiçik Asiyadakı şəhərlərin və əhalinin sayı atdı. Əvvəllər qalalar içinə yerləşmiş türklər, artıq qaladan kənar da yaşamağa başladılar. Əhali artıq şəhər içərisində olan camilərə deyil, kənar da tikilən camilərə toplaşmağa başladılar. Məsələn, Ankarada olan Arslanxanə cami-

sinə təxminən 2000 türk əhalisi yerləşirdi. Bu XIII əsrdə təxminən 10000 insan deməkdir.

Türklərin kütləvi halda Anadoluda şəhər həyatına qatılmaları onların şəhər həyatı ilə tanış olduqlarından xəbər verir. Araşdırmalar göstərir ki, türklər gəldiyi vaxt Bizansda əhali əsasən qalalarda yaşayırdı və sayları az idisə, türklər çox qısa zamanda şəhər həyatına girərək, onları genişləndirirdilər. Anadoluda olan şəhər qalaları demək olar ki, türkləşdirilməyə başladı. Təbii ki, bu nəticənin əksinə fikir yürüdənlər də vardır və belələrindən biri də türk tarixçisi *Fəruq Sümərdir*. O, belə hesab edir ki, XII-XIII əsrlərdə şəhərlərin əsas əhalisinin xristianlar təşkil edir və onlar siyasi həyatda elə bir rol oynamırdılar. F.Sümərin fikrini təsdiqləyən Osman Turan yazır ki, «Səlcuqlar dövründə Konya, Livac, Kayseri şəhərlərinin hər birində 100 minə yaxın əhali yaşayırdı. Səlcuqlar bu şəhərlərdə aparıcı əhali deyildi, lakin onlar inzibati işlərdə orduda rəhbər vəzifələr tutaraq ölkənin və şəhərlərin həyatına mühüm təsir göstərirdilər».

Fəruq Sümər qeyd edir ki, səlcuq türklərin əksəriyyəti kəndlərdə yerləşirdi. Kəndlilərə XIII əsrin ikinci yarısında **türk** – deyilirdi. «**Türk**» sözü həm də «**kəndli**» mənasında işlədilirdi. Osmanlı dövründə, xüsusilə XVI əsrdən etibarən həmin istilah Osmanlı məmur və ziyalıları tərəfindən həmin mənada işlənmişdir.

Səlcuqlar dövründə ən güclü tayfalardan biri köçəri türklər olan **türkmənlər** idi. Türkmənlər Anadoluda monqol hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparırdı. Onlar oturaq türklərin əksinə olaraq döyüş ruhuna malik idilər. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, türkmənlər olmasaydı Anadoluda monqol hakimiyyəti daha uzun müddət davam edərdi, ölkə xarici müdaxilələrə qarşı müdafiəsiz qala bilərdi.

Türkmənlər hər yerdə, o cümlədən Anadoluda bitməz-tükənməz ehtiyat qüvvəsi rolunu oynayırdılar, Anadoluda və Bizans hüdudlarında toplanmışdılar. Burada türkmən bəyləri «dirlik» sahibi idilər.

Türkmənlər Monqol istilaları zamanı daha çox Anadoluya axın etməyə başladı. Monqollar Xorasani tutduqdan sonra oradakı türkmənlərin çoxu Anadoluya köçdü. Monqol istilası islam dünyasının si-

yasi və iqtisadi çöhrəsini dəyişdi, istila nəticəsində Mavərrənnəhr, Xorasan və Azərbaycanda yaşayan türkmənlərin çoxu Anadoluya gəldilər.

Anadoluya gələn türkmənlərin bir qismi meşəlik və dağlıq hissələrdə yurd saldılar. Türkmənlər özləri ilə şeyx və dərvişlərini də gətirdilər. Bu dövrdə türkmənlər arasında müsəlmanlıq zəif, qədim türk dini inancları isə güclü idi. Onların Maraş bölgəsindəki meşələrdə yaşayanlarına «**ağac ərləri**» adı verilmişdi.

Uc türkləri səlcuqların səlib yürüşlərindən sonra ələ keçirə bilmədikləri Qərbi Anadolu və Mərmərə bölgəsini asanlıqla fəth etdilər və orada yerləşdilər. Bölgənin türkləşməsi səbəbli XIV əsrdə Anadolunun əksər bölgələrində üstünlük təşkil etdilər. Lakin səlcuqların muzzla tutulmuş məmülklərdən seçmə ordu təşkil etmələri və dövlətin hərbi vəzifələrini onlara etibar etməsi səbəbli köçəri türklərin içindən çıxmış səlcuq sülaləsi ilə münasibətlər kəskinləşməyə başladı. Orduya sahib olan səlcuq sülaləsi türkmənlərə əhəmiyyət vermədilər. Səlcuqlu dövlətinin başında səlcuq boyundan olanlar dayansa da, Səlcuq dövləti imperiya halına düşdükcə türkmənlər dövlət işlərindən kənarlaşdırılmağa başladı. Daxildəki türkmənlər Anadoluya, Suriyaya və Qərb uclara göndərildi, türkmənlər dövlət və xanəndandan uzaqlaşdırıldı.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq Monqol istilaları nəticəsində Türküstanda və İranda yaşayan türkmən qövminün elatlarının çoxusu Anadoluya gəldi. Səlcuqlar dövründə Anadolunun böyük hissəsi fəth edildi, türk əhalisi qüvvətli mövqə qazandı, ədəbi və rəsmi dil kimi **türkcə** inkişaf etdi. Osmanlı sülaləsi ortaya çıxdığı zaman artıq Anadoluda türk cəmiyyəti formalaşmışdı. Osmanlılar Qərbdə istilalara başladıqdan sonra türklər Anadolunun hər iki tərəfinə yayıldı, Qərbi Anadolu, Mərmərə zonası, Şərqi Anadolu, qismən də Orta Anadoluda türk oymaqları artdı və oturaq türklər məskunlaşdılar.

Səlcuq dövlətinin yaranması Oğuz türklərinin tarixində mühüm bir mərhələni təşkil edir. Bu dövlətin yaranması ilə İslam dünyası

sında siyasi hakimiyyət oğuzların əlinə keçdi. Anadolu və ona qonşu ölkələr oğuzların vətəni oldu.

Səlcuq dövlətinin yaranması

Oğuz türkləri X əsrin əvvəllərindən Yaxın Şərqdə ərəb xilafətinin zəifləməsindən istifadə edərək Bizansın Şərqə yürüşlərinin qarşısını alaraq Kiçik Asiyanı fəth edib bu yerlərdə möhkəmlənə bildilər.

Səlcuq türkləri **Qınıq** boyuna mənsubdur. Tarixçi Fəzlullah Rəşidəddinin «Cami ət-təvarix» əsərində Oğuz boylarının siyasi və ictimai mövqelərinə aid tərtib edilmiş cədvəldə qınıqlar ən axıncı yerdə göstərilmişdir.

Səlcuqun atası «**dəmir yaylı**» ləqəbi daşıyan **Dukak** olmuşdur. Dukak və oğlu Səlcuq oğuzlar arasında ən tanınmış şəxsiyyətlərdən idi. Səlcuq və onun oğlanları bu nüfuzdan istifadə edərək oğuz elatlarını öz ətrafında birləşdirərək **yabqu** rütbəsini qazana bildilər. Beləliklə, qınıq tayfalarından olan sərkərdə Səlcuqla Yabqu arasında narazılıq baş verdi.

Səlcuq bəy ona tabe olan tayfaların hərbi-siyasi birliyini yaradıb Sır-Dərya sahilindən Cənd şəhərinə gəldi. Şəhərdə əsasən müsəlmanlar yaşayırdılar. Səlcuqların Cəndə gəlmələri mübahisəlidir

və X əsrdə gəlməsi ehtimal olunur. Sonralar bu hərbi-siyasi ittifaqa daxil olan oğuzlar **səlcuqlar** adlanırlar. Lakin sonralar oğuz yabqusu şah Məlik səlcuqları Cənd şəhərindən çıxardı. Səlcuqların böyük bir hissəsi Zərəfşan vadisinə, Nuratin dağlarına çəkildi və bu yerlərdə məskunlaşdılar.

Səlcuq yabqunun onu öldürəcəyindən qorxaraq xatununun təhriki ilə əsgərləri və oymağı ilə birlikdə təxminən X əsrin son

rübündə qaçıb Cənd şəhəri yaxınlığına gəldi. 999-cu ildə Qaraxanlı İlək xan Nəsr ibn Əli tərəfindən Samani dövləti dağıdıldı və xanədan üzvləri həbs edildi. Nuh ibn Mənsurun oğlanlarından biri-Əbu İbrahim həbsdən qaçaraq Xarəzmə getdi və ətrafına xeyli adam yığdı.

Səlcuq bəy

Əbu İbrahim öz hacibi Arslan Balunu Buxara üstünə göndərdi. Onun Qaraxanlı hökmdarları üzərində qazandığı mühüm qələbələr nəticəsində Əbu İbrahim Buxaraya gəldi və hökmdarlıq ünvanı olaraq **Müntəsir** adını aldı. Ancaq o, İlək xanın yürüşü səbəbli Xorasana qayıtdı, 1001-ci ildə oğuz türklərinin köməyini əldə etmək üçün onların yanına gedərək bir müddət orada qaldı. Bu ərəfədə **oğuz yabqusu** müsəlmanlığı qəbul etdi və Müntəsir ilə quda oldu.

Səlcuqun dörd oğlu olmuşdur, lakin onlardan birinin yeni-yetməlik çağında ölməsi söylənilir və adı çəkilmir. Digər üç oğlunun adları **İsrail, Mikayıl, Musa** idi. Bir çox əsərlərdə İsrailin adının Arslan olduğu bildirilir. Arslan Samani Əbu İbrahimə kömək etməyi boynuna alaraq onunla birlikdə Səmərqənd dağlarına gəlir. Kūhək adlanan yerdə Qaraxanlıların subaşisi Təkin ilə qarşılaşırlar və onu məğlub edirlər. İlək xan iqamətgahı Özkəndən Səmərqəndə gəlir. Oğuzlar 1033-cü ilin avqustunda onun ordusunu darmadağın edirlər. Bundan sonra Əbu İbrahim Mavəran nəhrə qayıdır və Buxara valisini məğlub edir. Bu qələbə nəticəsində Əbu İbrahimin ətrafında böyük bir qüvvə toplandı, onların arasında oğuzlar da az deyildi. Əbu İbrahim onların köməyi ilə qüvvətləndi. Qaraxanlı hökmdarı Samani şahzadəsinin qüvvətləndiyini görərək hərəkətə gəldi. İki ordu 1004-cü ilin may ayında Səmərqənd dolaylarında bir kənddə qarşılaşdılar. İlək xan təkrar məğlub olaraq öz ölkəsinə qayıtdı, yenidən əsgər yığaraq Əbu İbrahimin üstünə getdi. Urşusanada, Dizək və Xavəs arasında vuruşmada Samani şahzadəsi məğlub oldu. Məğlubiyyətin başlıca səbəbi əvvəlki vuruşmalarda əllərinə saysız-hesabsız qənimət keçən oğuzların öz yurdlarına qayıtmaları oldu. Bu azmış kimi döyüşün başlanması ərəfəsində Əbu İbrahim ordusunda xidmət edən və səlcuqlardan ayrı bir oğuz bölüyünün başbuğu olan Əbülhəsən ibn-Tak 5 min nəfərə qədər əsgəri ilə Qaraxanlıların tərəfinə keçdi. Döyüş meydanını tərk edən şahzadə Ceyhun çayını sal ilə keçib Xorasana gəldi. Bunu eşidən Mahmud Qəznəvi Əbu İbrahimə qüvvə toplamağa imkan verməmək üçün onun üstünə ordu göndərdi. Bu orduya qarşı müqavimətin qeyri-mümkün olduğunu anlayan Samani şahzadəsi əsgər toplamaq ümidi ilə xeyli dolaşdıqdan sonra Mavəran-nəhrə getdi. Ancaq döyüşlərdən yorulmuş əsgərlərinin dağılması səbəbli təkrar Xorasana qayıtdı və ərəb ibn Būheyvin obasına qonaq düşdü. Burada Mahrui adlı bir amilin təhriki ilə Samani şahzadəsi ərəblərin əlindən can verdi.

Qaraxanlı hökmdarı İlək xan Əbu İbrahimin aradan qalxmasından sonra Xorasani öz ölkəsinə birləşdirməyi planlaşdırdı. O, Mah-

rud Qəznəvinin Hindistanda olmasından istifadə edərək 1006-cı ildə subaşı Təkinin başçılığı ilə ordu göndərdi. Lakin Mahmud Qəznəvinin özünü yetirməsi ilə subaşı Təkin heç nəyə müvəffəq ola bilmədi, Mavəranəhrə qayıtmaq üçün Səraxs yolunu seçdi. Ancaq oğuz əmiri Alhamas ibn-Tak onun qabağını kəsdi. İki tərəf arasında baş verən şiddətli döyüşdə subaşı Təkin qalib gəldi və oğuz əmiri əsir alınaraq öldürüldü. Mavəranəhr hökmdarı Qaraxanlı Nəsr ibn İlək 1013-cü ildə vəfat etdi. Onun yerinə keçən qardaşı Mənsur Arslan İlək ünvanı daşımağa başladı və sonralar xanədana mənsub olan Əli Təkin Buxaraya hakim oldu, öz sərhədlərini genişləndirməyə başladı.

Əli Təkin ilə Arslan yabqu arasında qüvvətli ittifaq mövcud idi. Qaraxanlıların böyük xaqanı Mənsur ibn Əli 1025-ci ildə hökmdarlıqdan imtina edərək yerini Yusif ibn Haruna verdi. O, Qadir xan ünvanı daşıyırdı. Qardaşları Əhməd və Əli Təkin ona qarşı birləşdilər. Əhməd özünü böyük xaqan elan etdi, Balasaqun, Xocənd və Fər-qanəyə hakim oldu. Buna görə Qadir xan Mahmud Qəznəvi ilə saziş bağladı. Mahmud Qəznəvi 1025-ci ildə Ceyhunu keçərək Mavə-rannəhrə girdiyi zaman Yusif Qadir xan da Kaşqardan gəldi. İki bö-yük hökmdarın gəlişi nəticəsində Əli Təkin bozqırlara qaçdı. Sultan Mahmud hacib Bilgə Təkinin başçılığı altında Əli Təkinin üzərinə ordu göndərdi. O, Əli Təkinin xatunu, qızları və sərvətini ələ keçirib geri döndü. Arslan yabqunun xeyli qüdrətli olduğunu görən Sultan Mahmud ölkəsinə toxunacaq ziyanın qarşısını almaq və Əli Təkini onun köməyindən məhrum etmək üçün hiylə ilə yabqunu tutdu. Arslan əvvəlcə Qəznəyə, oradan Hindistandakı Multan şəhəri yaxınlığındakı Klincar qalasına göndərildi. Beləliklə, heç gözləmədiyi bir hiylənin qurbanı olan Arslan yabqu həyatını qalada başa vurdu.

Oğuzlardan Arslan yabquya tabe 4 min çadırılıq elatın böyükləri onun dustaq edilməsindən sonra Mahmud Qəznəviyə öz bəylərindən, yəni səlcuqlardan zülm gördüklərini və əziyyət çəkdiqlərini söyləyərək Xorasana getmək üçün icazə verməsini xahiş etdilər. Onlar Xorasanda yurd salacaqları təqdirdə özlərini daha rahat hiss edəcəklərini, bunun sultan, həm də Xorasan üçün faydalı olacağını, ordunun qüvvətlənəcəyini söylədilər. Oturaq camaata və seçmə qoşuna əsas-

lanan islam dövlətlərində köçərilərə zəngin bir gəlir mənbəyi kimi baxıldığından Mahmud Qəznəvi onların Xorasana getmələrinə icazə verdi. 4 min çadırdan ibarət oğuz elatı Xorasana keçərək Səraxs, Fəravə və Abivərd çöllərində yurd saldılar. Onların başında Yağmur, Buka, Köktaş və Qızıl adlı bəylər vardı. Oğuz elatının Xorasana gəlməsi Səlcuqların gücünü azaltdı. Mahmud Qəznəvinin Arslan yabquya bağlı oğuz elatının Xorasana getməsinə icazə verməsi başda vəzir olmaqla dövlət məmurları və komandanlarının etirazına səbəb oldu. Hətta onlardan Tus valisi Arslan Cazib ox ata bilməmələri üçün onların baş barmağını kəsdirməyi Mahmuda tövsiyə etdi.

Mahmud Qəznəvi 1030-cu ildə vəfat etdi. Onun ölümü oğuz türklərinin tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Çünki Mahmud Qəznəvi oğuz türklərinin hərəkət və qabiliyyətlərinin qabağını ala biləcək və onlardan gələcək təhlükəni önləyəcək qüdrətli bir hökmdar idi. Oğlu və xələfi Məsud isə eyni qüdrəti nümayiş etdirmədi, oğuz türklərinin böyük bir dövlət qurmasına mane ola bilmədi.

Mahmud Qəznəvinin ölümündən sonra oğlu Məhəmməd taxta çıxarıldı. İsfahanda olan Məsud qardaşının hökmdarlığını tanımadı və taxtı əldə etmək üçün Reydən Xorasana yürüş etdi. Ordunun sayını artırmaq üçün Məsud oğuz bəylərindən Yağmuru xidmətə götürdü. Asanlıqla hökmdar olunca Yağmurun xahişi ilə Balaxandakı oğuzların Xorasana qaytmasına icazə verdi, oğuzların bəyləri Qızılı, Köktaş və Bukakı öz xidmətinə qəbul etsə də, bəylərin üstünə öz adamlarından Xumar-Tahı rəis təyin etdi. 1031-ci ildə oğuzların xalqa zülm etdiyi barədə Səraxs və Abivərdlərdən şikayətlər gəldiyindən Əbu Səd Əbdusun komandanlığı altında Məsud ordu yolladı. Oğuzlar Fəravədə bu ordu ilə qarşılaşdılar. Çox sayda adam həlak oldu.

Xorasan yürüşü

Sultan Məsud 1031-ci ildə öz əmiri Taş-Fəraşı Rey valiliyinə təyin etdi. Ona verdiyi tapşırıqlar arasında oğuzların başçıları Yağmur, Qızıl, Buka və Köktaşın yaxalanması əmri də var idi. Oğuzları yenə Xumar-Taş idarə edəcək və onlar Reydə dövlətə xidmət edəcəkdilər. Ancaq həqiqətə çox

ağıllı və dərrakəli vəzir olan Xacə əbu ün-Nəsr Əhməd hökmdarın bu qərarına açıq şəkildə etiraz etsə də, Məsud ona qulaq asmadı.

Ölkədə səlcuqlar təqib olunmağa başladı. Onların əkin sahələri və otlaqları əllərindən alındı. Vergilərin həcmi artırıldı. Bunun nəticəsində 1031-ci ildə Xorasanda güclü üsyan baş verdi. Üsyanda fəal iştirak edən Balkan oğuzları 1034-cü ildə Xorasana ələ keçirə bildilər.

Xatırlatma: Xorasan tarixindən qısa sətirlər:

Mərv şəhərində (Türkmənistan) İran şahı Yezdəgird Sasaninin ölümündən sonra 3-cü xəlifə Osman Xorasana hücum əmri verdi. O, tayfa başçıları və rəhbərlərinə yazırdı: «kim daha tez Xorasana ələ keçirsə vilayətin əmiri də o olacaq». Bir neçə döyüşdən sonra Abdullah ibn Amir Xorasana daxil oldu. Şəhərləri ardıcıl fəth edərək Mərv şəhərinə çatdı və oranı özünə paytaxt elan etdi.

Xorasan İmam Əli (ə) zamanında

3-cü xəlifə qətlə yetirildikdən sonra həzrət Əli (ə) xəlifə seçildi. Onun zamanında Xorasan çox dəyişildi. Bir qrup üsyançı Nişabur şəhərinə həmlə edərək onu ələ keçirdi. İmam Əli (ə) öz bacısı oğlunu Nişabura göndərdi. Nişabur yenidən ələ keçirildi. İmam Əli (ə) Rabi ibn Ziyad Xorasana vali təyin etdi. Rabi ibn Ziyad xalqa qarşı çox rəhmli və ədalətli idi. Elə buna görə də xilafətinin sonuna qədər Xorasanda İmam Əliyə (ə) qarşı heç bir üsyan baş qaldırmadı.

Xorasan Bəni-Üməyyə dövründə

İmam Əli (ə) şəhid edildikdən sonra hakimiyyət Müaviyyənin əlinə keçdi. O, qeyri-ərəb millətlərə qarşı çox sərt davrandı. Xorasan əhalisi Əməvilərin hakimiyyətindən tənqə gəldi. Müaviyyə valiləri bir neçə dəfə dəyişdi. Hər yeni təyin olunmuş vali əhalinin təpkisi ilə qarşılaşırdı. Xorasanlılar deyirdilər:«...biz müsəlmanıq və yalnız İslam qanunlarına tabeyik. Bunu bilin, heç zaman ərəb hakimlərinin zülmünə baş əyməyəcəyik».

Nəhayət, Xorasanda Bəni-Üməyyə hakimiyyətinə qarşı üsyan başladı və bütün vilayəti bürüdü. İlk qara bayraq Əbu Əlhazib Nəssavinin evinin damında dalğalanmağa başladı. Üsyançı camaat evin qarşısında toplaşdılar. Oradan Mərvə tərəf hərəkət edərək şəhəri Bəni-Üməyyə hakimlərindən təmizlədilər. Bunun ardınca İranın bütün şəhərlərində üsyanlar başladı. Nəhayət, sonuncu Əməvi xlifəsi olan Mərvan ibn Məhəmməd həmar Xorasanlı həmmad Qondequş tərəfindən qətlə yetirildi.

Əfsanəvi qəhrəman Əbu Müslim Xorasaninin rəhbərliyi altında xorasanlılar İraqa hücum edərək oradakı Bəni-Üməyyə hakimlərini qovdular. Hərəkət Bəni-Üməyyə sülaləsinin paytaxtı və son dayaq nöqtəsi olan Suriyanın paytaxtı Dəməşqin ələ keçirilməsi ilə başa çatdı.

Xorasan Bəni-Abbas dövründə

Abbasilər hakimiyyəti ələ keçirdilər. Onlar vilayətdən ərəb hakimiyyətini uzaqlaşdıraraq yerli nüfuz sahiblərini hərbi və mülki vəzifələrə təyin edirdilər. Abbasilər onların hakimiyyətə gəlməsinə köməklik göstərmiş xorasanlılara xüsusi diqqət göstərirdilər. Abbasi xəlifəsi Mənsur Dəvaniqi Bağdad şəhərinin qala qapılarının birinə Xorasan adını verdi. Bütün İslam ərazilərində sakitliyə nail olmuş Abbasi Xəlifə Məmun hiylə işlədərək İmam Rza (ə)-ı Mədinədən Mərvə dəvət edib, ona özündən sonra xəlifə olacağını bildirdi. Bununla da Ələvilərin hakimiyyət mübarizəsinə son qoyuldu.

İmam Rza (ə) məqbərəsi keçmişdə və bu gün

Dünya müsəlmanları Əli ibn Musa ər-Rza (ə)-in məqbərəsinə böyük hörmətlə yanaşırlar. Keçmiş dövrlərdən zəmanəmizə qədər buranın abadlığı və çiçəklənməsi üçün böyük əmək sərf edilmişdir. Bununla yanaşı bəzi hökmdarlar müxtəlif dövrlərdə müqəddəs məkana hörmətsizlik göstərmiş, müqəddəs məqbərənin uçurulmasına imkan yaratmışlar.

Deyləmilər dövrü

Haruniyə binası tikildikdən sonra burada İmam Rza (ə) dəfn olunduğuna görə, Əhli-Beyt tərəfdarları olan Deyləmilər və Ali Buyə sülaləsinin sultanları ərazinin köklü bərpasına başlayıb şəhəri Məşhəd-ər-Rza adlandırdılar.

Qəznəvilər dövrü

Deyləmilərdən sonra miladi 977-988-ci illərdə Qəznəvi şahı Səbük-təkinin əmri ilə məqbərənin damı və divarlarının bir hissəsi dağıdıldı, zi-yarət etmək qadağan edildi.

Səbük-təkindən sonra taxta çıxan onun oğlu Sultan Mahmud Qəznəvi atasının işlərini davam etdirdi. Nəql edirlər ki, bir gecə yuxusunda Peyğəmbər (ə)-i, (başqa rəvayətə görə Əli ibn Əbu Talib (ə)-i gördü. Peyğəmbər (s) barmağı ilə məqbərənin gümbəzini göstərərək deyir: «Bu iş nə vaxta qədər davam edəcək?» Deyirlər ki, sabahı gün Sultan Mahmud sübh tezdən memarı yanına çağırır və onu Tus şəhərinə yola salır.

1010-cu ildə isə Əbubəkr Şahmərd məqbərəni tam bərpa edir, gil divarları kərpic divarlarla əvəz edir və bir minarə ucaldır. Bununla o, hə-rəmin əsas mərkəzini yaradır.

Sultan Məsud 1035-ci ilin mayında Cürcanda olduğu zaman Səlcuqlar Xorasana yürüş etdi. Onlar Arslan Yabqudan sonra Səlcuqlara tabe olmaq istəməyərək bir hissəsi Balkan oğuzları, digər hissəsi isə İraq oğuzları ilə birləşdilər.

Mavə-rannəhrdə qalan Səlcuq ailələri Arslan Yabqunun Mavə-rannəhr hökmdarı Əli Təkinlə dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirdi. Ağıllı, uzaqgörən Əli Təkin Səlcuqların onun üçün dayaq olduğunu bilirdi. Səlcuqlara gəlincə, onlar da düşmənlərinə qarşı mübarizədə Qaraxanlıların köməyindən istifadə edirdilər. 1035-ci ilin qışında Əli Təkin öldü. Onun ölümü ölkədə daxili vəziyyətin dəyişməsinə səbəb oldu. Onun oğlanları yaşca çox kiçik olduğundan hakimiyyət sərkədə Konuşun (Tonuşun) əlinə keçdi. Konuşun hakimiyyət başına keçməsi səlcuqlar arasında ciddi narazılığa səbəb oldu. Bu səbəbdən də, Nur bölgəsində qala bilməyəcəklərini yəqin edərək Xarəzmşah Harunun yanına köçdülər. Səlcuqların qüvvələrindən istifadə edərək Xorasani ələ keçirmək niyyətində olan Xarəzmşah səlcuqları böyük hörmətlə qarşıladı. Səlcuqların Xarəzmə gəlmələrindən xəbər tutan Cənd hökmdarı şah Məlik böyük ordu ilə Xarəzm üzərinə yeridi. Şah Məliyin silahlı qüvvələri 1034-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında səlcuq qoşunlarına ağır zərbə vurdu. Qaynaqların verdiyi məlumata görə, səlcuqlar döyüşdə 7-8 min nəfər itki verdiyindən Ceyhun çayını keçərək Həməkənd yaxınlığında düşərgə saldılar.

Böyük itki vermələrinə baxmayaraq ruhdan düşməyən səlcuqlar qısa müddətdə qüvvələrini səfərbərliyə alaraq güclü silahlı qüvvə yarada bildilər. Oğuz yurdunun müxtəlif bölgələrindən axışıb gələn adamlar səlcuqların silahlı qüvvələrinə həvəslə qoşuldular. Belə bir dövrdə Xarəzmşah Harun Qəznəvi dövlətinin vəziri tərəfindən təşkil olunmuş qəsd nəticəsində öldürüldü. Onun yerinə qardaşı İsmayıl keçdi. Vəziyyəti dəyərləndirən səlcuqlar 1035-ci ilin mayında Xorasana köçdülər. Ceyhun çayını keçən səlcuqlar Mərv yolu ilə Nəsəyə gəldilər. Səlcuqların 20 min nəfərlik süvari dəstəsi var idi. Bu dəstə

tənin tərkibinə daxil olan türkmənlərin ən nüfuzlu hissəsi **yınallılar** adlanırdı. Oğuz Yabqu dövlətinin ən nüfuzlu şəxslərindən biri yınal titulu qəbul edirdi. Səlcuqlar Yabqu dövlətini davam etdirdikləri üçün onların dövlətində də Yınal adlanan bir şəxs Yusif Yınalın oğlu İbrahim Yınal idi. İbrahim Yınal oğuz türklərinin hakimi idi.

Səlcuqun yeganə sağ qalan oğlu Musa «Bəyqu» Yabqu titulu daşıyırdı. Musa Yabqunun oğlu Yusif də əvvəlcə səlcuq oğuzlarının başçısı kimi İnanç Yabqu rütbəsini daşıyırdı.

Musa Yabqu, Məhəmməd Toğrul bəy və Davud (Çağrı bəy), Xorasanın divan rəisi Suriyaya məktub göndərüb Sultana xidmət etmək arzusunda olduğunu bildirərək bunun müqabilində Nəsa və Mərv vilayətini onlara verilməsini xahiş etdi, həmçinin Balkan dağından, Dehistan, Xarəzm sərhədlərindən və Ceyhun çayı tərəfdən gələcək axınların qarşısını alacaqlarına, İraq və Xarəzm türkmənlərini qovacaqlarına söz verirdilər.

Səlcuqların Xorasana gəlişi böyük narahatlığa səbəb oldu. Onları Xorasana buraxmamaq üçün 17 min nəfərlik qüvvə çıxarıldı. Orduda Qəznəvi ordusunun filləri də vardı. 1038-ci il iyulun 19-da hər iki ordu arasında **Nəsa** yaxınlığında ağır döyüş baş verdi. Qəznəvi ordusu ağır məğlubiyyətə uğradı. Ölənlər və yaralananların sayı – hesabı yox idi.

Nəsa döyüşü səlcuqlara maddi və mənəvi imkanlar yaratdı. Qəznəvi dövləti Dehistanı Çağrı bəyə, Nəvanı Toğrul bəyə, Fəvarəni Musa Yabquya verdi. Bunun əvəzində onlar sultana tabe olmalı idilər. Lakin səlcuqlar sülhün şərtlərinə əməl etmədilər. Onlar sülh bağlanarkən Qəznəvi elçilərinin gətirdikləri qiymətli hədiyyələri qəbul etməyərək ayaq altına atdılar.

Səlcuqların bu qələbəsindən sonra bir çox oğuz elatları Suriyaya axışib getdilər. İraq oğuzlarının bir hissəsi səlcuqlara tabe oldular. **Yağmurlu və qızılı** oğuzları ilə Balkan türkmənlərinin bir hissəsi köçüb İsfahan hakimi Əlaüddövlənin himayəsinə sığındılar. Lakin çox çəkmədi ki, bu tayfalar İraq oğuzları ilə birləşdilər. İraq türkmənləri Rey vilayətinin hakimi oldu. Səlcuqların Xorasana gə-

lişi Balkan və Ceyhun istiqamətindən türkmənlərin bu yerlərə kütləvi axınına səbəb oldu.

Səlcuqlarla Qəznəvi dövləti arasında sülh bağlandıqdan sonra türkmənlər yenidən 15 min nəfərlik ordu yaradaraq 1036-cı ilin fevralında səlcuqların üzərinə yeridilər. Noyabr ayında səlcuqlar Qəznəvi dövlətinin yanına elçi göndərərək Mərv, Səraxs və Bavərdə şəhərlərini tələb etdilər. Qəznəvi hökmdarı elçilərə rədd cavabı verdi. Beləliklə, münasibətlər daha da kəskinləşdi. Məsud səlcuq axınlarının qarşısını almaq əvəzinə qüvvə əldə etmək üçün Hindistana getdi. Səlcuqların uğurlu döyüşlərindən xəbər tutan İraq oğuzları hərəkətə gəldilər. Onlar əvvəlcə Xorasan istiqamətindən Rey vilayətinə hücum keçdilər. Vəziyyətin ağırlaşdığını gören Qəznəvi valisi Taş-Fəraş ona köməyə gələn Əbu Səhl Həmdəvi ilə oğuzlara qarşı döyüşə hazırlaşdı. Taş 3 min süvari dəstə və fillərlə oğuzların qarşısına çıxdı. Onun ordusunda xeyli kürd döyüşçüləri də var idi. Oğuzların süvari dəstəsi 5 min nəfər idi. Bu vuruşmada Rey valisi Taş məğlub oldu. Oğuzlar Əbu Səhl Həmdəvinin və reyilərin silahlı qüvvələrini darmadağın etdilər.

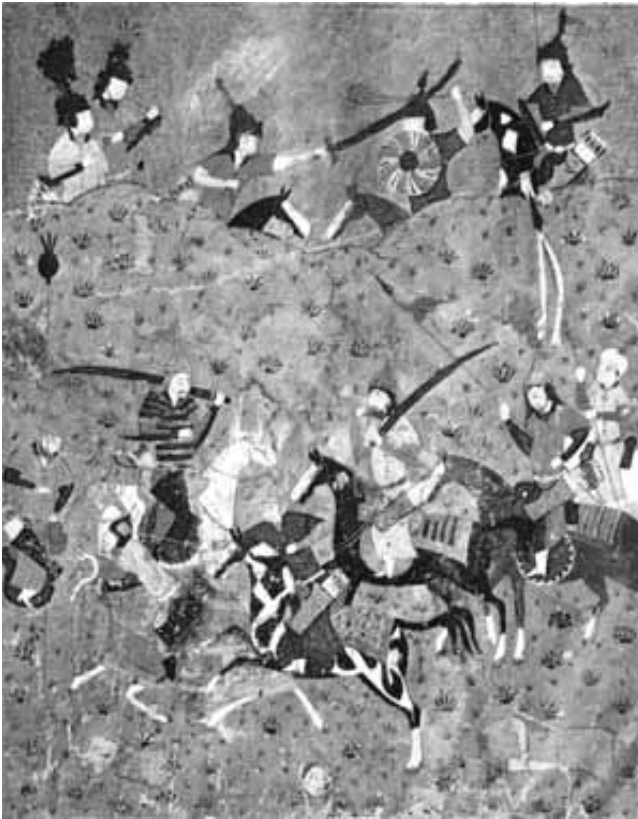
Əbu Səhl bir bölük əsgərlə şəhərin ətrafında yerləşən Təbərək qalasına çəkildi, Sultan Məsud Əbu Səhlə kömək edə bilmədi. Bu böyük qələbədən sonra oğuzlar Azərbaycan üzərinə hücum etdilər.

Bu hadisə Orta Asiya, İran və Əfqanıstanda qəznəvilərin əleyhinə çıxışların güclənməsinə səbəb oldu. Səlcuqların hərəkətinə *oğuzlar, qıpçaqlar və qarluqların* böyük hissəsi qoşuldu. Üsyançılar Amu-Dərya sahillərindən Xorasana doğru irəlilədilər. Hərəkətə Musa, Toğrul və Çağrı bəy başçılıq edirdi. Müqavimət hərəkətinin qarşısını almaq üçün Sultan Məsud 17 min nəfərlik silahlı qüvvə göndərdi və ağır məğlubiyyətə uğradı. Sultan Məsud səlcuq axınının qarşısını almaq üçün yenidən qüvvə toplamağa cəhd etdi. 1038-ci ildə Qəznəvi sərkərdəsi Sübati Xorasan ətrafında səlcuqlara qarşı yenidən döyüşə başladı. İyunun əvvəllərində Sultan Məsud 1039-cu ilin iyulunda Təlxab deyilən yerdə səlcuqlarla yenidən döyüşə girdi. Lakin onun bu cəhdi də uğursuzluqla nəticələndi, səlcuqlarla sülh bağlamağa məcbur oldu. Lakin əldə olunmuş sülh

uzun sürmədi. Sultan Məsud yenidən hərbi hazırlıq görməyə, silahlı qüvvələrinin sayını artırmağa başladı.

Dəndənəkan döyüşü

1040-cı ilin yanvarında Sultan Məsudun silahlı qüvvələri Nişapur üzərinə hücum etdi və şəhəri ələ keçirdi. Həmin ilin aprel və may ayının əvvəllərində Tusa və Səraxsa qədər irəliləsə də, Qəznəvi qoşunları güclü qıtlıqla qarşılaşdılar. Mayın 23-də **Dəndənəkan** yaxınlığında hər iki ordu qarşılaşdı.

Dəndənəkan döyüşü

Şiddətli savaşı üç gün davam etdi. Qəznəvi ordusu məğlubiyyətə uğradı. Sultan Məsud 100-ə qədər atlı ilə qaçıb canını qurtarsa da, Hindistana gedən yolda öz adamları tərəfindən öldürüldü.

1040-cı il mayın 24-də Səraxsla Mərv arasında Dəndənəkanda Qəznəvi sultanı Məsudun orduları üzərində çalınan qələbə səlcuqlar üçün İrana və İraqa yol açdı. Deyləm sülaləsi Buveyhilər və Kakuveylilər hakimiyyəti altında olan əyalətlər bir birinin ardınca yeni dövlətə tabe edildi. **N i ş a p u r** yeni dövlətin paytaxtı elan edildi.

Dəndənəkan döyüşündən sonra Toğrul özünə qarşı üç böyük qüvvənin-Qəznəvilərin, Xarəzm və Qaraxanlıların birləşdiyini görüb öz tayfasını və köçlərini şimala-şimal oğuzlarının torpaqlarına apardı.

Volqa və Yayık çayları arasındakı torpaqlar hələ IX əsrdən kimaklarla birgə peçeneqləri buradan qovan oğuzlara məxsus idi. Kimakların və qıpçaqların müntəzəm təzyiqlərinə məruz qalan oğuzlar 1045-ci ildə güclü yardım aldılar. Böyük döyüş təcrübəsinə yiyələnmiş və yaxşı təşkilatlanmış səlcuqlar istedadlı sərkərdə Toğrulun başçılığı ilə oğuzlarla birləşməyə can atırdı.

Oğuzları tapmağa ümid edən Toğrul qıpçaqlarla Yayıkdə üzüzə gəldi. İki dəfə qıpçaqlarla döyüşə girən oğuzlar öz torpaqlarını qorudular və Toğrula Volqa çayını keçməsinə imkan vermədilər.

Volqa oğuzları arasında hərçi-mərclik hökm sürürdü. Döyüşlərdə qalibiyyətlər qazanan qıpçaqlar tez-tez Volqanı keçib Dona qədər yürüş etdiyindən oğuzların bir hissəsi Dnepr çayına tərəf köç etdi. Lakin geri çəkilməyin mümkünsüzlüyünü anlayan Toğrul ətrafda gözəl otlaqların və onları qorumaq üçün kifayət qədər qüvvəsinin olduğunu görüb müqavimət göstərmək qərarına gəldi. Toğrul bir neçə döyüşdə Səlcuqların qüvvəsi ilə Volqanı keçən qıpçaqları məğlub etdikdən sonra oğuzlar onun ətrafında birləşərək Toğrulu öz xanları kimi tanıdılar. Toğrul 10 il ərzində (1045-1055) *Volqa və Terek çaylarında məskunlaşmış xəzərlərin tör-töküntülərini, Kuban ətrafı peçeneqləri və Don alanlarını, Belaya Veji, Sudroş və Balin şəhərləri* ilə birgə özünə tabe etdi. Bu zaman Sır Dərya yabqusunun dövləti qıpçaqlar tərəfindən tamamilə darma-

dağın edildi, oğuzların bir hissəsi Manqışlaqdan keçərək Volqa çayına gəlib Toğrulun tayfa birliyini daha da qüvvətləndirdilər.

Toğrul qıpçaqlara qarşı müqavimət təşkil etməyə müvəffəq oldu. Oğuz əyanlarının Volqa Bulqariyasının çoxları ilə qohumluq əlaqələri olmasından və eyni dinə itaət etməsindən istifadə edən Toğrul onlarla ittifaq bağladı. Öncə Toğrul hərbi istehkamların qurulması işinə başladı. Bulqarlar hərbi qalaların tikintisi üçün tikinti materli-taxta göndərməyə başladılar.

Oğuzlar hərbi-müdafiə istehkamlarının tikintisi ilə tanış idilər. Onlar Sır-Dəryada güclü qalalar tikmişdilər. Bu qalaların ətrafında dərin xəndəklər qazılır və asma körpülər qoyulurdu. Qalalarda gözətçi bürcləri vardı və orada oxatanlar və nizəatanlar dəstəsi yerləşdirilirdi. Səlcuqlar oğuzların döyüş taktikasını təkmilləşdirərək ordunu ağır döyüş ləvazimatı ilə yüklənmiş atlarla gücləndirdilər. 1040-cı ildə onlar Dəndənəkan döyüşündə fillərdən istifadə edərək hücumdan əvvəl qarşı tərəfdə dəhşət yaratmaq və düşməni pərpəpən salmaq taktikasından yararlanmışdılar. Tarixçi Məkrisi qeyd edir ki, X əsrdə oğuz xanları Yayık çayında taxtadan düzəldilmiş qalalara və istehkamlara malk idilər. Qalalar və istehkamlar sistemli, mobil və yaxşı təşkil edilmiş vahid komandanlığa tabe olub, ordu ilə əlaqələrin düzgün təşkili nəticəsində Volqa düzlərində qıpçaq hücumlarının qarşısı alınmışdı. Toğrul bir neçə dəfə Volqanı keçməyə can atan qıpçaqları darmadağın etmişdi.

Lakin bütün oğuzlar, o cümlədən Dneprətrafi oğuzlar Toğrulun hakimiyyətini tanımadılar və ona tabe olmadılar. Ancaq 1060-cı ildə rusların onların üzərinə güclü yürüşündən sonra şərqlə qaçaraq Toğrulun qarşısında boyun əydilər. Həm qıpçaqlarla, həm də ruslarla eyni zamanda müharibə aparılmasının ağır olduğunu anlayan Toğrul Kiyevə səlcuq səfirliyi göndərərək sülh və ticarət müqaviləsi bağlamağı təklif etdi. Yaroslaviçlər bu təklifi qəbul edərək sülh və əməkdaşlıq müqaviləsi bağladılar. Bütün azad oğuzları öz hakimiyyəti altında birləşdirən Toğrul xaqan titulu qəbul etdi.

Toğrul bəv

lər Yaxın Şərqi fəth edərək Xəlifəni öz himayələri altına alıb sünni məzhəbli İslam dünyasının ağası oldular.

XI əsrin ortalarında Orta Asiya və Yaxın Şərqdə böyük Səlcuq imperiyası kimi güdrətli bir dövlət yarandı.

Səlcuq dövlətinin paytaxtları **Nişapur** (1038-1043), **Rey** (1043-1051), **İsfahan** (1051-1118), **Həmədan** (1118-1194) şəhərləri olmuşdur.

Səlcuqlarda *danışiq dili türk, rəsmi dil fars, elm və təhsil dili ərəb dili* olmuşdur. Səlcuqlar İslam dininin sünni təriqətinə mənsub idilər. Ölkənin ərazisi **3.900.000 kvadrat kilometr** olmuşdur. İdarəetmə forması **monarxiya** idi.

Xatırlatma:

*Ədaləti, zəkası, cəsarəti və siyasi dünyagörüşü ilə Səlcuqlu dövlətinin ilk sultanı olan və 25 illik hakimiyyəti dövründə təməlini atdığı Böyük Səlcuqlu imperatorluğunu dünya dövləti səviyyəsinə qaldıran **Toğrul bəv ilk dəfə dini dövlətdən ayırmış, qardaşı Çağrı bəv və onun oğlanları ilə birlikdə İslam dünyasında Əməvilər və Abbasilərdən sonra yeni bir Türk-İslam əsrinin əsasını qoymuşdur. Səlcuqlularla türklərdə İslamın «cihad» məfkurəsi tam mənası ilə həyata keçmiş, türklər***

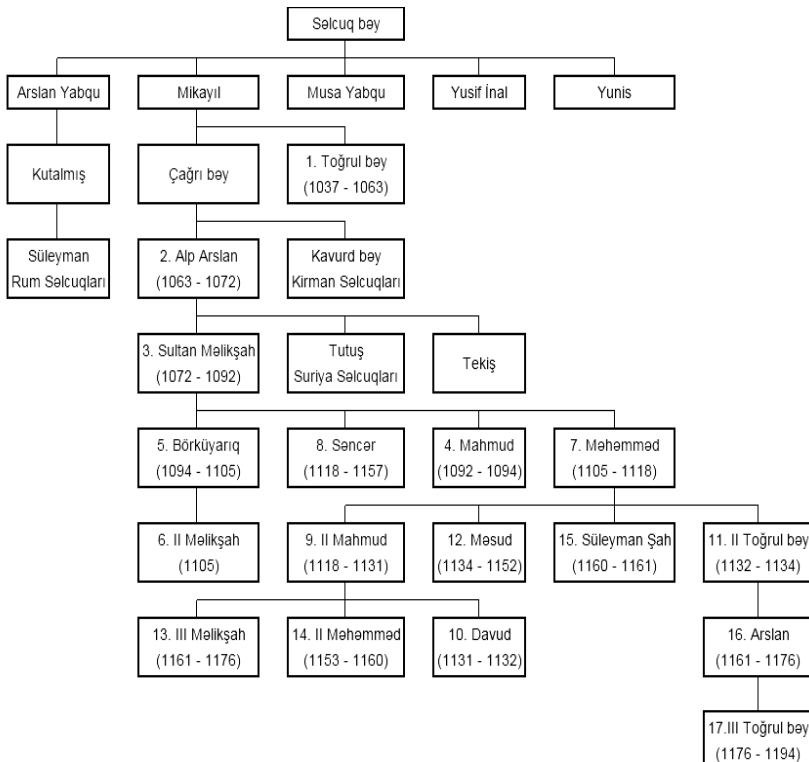

Sivas şəhərinin Divriği böyük məscidi divarları üzərinə işlənmiş Səlcuq imperiyasının gerbi.

Sultan Toğrul bəyin başçılıq etdiyi səlcuq qoşunları XI əsrin ortalarında İrandan keçərək Azərbaycana daxil oldular. Toğrul bəy Azərbaycana özünə tabe etdikdən sonra Ərməniyyə üzərinə hücum etdi, şəhər və kəndləri qarət edərək Reyə qayıtdı. Səlcuq qoşunları 1055-ci ilin yazında Bağdadı tutdular. 1063-cü ildə Bağdaddan paytaxt Reyə dönərkən xəstələnən Sultan Toğrul bəy 1063-cü il sentyabrın 4-də 70 yaşında vəfat etdi, Reydəki türbəsində dəfn edilmişdir.

Orta Asiyani, İrani, İraqı, Suriyanı, Misiri işğal edən səlcuqlar Azərbaycana hücum etdi. O zaman Orta və Qərbi İranın bütün bölgələri İsfahan və Həmədan hökmdarlarının, kürdlərin hakimiyyəti altında idi. Bu hökmdarlar oğuzların Azərbaycan üzərinə yürüşündən xəbər tutaraq Reyə gəldilər.

SƏLCUQLARIN SOY AĞACI

Səlcuqlar Ön Qafqada möhkəmləndiyi zaman türk tayfalarının Azərbaycana axını gücləndi və bu yerlərdə məskunlaşdılar. Ölkədə feodal münasibətləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Ölkənin iqtisadi və mədəni həyatında, ticarət və sənətkarlıq sahəsində böyük canlanma yarandı.

Səlcuqların İran yürüşləri

XI əsrin 40-cı illərində Səlcuq qoşunları İranın sərhədlərinə yaxınlaşdı. Toğrul bəyin qoşunları 1049-cu ildə Kirmanı ələ keçirdi. 1050-cı ildə Toğrul paytaxtı **İsfahana** köçürdü. Ölkə formal olaraq xəlifəyə tabe olsa da, əslində bütün hakimiyyət Toğrul bəyin əlində cəmləşdi. Belə bir vəziyyət şiələrin böyük narazılığına səbəb oldu. Şiə Buveyhilərin qarşısını ala bilməyən xəlifə Toğrul bəyi Bağdada dəvət etdi.

Toğrul bəy 1055-ci il yanvarın 17-də böyük təntənə ilə qarşılandı. Səlcuqların qarşısını ala bilməyəcəyini hiss edən şiə Buveyhilər şəhəri tərk etdilər. Beləliklə, 120 il davam edən Buveyhi dövləti aradan qaldırıldı.

*Səlcuqlar Dəndənəkan
doyüşündən sonra*

Toğrul bəy Abbasi xəlifəsini öz hakimiyyəti altına aldı. Bununla sünni islam dünyasının qorunmasını təmin etdi.

Toğrul bəy xəlifəni qorumaq haqqında verdiyi sözü tutdu. Buidlər nəslindən olan bacarıqsız xəlifə əl-Qaim fars hakimi Əl-Malik tərəfindən göndərilən Bəsasirə əsir düşərkən Toğrul Xəlifəni azad etmək məqsədilə Bağdada yürüş təşkil etdi. Bu dəfə də taleh onun üzünə güldü. Bağdad tezliklə tutuldu. Toğrul bəy Bağdadda olarkən müs-təqillik arzusunda olan İbrahim

Yınal baş qaldırsa da, Toğrul bəyin silahlı qüvvələri Rey şəhərində İbrahim Yınalın qoşunlarını darmadağın etdi. Toğrul bəyin Reydə olmasından xəbər tutan Buveyhi valisi Bağdada daxil oldu. Xəlifə tutularaq Bağdad şəhərinin yaxınlığındakı həbsxanaya salındı. Bu hadisədən xəbər tutan Toğrul bəy dərhal Bağdada qayıdaraq Buveyhi valisi Bəssasirin qüvvələrini məğlub edib Abbasi xəlifəsini hakimiyyət başına gətirdi. Buna qarşılıq olaraq 1058-ci ildə xəlifə Toğrulu mükafatlandırdı. Toğrulun çiyinə xələt ataraq onu təmtəraqlı taxta əyləşdirib «**Şərqi və Qərbi hakimi**» adlandırdı. Xəlifə Toğrulun qardaşı qızı, Alp Arslanın bacısı Xədicə xatunla evləndi. Toy Bağdada böyük səs-küylə qeyd olundu. **Toğrul 1063-cü ildə təxminən 70 yaşında dünyasını dəyişəndə** onun övladı olmadığı üçün hakimiyyət başına Alp Arslanın ögey qardaşı Əmir Süleyman keçdi. Lakin onun hakimiyyəti uzun sürmədi. Alp Arslan öz tərəfdarlarının köməyi ilə Reyə gələrək Əmir sultanı və onun yaxın köməkçisi olan Kutalmışın silahlı qüvvələrini məğlub edərək hakimiyyəti ələ aldı. 1064-cü il aprelin 27-də 36 yaşlı **Alp Arslan** sultan elan olundu. Onun hakimiyyəti dövründə Səlcuq dövləti qüdrətli bir dövlətə çevrildi.

Tanıma: *Alp Arslan (1063-1072)*

İstər xarici görünüşü, istərsə də xarakterinə görə seçilirdi. Təbiətən ucaboy olan Alp Arslanın daha çox üstünlük verdiyi baş geyimləri oha nəhəng təəssüratı bağışlayırdı. O, həddindən artıq uzun bıq saxlayırdı. Çox güclü və cəsarətli insan olan Alp Arslan daxilən cəsarətli və nəcib idi. Əsgəri həyat tərzi sürən Arslana səmimi davranış və sadə zövq xas idi. O, həddindən artıq ürəyi yumşaqlığı ilə seçilirdi. Tabeliyində olanlarla əliaçıq

və xoş rəftar edirdi. Tez-tez yoxsullara böyük məbləğdə pul paylayır, ehtiyacı olanlara pul hədiyyələri və ya təqaüd təyin edirdi.

Alp Arslan əmisi Toğrul kimi qəddar olmağı bacarırdı. O, insanları tanımağa çalışırdı. Öz məsləhətçilərinə çox ehtiyatla yanaşırdı.

Müxtəlif elm sahələrinə maraq gösərirdi. Vəziri Nizamülmülk ondakı bu keyfiyyətini daha da inkişaf etdirmişdi. Nizamülmülkün rəhbərliyi altında Alp Arslan alimlər və rəssamlarla ünsiyyət saxlayırdı.

Alp Arslan keçmiş qəhrəmanlar haqqında hekayələrə qulaq asmağı xoşlayır, onu qəhrəmanlıqlar etməyə ilhamlandırır, bəzən də onlardan nümunə götürürdü, onların adlarının saray şairləri tərəfindən əbədiləşdirilməsini diqqətdə saxlayırdı.

Alp Arslan idarə etmədə məhir, mədəniyyətin hamisi kimi sonrakı Səlcuq hökmdarlarına nümunə oldu.

Doqquz il bir ay 18 günlük hakimiyyəti dövründə (7.IX.1063-25.X.1072) Sultan Alp Arslanın başçılığı altında Lori krallığı, Sürməli Çuxurunda kilsələri ilə məşhur Məryənnişin qalası və ətrafı, Sepid şəhəri, Baqrat xanədanının paytaxtı, Bizans imperatorluğuna tabe olan qala divarları ilə məşhur Ani şəhəri, bütün Cənubi Qafqaz, Xəzər dənizi kənarındakı Manqışlaq, Cənd, Şabran, ata-baba yurdu Mavəranəhrə qonşu olan ərazilər – Xarəzm və bütün qədim Oğuz elləri, Kirman, Şiraz, İstəxr qalası Böyük Səlcuqlu türk xaqanlığına birləşdirildi.

Alp Arslan bacarıqlı döyüşçü nüfuzunu hakimiyyətə gəldikdən bir il sonra Heratı tutmaqda qazandı. Növbəti il ərzində o, ulu babası Səlcuqun qəbrinin yerləşdiyi ərazini fəth etdi, Fars və Girman ərazisində nəzarətdən çıxan bölgələrdə nizam-intizam yaratdı, Məkkə və Mədinəni Fatimidlərin əlindən aldı, Hələbi əl keçirdi. Fatimidlərin qızını oğlu Məliyə alması dövlətin şərq və cənub sərhədlərində sülh və əmin-amanlığın bərpasına kömək etdi. Beləliklə, bəhs olunan dövrdə *Səlcuq dövlətinin ərazisi Əfqanıstan sərhəddindən Fatimidlər sülaləsinin idarə etdiyi Misirə qədər olan əraziləri əhatə etdi*, yalnız qərb sərhədləri müdafiəsiz qaldı. Cənub-şərqdə onların sərhəddi Antioxdan Malatyaya qədər uzanırdı.

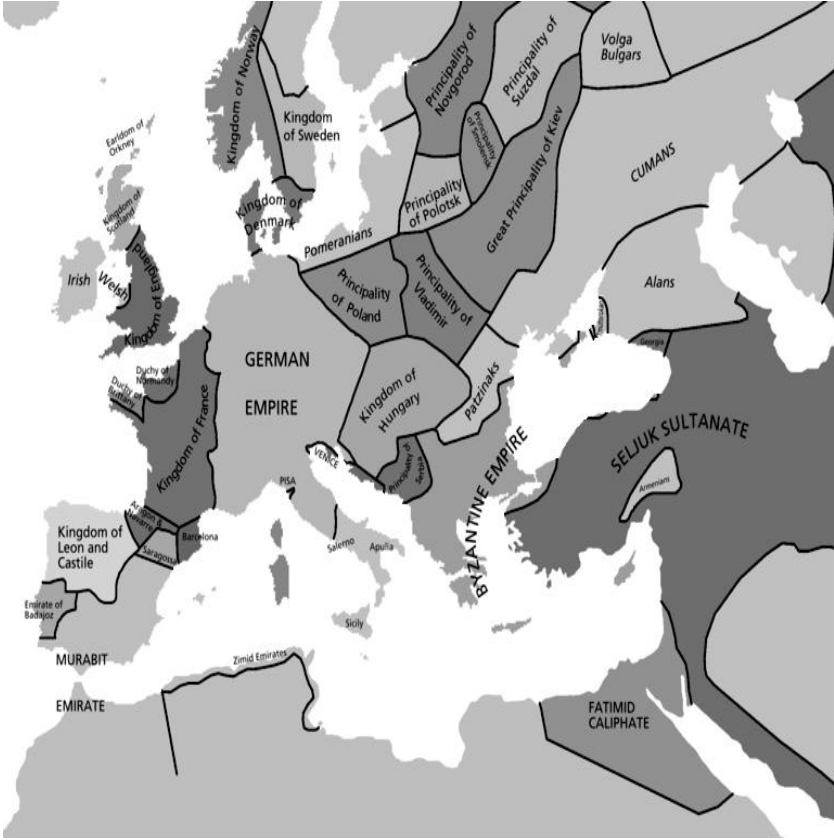
Müsəlmanların bu əraziyə daxil olmaları təhlükə yaratmağa başladı. Ona görə də, vaxtilə köçəri türkmənlərin yürüşlərinin Togrul tərəfindən qarşısının alınması üsuluna əl atdı. Görülən tədbirlər öz bəhrəsini verdi. Nəticədə Səlcuq imperiyasından narahat köçərilərin Bizans imperiyasının şərqinə kütləvi axınları başladı. İmperator II Vasiliy (976-1025) köçərilərin qarşısını almaq və səlcuqlardan qorunmaq üçün imperiyanın cənub-şərqində bufer zonası yaratmaq istədi. Lakin cənub-şərq sərhəddində görülən bütün tədbirlərə

baxmayaraq, Bizans ərazisində yaşayan islam tərəfdarları möhkəmləndirilmiş bufer zonaya daim hücum edən müsəlman ordularından və qarətlə məşğul olan türklərdən yardım aldılar. Onların hərəkətləri yunanların həyatlarını çətinləşdirdi, bölgədə şəhər və kənd əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etməkdə çətinlik yaratdı. Hətta bəzi yerlərdə müsəlmanlar yaşayan vilayətlər mərkəzi hakimiyyətdən demək olar ki, ayrıldılar.

Bütün bunlar imperatoru məcbur edirdi ki, gürcü və erməni hakimlərini öz ərazilərinin bir hissəsini güzəştə getmələrinə razı salla bilsin. Gürcü çarı David bəzi əraziləri onlara verməyə razı oldu. 1070-ci ildə eyni təkliflə Ərməniyə hakiminə də müraciət olundu. Danışıqlar iki ilə qədər davam etdi, nəticədə bizanslılar hakimi inandıra bildi. Erməni hakimi əvəzində Tavrda yerləşən Sivası almaqla güzəştə getməyə razı oldu.

Bizansın zəif nöqtəsini Toğrul hələ 1045-ci ildə müəyyənləşdirmişdi, o vaxt səlcuq qoşunları Van və Qarsa qədər gedib çıxmışdılar. 1047-ci ildə bizanslılar Ərzurumu ələ keçirməyə çalışan Səlcuq qoşunlarının qarşısını güclə ala bilmişdilər. Bir il sonra səlcuqlar yürüşlərini təkrar etdilər və şəhərin müdafiəsini yararaq əhalini qılıncdan keçirdilər. 1049-cu ildə Ani qarət olundu, 1053-cü ildə yenidən Qarsa hücum etdilər, 1056-cı ildə Malatyanı ələ keçirdilər, 1059-cu ildə Sivası yürüş təşkil olundu. Nəzərə alsaq ki, bu yürüşlər kəşfiyyat xarakterli olub əvvəldən planlaşdırılmış nizamlı xarakter daşımasa da, yürüşlər yaxşı təşkil olunurdu.

Bu dövrdə Bizansı imperator Konstantin Duka (1059-1067) idarə edirdi. Demokratik və liberal baxışlı imperator bir çox cəhətlərinə görə öz sələfi və eyni zamanda o dövrdə baş nazir vəzifəsini tutan Mixailə bənzərlik təşkil edirdi. Onlar birlikdə bir sıra səhvlər etmişdilər ki, onlardan ən böyüyü hərbi qüvvələrə ayrılan maddi vəsaitin nəzərə çarpan dərəcədə azaldılması olmuşdu. Zabitlərin əmək haqları və ehtiyata buraxılmaları ordunun döyüş qabiliyyətinin azalmasına gətirib çıxardı. Maliyyə ixtisarı təkcə hərbi işə yox, həm də hərblə bağlı sahələrə-hərbi bazalara da mənfi təsir göstərdi. Sərhəd qarnizonları gözəçarpan şəkildə ixtisara salındı. Tezliklə imperiyanın

Böyük Səlcuqlu dövlətinin qərb sərhədləri

şərq əyalətlərinin əhalisi azaldı və məlum oldu ki, həmin ərazilərdə köçəri türklərin sayı yunanların sayından çoxdur. Konstantin vəfat edərkən Bizans imperiyası özünü çətinliklə müdafiə edirdi, onun xələfi VII Mixail ölkəni idarə etmək üçün həddindən artıq gənc idi. Belə böhranlı vəziyyətdə şahzadənin anası, imperatriçə Yevdokiya idarəetməni ələ almağa çalışdı. Lakin sarayda nüfuzu olan bir qrup bizanslı ona qarşı çıxdılar. Onların fikrinə görə, yaranmış vəziyyət daha güclü əl tələb edirdi. Yevdokiya narazılıqların müqavimətinin

qarşısını almaq üçün sərkərdə IV Roman Diogenə (1007-1071) ərə getdi.

Yeni imperator hansı çətinliklərlə qarşılaşacağını çox gözəl dərk edirdi. O, başa düşürdü ki, Bizans ərazisinə qarətçi basqınlar edən səlcuqların qarşısı alınmasa vəziyyət daha da gərginləşə bilər. Roman Diogen VII Vasiliy kimi Ərməniyyə ərazisini nəzarət altına alaraq, onu Bizansın dayacağına çevirməyi vacib sayırdı. Bu səbəbdən də, səlcuqları ölkədən qovmağı qarşısına məqsəd qoyan Diogen ordu yaratmağı qərara aldı. Ordu yaratmaq üçün o, müxtəlif millətlərdən olan muhdulları orduya cəlb etməyə məcbur oldu. Bu ordunun tərkibində skandinavialılara, romalılara, slavyanlara, eləcə də türkdilli tayfalar olan oğuzlara, kumanlara, hətta cənubi rus çöllərindəki peçeneqlərə də rast gəlmək olardı. Onların çoxu ilk ələ düşən fürsətdən istifadə edərək Roman Diogenin ordularından qaçırdılar. Roman Diogen orduya özü şəxsən başçılıq etməyi qərara aldı.

Malazgird döyüşü

Alp Arslanın Səlcuq taxtına sahib olması ilə Kiçik Asiya üzərinə yürüşün yeni mərhələsi başlandı. O hakimiyyətinin ilk günlərindən ordunun qüvvətləndirilməsinə fikir verməyə başladı. Ən bacarıqlı sərkərdələr orduya cəlb olundu. Alp Arslan Toğrul bəyin siyasətinin davamı kimi Şirvanı və Gürcüstanı işğal edərək 1064-cü ildə Bizansın ən güclü qalalarından biri olan Anini mühasirəyə aldı. Qala Bizans qoşunları tərəfindən möhkəm müdafiə olunurdu. Şəhər qarşı tərəfdən Arpaçayla əhatə olunmuş, qalan tərəfdən isə içərisi su ilə doldurulmuş dərin xəndəklə əhatə olunmuşdu.

Alp Arslan su doldurulmuş xəndəyin ətrafına taxtadan hündür qüllə tikilməsi üçün əmr verdi. Qısa müddətdə tikilən qüllədə mancanaqlar qoyuldu. Qala divarlarını dağıtmaq üçün həmin mancanaqlardan istifadə olundu. Qalanın dağılmış hissələrindən türk əsgərləri şəhərə daxil oldular. Beləliklə, qala türk qoşunları tərəfindən alındı. Alp Arslanın bu qələbəsi bütün islam dünyasının böyük sevincinə səbəb oldu. Ani şəhərinin tutulması ilə türk qoşunlarının Qərbə

doğru irəliləməsinə şərait yarandı. Türk qoşunları Anadoluya daxil oldular.

***Böyük Səlcuq imperatorluğu
Malazgird döyüşü ərəfəsində***

Böyük Səlcuq sultanı Alp Arslan 11-ci əsrin 60-cı illərində türk müttəfiqlərinin Anadoluya doğru köç etmələrinə icazə verdi, türklər şəhərlərdə və digər yerlərdə yerləşdilər. Alp Arslan 1067-ci ildə Heratda və Sivasda bizans ordusu üzərində qələbə qazanaraq Qeysəriyyəyə hücum etdi. 1068-ci ildə birbaşa Bizans üzərinə yürüş etməyi qərara aldı. 1069-cu ildə Konya alındı.

1070-ci ildə türklər Alp Arslanın başçılığı altında müasir Misirin bir hissəsi olan Malazgirdə (Bizans dilində Manzigirt-Malazgird) və Erçiş qalalarının ələ keçirdi, Diyarbəkır alındı. Bizansın tabeliyindəki Urfaya hücum müvəfəqiyyətsizliklə nəticələnsə də, türk bəylərindən Afşinin köməyi ilə Hələb alındı.

Alp Arslan Hələbdə olarkən türk atlı birliklərinin bir qisminə və Akınçı bəylərinə Bizans şəhərlərinə hücumlar etməsinə icazə verdi.

Türklərin yürüşü Bizans imperatorluğunun böyük təşvişinə səbəb oldu. Roman Diogen böyük ordu toplayıb 1071-ci il martın 13-də Konstantinopoldan yola düşdü. Ordunun sayının 200.000 nəfər olduğu təxmin edilir. Bəzi erməni müəllifləri (məsələn, Matta) Bizans ordusunun hətta bir milyon nəfər olduğunu iddia edir.

Roman Diogen ordunu 2 böyük hissəyə böldü, bir hissəsini irəliyə, digərini isə Malazgirdə göndərdi. Onun irəliləməsindən xəbər tutan Alp Arslan Misirdəki işlərini, o cümlədən Yerusəlimi tutmağı vassalı Atsız ibn Avana tapşırıraq ordunun hazırlıqlı hissələri ilə birlikdə Roman Diogenlə qarşılaşmaq üçün şimal istiqamətinə üz tutdu. Diogenə bu xəbər Alp Arslan yaxınlıqda olarkən çatdı. Roman Diogen irəliyə göndərdiyi hissələrlə birləşməyə imkan tapa bilmədi, kəşfiyyat məlumatı toplamadan irəliləməyə başladı.

Bizans ordusunun tərkibi qarışıq idi. Orduda franklar, normanlar, slovaklar, ermənilər, abxazlardan ibarət muzzdlu döyüşçülər, slavyan, qot, alman, frank, gürcü, uz, peçeneq və qırpaq əsgərləri var idi. Bizans ordusu əvvəlcə Sivasda dincəldi. Sivasın yerli sakinləri imperator Diogenə ermənilərin özbaşınalıqlarından şikayət etdilər. Şikayətlərin həqiqətə uyğun olduğunu yəqin edən Diogen erməni məhəllələrini dağıtdırdı, ermənilər cəzalandırıldı. 1071-ci ilin iyul ayında Bizans qoşunları Ərzuruma daxil oldu. Ordunun hərəkəti ilə əlaqədar ordu sərkərdələr arasında fikir ayrılığı əmələ gəldi. Bəzi generallar Diogenə səlcuqlu bölgəsinə irəliləməyə və Alp Arslanı qəflətən yaxalamağı təklif etdilər. Nikeforos Bryenos da daxil olmaqla generalların bir hissəsi olduqları yerdə gözləməyi və mövqelərini gücləndirməyi təkid edirdilər. Nəhayət, ordunun irəliləməsinə qərar verildi.

Bizans imperatoru böyük ordu ilə Malazgirt üzərinə yeridi. Alp Arslanın ordusu bu zaman Suriyada idi. O, buradan Misir üzərinə hücum etmək üçün hazırlıq işləri görürdü. Bizans elçiləri Şama (Dəməşqə) Alp Arslanın yanına gələrək Bizans imperatorunun tələblərini ona bildirdilər. İmperator Ərciş, Əhlət, Malazgird və Mən-

biçin geri qaytarılmasını tələb edir, əks halda döyüşə başlayacağını bildirirdi. Əslində Bizans qoşunları həmin dövrdə hərbi əməliyyata başlayaraq sürətlə irəliləməkdə davam edirdi. Sultan imperatorun tələblərinə rədd cavabı verdi. Bizans qoşunları Sivasa gəldi. İmperator İran ərazisinə girmək, orada sultanın ordusu ilə döyüşə başlamaq qərarına gəldi. Türk qoşunları bu zaman Ərzurumda yerləşirdi. Sultanın əmri ilə Əhlətə 30 min nəfərlik silahlı qüvvə göndərildi. Ordunun böyük bir hissəsi Malazgirdə tərəf irəlilədi. Bizans qoşunları yol boyu şəhər və kəndləri qarət edir, yerli türkləri kütləvi şəkildə qılıncdan keçirirdilər.

Bizans imperatorunun Əhlətə göndərdiyi ordu türk silahlı qüvvələri ilə döyüşə girdi. Türk sərkərdəsi Əmir Sunduk qəflətən hücumu keçərək Bizans qoşunlarını mühasirəyə aldı və darmadağın etdi. Əmir Sunduk Bizans qoşunlarının qələbə rəmzi olan «**Böyük qızıl xaç**» ələ keçirərək Alp Arslana göndərdi. *«1071-ci ildə tarixi Malazgird döyüşündə qüdrətli Bizans imperatorunu məğlub edən Alp Arslan qızıl xaçı Bağdada aparıb xəlifənin ayaqları altına atandan bəri min ildir ki, xaç dünyası Avropa bunu türklərə bağışlamır, onu özlərinə əbədi düşmən sayırlar».*

Diogen Alp Arslanın uzaqda olduğunu, yaxud da gəlməyəcəyini düşünərək Malazgirdi və hətta Malazgird yaxınlığındakı Əhlət qalası tezliklə geri alacağına ümid etdiyindən Van gölünə doğru irəliləyərək öndəki qüvvələrini Malazgirdə döndərdi. Alp Arslan da 20-30 minlik qoşunla Malazgirdə doğru yola çıxdı. Kəşfiyyatçıların verdiyi məlumata əsaslanan Alp Arslan Bizans imperatorunun İsfahana girmək və Böyük Səlcuq dövlətini yıxmağı hədəf seçdiyini qətiləşdirdi.

Avqustun 26-da səhər çadırdan çıxan Alp Arslan Malazgirdlə Əhlət arasındakı **Malazgird düzənliyində** öz ordularından 7-8 km aralıda, düzənliyə yayılmış düşmən ordularını gördü. Döyüşə başlamazdan əvvəl Alp Arslan Bizans imperatorunun yanına elçi göndərdi. Elçilər heyətinə Alp Arslanın ən çox inandığı **Sav Təkin** başçılıq edirdi. Alp Arslan məktubunda Bizans ordusunun geri dönməsini, böyük savaş olmamasını və qan tökmək istəmədiyini bildirirdi.

Bizans imperatoru türk elçisini istehza ilə qarşıladı. O, Alp Arslanın döyüşə girməkdən çəkdiyini güman edərək elçilərin təklifini rədd etdi. İmperator **«Həmədanın soyuq olduğunu eşitmişik. Biz İsfahanda, heyvanlarımız isə Həmədanda qışlayacaq»** bidirəndə təhqiramiz sözlərə dözməyən Sav Təkin **«Atların Həmədanda qışlayacağı doğrudur, amma sənin harada qışlayacağını bilmirəm»** cavabını vermişdi.

Gələnlər elçilər xristian olmaları üçün dilə tutuldu, məqsədlərinə nail ola bilmədikləri üçün əllərinə xaç çəkilərək geri qaytarıldı.

Düşmənlər ordusunun böyüklüyünü başa düşən Alp Arslan savaşda məğlub olacağını yəqin etdi. Qədim türk adəti üzrə ağ paltar geydi. Atının quyruğunu bağlatdı. Başçıların döyüş meydanından qaçmaması əsgərlərin döyüş ruhunu yüksəltdi. Cuma namazına imamlıq edən Sultan atına minərək ordusunun qabağına çıxaraq, rəsmi keçid təşkil etdi. O, döyüşçülərə müraciətlə bildirdi:

«Sərkərdələrim! Əsgərlərim! Biz nə qədər az da oluruqsa olmaq, onlar nə qədər çox olursa olsunlar, daha artıq gözləməyəcəyik. Bütün müsəlmanların minbərdə bizim üçün dua etdikləri bu saatlarda özümü düşmənlər üstünə atmaq istəyirəm. Ya müzəffər olub məqsədə çataram, ya da şəhid olub cənnətə gedərəm. Mənə qoşulmaq istəyənlər ardınca gəlsinlər». Sultan döyüşə girərkən əynindəki bəyaz libası göstərərək bildirdi ki, «...bu mənim şəhidlik libasıdır. Savaş meydanında ölsəm məni bu paltarda dəfn edərsiniz. Yerimə oğlum Məlik şahı qoyarsınız. Ona itaət edin !».

Sonda Qurandan ayələr oxundu. Şəhidlik və Qazilik məqamlarına yetişəcəkləri söyləndi. Səlcuq ordusu döyüş mövqeyinə keçdi.

Bu vaxt Bizans ordusunda da dini ayinlər icra edilir, papazlar əsgərləri ruhlandırırıldı. Roman Diogen qələbə çalacağına əmin idi. Ən ehtişamlı zirehini geydi, ağ atına mindi. Qələbə qazanılırsa əsgərlərinə böyük vədlər verdi. Tanrıdan şərəf, şan, müqəddəs döyüş qələbələri dilədi.

Hər iki sərkərdə yaxşı başa düşürdü ki, udurmaq onların məhv demək idi. Alp Arslan döyüşü uduzsa, atalarından qalan

mirası və böyük Səlcuqlu dövlətini, Diogen uduzardısa dövlətin gücünü, nüfuzunu və torpaqları itirəcəkdi.

Roman Diogen ordusunu Bizans əsgəri qaydalarına əsasən düzmüşdü. Bizans ordusu bir neçə hissəyə bölünmüşdü. Sağ cinahda general Alyantiessenin döyüşçüləri yerləşmişdilər. Bu döyüşçülər əsasən Uzlardan ibarət idi. Sol cinahda general Breyinninosun ordusu yerləşirdi. Burada **peçeneqlər** çoxluq təşkil edirdi. Ortada dərinlikdə çoxlu zirehli piyadalar və onların sağ və sol qollarında süvarilər dayanmışdı. Cəbhənin mərkəzi hissəsinə imperatorun özü, arxada yerləşən gözetçi dəstələrə oğlu Androks, Kappadokiyalı general Alyattes sağ qanada başçılıq edirdi. Bizans ordusunun girişində böyük bir ehtiyat ordusu dayanmışdı və onlar xüsusilə nüfuzlu adamların özəl ordularının mənsubları idilər. Arxa ehtiyat komandanı gənc Andronikos Doukas idi. Əlbəttə, Roman Diogenin sonuncu təyinatı bir az çaşdırıcı idi, çünki gənc sərkərdə əvvəlki imperatorun qohumu Yanis Doukasın oğlu idi. Onlar açıqca Diogenin imperator olmasının əleyhinə çıxmışdılar.

Səlcuq ordusu Erzen və Bitlis yolundan Malazgirdə girən zaman Alp Arslan sərkərdələri ilə savaşa taktikasının müəyyənləşdirmək üçün **Savaş Məclisi** çağırmış, «**Hilal taktikası**» nı sərkərdələri ilə razılaşdırmışdı.

Alp Arslan hücumda

Malazgird döyüşü

Döyüş türk ordularının hücumu ilə başladı. Türk ordusunun atlı dəstələrinin böyük coşğunluqla hücumu bizanslıların xeyli əsgər itirməsi ilə nəticələndi. Bizans ordusu müvəqqəti də olsa sıralarını qoruya bildi. Alp Arslan çaşdırıcı geri çəkilmə əmri verdi və ordu arxada gizlədilən kiçik dəstələrə doğru çəkilməyə başladı. Bu dəstələrdəki əsgərlərin sayı az olsa da, aypara formasında dayanmışdılar. Türklərin sürətlə çəkildiyini görən Roman Diogen onların güclərinin tükəndiyini zənn edərək yaxalamaq üçün ordusuna hücum əmri verdi.

Yüngül zirehli türklər sürətlə geri çəkilərək, ağır zirehli Bizans süvarilərindən uzaqlaşdılar. Bizans ordusu türkləri təqib etməyə başladı. Yan tərəflərdə pusqu qurmuş türk oxçuları onları vurmağa başlasalar da, bizanslılar hücumu davam etdirdilər. Türkləri qovaraq yaxalaya bilməyən Bizans ordusu zirehlərin ağırlığından yoruldu. Lakin bunu anlamayan (bəlkə də aldadıldığını qəbul etməyən) Diogen türkləri təqib etməkdə davam etdi. Nəhayət, hücum edən türk oxçularını görən Diogen geri çəkilmə əmri verdi. Artıq gec idi, geri çəkilən yollar bağlanmışdı. Türk ordusunun əsas qüvvələrinin hücumu Bizans ordusunda çaşqınlıq yaratdı. Qaçmağa üz tutan generalları görən əsgərlər zirehlərini atıb qaçmağa başladılar. Afşin, Bey, Artuk bəy, Kutalmışoğlu Süleyman şah kimi səlcuqi sərkərdələr tərəfindən verilən əmrlərdən cürətlənən türk kökənli uzlar, peçenəqlər və qıpçaqların süvari dəstələri soydaşlarına qoşuldular. Nəticədə Bizans ordusu gücünün önəmli bir hissəsini itirdi. Sivasda soydaşlarına edilən acının əvəzini çıxmaq istəyən erməni əsgərləri hər şeylərini ataraq savaş meydanından qaçanda Bizans ordusunun içindəki vahimə daha da artdı.

Ordusuna başçılıq etmək imkanı olmadığını görən Diogen yaxın dəstələrlə qaçmağa cəhd etsə də, bunun imkansız olduğunu başa düşdü. Bizans ordusunun böyük bir bölümü hava qaralanadək məhv edildi. Qaçmayıb sağ qalanlar təslim oldular. İmperator çiyindən yaralı halda ələ keçirildi.

İmperator Diogen Alp Arslanın hüzuruna çıxarılanda onlar arasında maraqlı bir dialoq baş verdi.

Alp Arslan: *Əgər mən sənin qarşına əsir olaraq gətirilsəydim nə edərdin?* - deyər soruşur.

Roman Diogen: *Ya öldürərdim, ya da zincirə bağlayıb Konstantinopolun küçələrində gəzdirərdim*-cavabını verir.

Alp Arslan: Mənim verəcəyim cəza çox ağırdır. Səni bağışlayıram və azad edirəm.

*Sultan Alp Arslan
və məğlub olmuş imperator Diogen*

Bununla da, Alp Arslan Diogenə qarşı çox incə davrandı, döyüşdən əvvəl olduğu kimi ona razılışma təklif etdi. Diogen bir həftə Sultanın əsiri olaraq qaldı. Sultan Antakya, Urfa, Hieropolis (Pamukqala yaxınlığında bir kənd) və Malazgirdin təslim olması şərtilə ona öz masasında yemək yeməyə icazə verdi.

Dünya tarixi üçün dönüş nöqtəsi olan Malazgird döyüşündə məğlub imperator Diogen razılaşmaya əsasən azad olunmaq üçün 1.500.000 dinar verməyi, vergi olaraq hər il 360.000 dinar ödəməyə razı oldu. Antakya, Urfa, Əhlət və Malazgird torpaqları türklərə verildi. Konstantinopola doğru yola çıxan imperator Tokatdan topladığı 200.000-dək dinarı özü ilə birlikdə gələn türk əsgərlərinə verdi.

Alp Arslan Diogenin qızlarından biri ilə evləndi. Sultan Diogenə hədiyyələr və 200 nəfərlik bir dəstə verərək azad etdi.

Bizans sarayında IV Roman Diogenin məğlub olduğunu və öldüyünü zənn edərək onun 20 yaşlı göturmə oğlu VII Mixail Dukas imperator elan edildi, həqiqətdə isə dövləti Romanın qatı düşməni İohann idarə edirdi. Mixail Dukas Romen Diogeni hiylə ilə ələ keçirərək gözlərini çıxartdı. Kor edilən Romen Diogen bir müddət sonra öldü. Müxalifət onun xanımından ərinə hakimiyətdən məhrum etməyi tələb etdi. Bundan imtina edən imperatriçanın saçını qırxaraq monastra göndərdilər. Mixail Perepinas yeni imperator elan edildi. Lakin yeni Bizans imperatoru mübarizə aparmağa qadir deyildi. Onun müharibə edəcək silahlı qüvvələri yox idi.

Beləliklə, Anadolunun qapıları türklər üçün açılmış oldu. Malazgird döyüşündən sonra Sultan Alp Arslanın şöhrəti dünyanın hər yerinə yayıldı. Tarixçilərin «**Səlcuq qartalı**», «**Adil Sultan**», «**Fateh atası**» adlandırdıqları Sultan Alp Arslan Malazgird qələbə-sindən sonra uzun müddət yaşamadı, 1072-ci ildə öldürüldü.

1071-ci ildə Malazgird döyüşündən sonra Malazgird və Anti-oxiya qalalarının itirilməsi ilə nəticələnən sülh sazişini IV Roman Diogenin ölümündən sonra Bizans ləğv etdi. Səlcuqlara qarşı göndərilən Bizans ordusu 1073-cü ildə məğlub edildi. Tezliklə Bizans ordusunda üsyan başladı, ölkəni vətəndaş müharibəsi bürüdü. Türklər sürətlə Kiçik Asiyanın içərilərinə doğru hərəkət etməyə başladılar. Yeni imperator III Nikifor 1077-ci ildə Bizans ordusuna komandanlıq etməyi sərkərdə Aleksey Komninə tapşırırdı. Bizansla növbəti qarşılaşma Nikey şəhəri yaxınlığında oldu.

Bizans ordusu Malazgirdə məhv edildiyi üçün, türklər ciddi bir müqavimətlə qarşılaşmadılar. Malazgirdən keçən iki il ərzində

axınçılar Egey və Mərmərə sahillərinə, İsküdərayə qədər bütün Anadolunu ələ keçirdilər. Əvvəlki türk axınları qənimət əldə etdikdən sonra öz əvvəlki yaşadıkları yerlərə-Hələb və Əhlətə döndülərsə, Malazgirt savaşından sonra onlar Anadoluda qaldılar. Türklər Anadolunu fəth etməyə və yurd yerinə çevirməyə başladılar. Malazgirdən sonra Anadoluda türk dövlətlərinin qurulması yeni bir mərhələnin başlanğıcı oldu. Kiçik Asiyada türklərin çoxalması Malazgirt döyüşü ilə daha yüksək mərhələyə daxil oldu.

Yuxarıda qeyd olunanlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Səlcuqlar Malazgirt döyüşündən sonra Kiçik Asiyaya, o cümlədən Şərqi Anadoluya sahib oldular. Lakin bir çox rus və gürcü tarixçiləri bu dönüşü və müvəffəqiyyəti qəbul etməyərək bildirirlər ki, Malazgirt döyüşündən sonra səlcuqların müvəffəqiyyəti və məskunlaşması Bizansdakı qarmaqarışlıq və yunanların Şərqdə olan şəhər və kəndləri tərk edərək getməli ilə əlaqəlidir. M.A.Zaborovun fikrincə, Malazgirt döyüşü ərəfəsində Bizansda tam özbaşnalıq hökm sürürdü. Müxtəlif feodal qruplaşmaları istər şəhər, istərsə də kənddə özlərinə status qazanmağa və hakimiyyətlərini gücləndirməyə çalışırdılar. Ordu tamamilə muzdlu əsgərlərdən təşkil olunduğundan etibarsız hala düşmüşdü. Xəzinədə pul qıtlığı yaranmışdı. Bunun səbəblərindən biri vergi verən kəndlilərin təhkimli halına düşmələri idi. Bizans getdikcə siyasi cəhətdən parçalanmış yarımüstəqil feodal ərazilərinə bölünürdü. İmperiya artıq iri torpaq sahiblərinə məxsus olan və silahlı qüvvələr saxlayan mülkəddardan asılı vəziyyətə düşürdü.

Bəzi tədqiqatçılar bildirirlər ki, Malazgirdə baş verən uğursuzluq yüksək təbəqədə çəkişmələri daha da şiddətləndirmiş, guya xristianların kütləvi surətdə Kiçik Asiyadan getməsinə səbəb olmuş, nəticədə səlcuqlara fəthlərini genişləndirmək üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Bizim qənaətimizcə Malazgirt döyüşündən sonra səlibçilərin Kiçik Asiyaya yürüşü səlcuqlara qarşı deyil, sadəcə katolik kilsəsinin pravoslav Bizans üzərində nəzarətini təmin etmək məqsədini güdürdü. Səlcuqlara qarşı səlib yürüşünün təşkilatçılarından olan VII Georgi üçün dini maraqlar önəmli deyildi. Onun 1076-cı ildə Əlcəzair knyazına yazdığı məktubdakı «biz və siz vahid Allaha ina-

nırıq, baxmayaraq ki, müxtəlif vasitələrdən istifadə edirik» ifadəsi də qənaətimizi təsdiq edir.

Beləliklə, səlcuqlarla müharibə tam başqa məqsədə xidmət edirdi. Yunan kilsəsinin Romanın təsir dairəsinə qaytarmaq, katoliklərin təsir dairəsinə genişləndirmək və ən əsası yunan-pravoslav kilsəsinin var-dövlətinə sahib olmaq başlıca məqsəd idi. Əhalinin öz yaşadıkları əraziləri tərk edərək getməsi və boş olan yerlərin müqavimətsiz səlcuqlar tərəfindən tutulması fikri həqiqətə uyğun deyil. Belə yanaşma həm XVII-XIX əsr qərb tarixçiləri tərəfindən, həm də müasir dövrdə səlib yürüşləri haqqında yazan tarixçilər tərəfindən dəstəklənir.

Müəlliflərin çoxu tutarlı əsas olmadan belə hesab edirlər ki, səlcuqlar xristianlığa qarşı təhlükə idilər və onların əlində xilas olmaq üçün əhali kütləvi surətdə qaçır, yerlərini isə səlcuq türkləri tuturdu, halbuki orta əsr xristian mənbələri bu yanaşmanı rədd edir. Çünki başqa dinlərə fanatik dözümsüzlük səlcuqlara xas olan xüsusiyyət deyildi. Səlcuqlar digər dinlərə inananlara qarşı ərəb istilaları zamanından mövcud olan «loyal» - münasibəti saxlamışdılar. Həm xristianların, həm də yəhudilərin «müqəddəs kitabı» var idi və Məhəmməd peyğəmbər onları allahsız deyil, yollarını çaşmış hesab edirdi. Doğurdan da, səlcuqlar bu xətti dəstəkləyərək xristian və yəhudilərə qarşı heç bir «sıxışdırma» siyasəti aparmamış, onlardan «vergi» verməyi tələb etmişlər. Vergini isə işğal edilmiş ərazilərin bütün əhalisi ödəməli idi. Digər məsələlər isə əvvəlki qaydada davam edirdi, hətta dövlət idarəetmə işlərində əvvəlki qaydalar nisbətən saxlanılırdı, xristian və yəhudilər yenə vəzifə sahibi olurdular. Onlar öz dini mərasimlərini heç bir çətinliklə üzlənmədən yerinə yetirirdilər. Səlcuqlar ənənəyə sadıq qalaraq Kiçik Asiya, Suriya və Fələstində yaşayan xristianların bəzi təriqətçiləri üçün, xüsusilə pravoslavlar, pavlikanlar, tondrakitlər, nestorianlar, qriqorianlar üçün şərait yaratdılar. Onlar Bizans kilsəsi tərəfindən təqiblərdən yaxa qurtara bildi. Matvey Edesli, «Dünya xronikası»nın müəllifi Mixail Suriyalı, «Aleksandriyalı patriarxların tarixi» anonim kitabı bu faktı təsdiqləyir. Digər dinlərdən olan yerli xalq nə qərbdən, nə

də Bizansdan səlcuqlara qarşı mübarizə üçün kömək istəmədilər. Zəvvarlar Qüdsü ziyarət edə bilir və heç bir sıxıntıya məruz qalmırdılar. *Aleksey Komninin Sultan Süleymanın ələ keçirib paytaxt elan etdiyi Konya və ya Ağşəhər üzərinə yürüş etmək üçün uzun müddət təərəddüddə qalması və hətta kağız üzərində hər iki şəhərin adını yazaraq hansının üzərinə getməyin daha əlverişli olması barədə səhər-rə qədər Allaha dua etməsi haqqında qeydlər də tədqiqatçıları düşündürməlidir.*

İrəli sürülən fikirlərdə aparıcı bir xətt diqqəti cəlb edir. Bizans kubarları türklərin hərbi qüdrətindən istifadə edərək öz siyasi rəqiblərini zərərsizləşdirməyə cəhd edirdilər. Bu mənada Nikifor III Votoniati (1078-1081) guya Asiyada olan düşmənlərini məğlub etmək üçün Nikeyanı və Qara dəniz sahili ərəziləri səlcuqlara verməsi ilə razılaşımaq olmaz. Əgər belədirsə, imperator Votoniati əvəz edən Aleksey Komnin nə üçün boğazlar bölgəsini Süleymanın əlindən almaq üçün mübarizə aparmış və buna nail olmayanda, onunla sülh müqaviləsi imzalamışdı.

İşğal bütün müharibələrə xas olan insan tələfatı ilə nəticələnir. Təbiidir ki, boş sahələr, ovalıqlar və yaylalar türkmənlərlə dolduğu kimi, səlcuqlar da yeni kəndlər və şəhərlərdə yerləşir, onların daha da böyüməsinə səbəb olurdular. Ankara, Kutahya, Afyon, Qarahisar, Cangir, Niksar, Amasiya, Divriki və Nikde şəhərlərində bu prosesi görürük.

III FƏSİL

SƏLCUQ DÖVLƏTİNİN PARÇALANMASI

Səlcuq dövlətinin çiçəklənmə dövrü XI əsrin ikinci yarısına təsadüf edir. Həmin dövrdə Orta Asiya, İran, Zaqafqaziya, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və Ərəbistan yarımadası Səlcuq dövlətinin tərkibində idi. Səlcuq dövlətində daxili iqtisadi əlaqələr zəif olsa da, hərbi-siyasi birlik, sultan və dövlət xadimlərinin şəxsi nüfuzu güclü idi. Buna görə də, Sultan Məlik şah və onun vəziri - görkəmli dövlət xadimi Nizamülmülkün ölümündən sonra mərkəzdənqaçma cəhdləri gücləndi. Sultan Mahmud (1092-1094) və Börküyarığın hakimiyyəti dövründə Səlcuq dövləti tədricən tənəzzülə uğradı. Dövlətin ayrı-ayrı əmirlər arasında parçalanması təhlükəsi yarandı. XII əsrin əvvəllərində Səlcuq dövləti Börküyarıq və qardaşı Sultan Məhəmməd (1105-1118) arasında rəsmən bölündü. Suriya məliyi Tutuş qardaşı oğlu Börküyarığa qarşı çıxdı. Qardaşlar və qohumlar arasında başlanan narazılıqlar və qarşıdurmalar xristian dünyasının hücumuna imkan yaratdı. 1105-ci ildə Börküyarıq öldü və yerinə qadaşı Təpər keçdi. 13 il hakimiyyətdə olan

Börküyarıq

Təpərin başı xaçlılarla mübarizəyə və məzhəb qovğalarına qarışdı. Təpərdən sonra Xorasan məliyi Səncər özünü sultan elan etdi və 1157-ci ilə qədər hakimiyyəti sürdü. Sultan Məhəmməd Səlcuq dövlətinin bütün ərazisi üzərində özünün suverenliyini bərpa etməyə nail olsa da, böyük Sultan Səncərin (1118-1157) zamanında Səlcuq dövlətinin ərazi bütövlüyü yenidən pozuldu. Onun dövründə Səlcuq dövləti nominal mövcud oldu. Səncərin real hakimiyyəti və faktiki

suverenliyi Xorasan və bir sıra qonşu vilayətlərlə məhdudlaşdı. Səlcuq dövlətinin ərazisində sonralar Kirman, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanlıqları, Azərbaycan Atabəyləri, Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı.

**İraq və Xorasan
Səlcuqları
(1092-1194)**

İraq və Xorasan Böyük Səlcuqlular dövlətinin mərkəzi kimi idi. Tutuş Börküyarığın əlində olan İran ərazilərini ələ keçirmək üçün ona hücum etdi və 1095-ci il fevralın 26-da Reydə Börküyarıq və Tutuş arasında olan döyüşdə Tutuş məğlub oldu və həyatını itirdi. Beləliklə, Börküyarıq tək sultan oldu, ancaq zaman-zaman qardaşlarının və onların varislərinin təhdidləri ilə qarşılaşdı. Bundan sonra Böyük Səlcuqlu dövləti üç hissəyə - İran, İraq və Orta Asiyaya bölünməyə başladı. İran, İraq və Orta Asiyanın bir qismi Börküyarığın sultanlığı altında qaldı.

Tutuşun iki oğlunun idarəsi altında Suriyada Şam və Hələb Məlikliyi, Kutalmışoğlu Süleyman şahın yaratdığı və oğlu II Qılınc Arslanın hökmranlığı altında Anadolu Səlcuqlu dövləti yarandı.

1097-ci ildə Sultan Börküyarıq 12 yaşında olan qardaşı Əhməd Səncəri Xorasan valiliyinin mərkəzi olan Mərvdə taxta oturtdu. Bundan sonra Əhməd Səncər 1097-1118-ci illərdə 20 il Xorasanı idarə etdi. Əhməd Səncər Xorasan valisi olarkən 1102-ci ildə Qaşqardan irəliləyən Əbrail Arslan xanı Termez yaxınlığında məğlub etdi.

Tanıtma:

Sultan Əhməd Səncər Məlik şahın oğludur. Atası 1092-ci ildə öldükdə çox kiçik idi. Məlik şahın arvadı Türkan xatun Səncərin qardaşı I Mahmudu sultan elan etdi. Məlik şahın böyük oğlu Börküyarıq tərəfdarları tərəfindən Rey şəhərinə qaçırıldı və Sultan elan edildi. Börküyarıq və I Mahmud arasında 1093-cü il yanvarın 17-də Burucirddə olan döyüşdə Börküyarıq qalib gəldi. Əhməd Səncər və Börküyarığın əmisi Tutuş Suriyaya irəliləyərək Şam və Hələb şəhərlərini ələ keçirdi və Suriya Səlcuq dövlətini qurdu.

Sultan Səncər 26 il sürən daxili çəkişmələrə son qoydu. O, (1118-1157) hələ Xorasan məliki ikən Qəznəviləri, 1121-ci ildə Əfqanıstandakı Qorlular dövlətini, 1133-cü ilə qədər bütün Xorasan, Mavəranəhər və Xarəzmi özünə tabe etdirdi, Anadolu, Hicaz və Quzey Hindistan rəsmən onun hakimiyyətini tanıdı. Beləliklə, Sultan Səncər imperatorluğun əvvəlki qüdrət və əzəmətini qismən də olsa bərpa edə bildi.

Sultan Səncər sultan, xan, yabqu, məlik və əmirilər üzərində «Aləmin Sultanı», «Dünya padişahı», «Ən Böyük

Sultan» adı ilə 39 il hakimiyyətdə oldu.

Sultan Səncər böyük müharibə və mücadilələrdən sonra nəhayət Şərqdən gələn Qara Xitaylara yenildi, bu məğlubiyyət onun etibarını sarsıtdı, 1153-cü ildə öz soydaşları oğuzlara əsir düşdü, Xarəzm Səlcuqlu imperatorluğundan ayrıldı və mərkəz Xorasan oğuzların əlinə keçdi.

1105-ci il fevral ayının 26-da Börküyarıq öldü. O, Sultan olmaq üçün özünə varis kiçik oğlu Müəzzin Məlik şahı təyin etmişdi. O, II Məlik şah olaraq Səlcuqlu sultanı oldu. Ancaq iqtidar olan əmisi Məhəmməd Təpər qohumunu taxtdan endirərək Böyük Səlcuqlu sultanı kimi dövləti idarə etməyə başladı. Məhəmməd Təpər 4 aprel 1118-ci ildə vəfat edəndən sonra sultanlıqda anarxiya başladı. Məhəmməd Təpərin yerinə İraqda olan oğlu II Mahmud Böyük Səlcuqlu sultanı elan edildi. O, taxta keçdiyi zaman əmisi Sultan Səncər Xorasanda məlik idi. Səncər Mahmudu taxtdan endirdi və himayəsinə aldı. Mahmud mərkəzi Həmədan olan İraq Səlcuqlu dövləti sultanlığına gətirilərkən Səncər böyük Sultan kimi 1119-cu ildə Mərvdə taxtda oturdu.

Xorasan valisi olan Əhməd Səncər qohumu II Mahmudun sultan olmasını və ondan asılı olaraq Xorasani idarə etməsini qəbul etmədi və mübarizəyə başladı. Xorasanda Əhməd Səncər sultan elan edildi. Səncər Xorasan ordusu ilə II Mahmudun üzərinə yeridi. Onlar arasındakı müharibədə Səncər qalib gəldi. II Mahmud əvvəlcə

çox yaxşı müdafiə olunan Saveh şəhərinə qaçdı. Ancaq əmisi Səncər ilə razılığa gəlməsinin vacib olduğunu anladı, əvvəlcə vəzirini Səncər ilə müzakirələrə göndərdi, sonra Səncərin hüzuruna çıxdı. Razılaşmaya görə, II Mahmud Səncərin böyük Səlcuq sultanı olduğunu qəbul etdi. Sultan Səncər də II Mahmudu İraq, Azərbaycan və Qərbi İrana sultan təyin etdi. II Mahmud hakim olduğu ərazilərdə xütbələrdə öz adının Səncərdən sonra elan edilməsini qəbul etdi. **Çağrı bəy, Alp Arslan, Arslan şah, Toğan şah, Arslan və Arqun Xorasan Səlcuq dövlət sultanları (1040-1118) olmuşdur.**

Beləliklə, II Mahmud 1118-ci ildə sonradan İraq Səlcuqlu dövləti adı verilən dövlətin sultanı oldu. Ancaq Sultan Səncər 1157-ci ildə öldükdən sonra İraq Səlcuqlu dövləti müstəqil oldu. Bağdadda olan Abbasi xəlifəsi Müstarşid Sultan Səncərə Əmiri-Möminin (Möminlər əmiri) ünvanını verdi.

1128-ci ildə Xarəzmşahlar dövlətində Atsız Xarəzmşah atası Qütbəddin Məhəmmədin yerinə keçdi. Atası zamanında Xarəzmşahlar dövləti Böyük Səlcuqlu dövlətinin vassalı idi. Amma Atsız Xarəzmşahın müstəqil dövlət olmasını istəyirdi. Atsızın ilk fəaliyyəti Xəzər dənizi və Aral gölü arasındakı müsəlmanlığı qəbul etmiş qıpçaq və oğuz yarımköçəri türklərinə qarşı döyüşmək oldu.

Atsız əvvəlcə Xarəzmşah Sultan Əhməd Səncərə çox sadıq bir hökmdar kimi görünməyə başladı. Sultan Səncərin 1130-cu ildə Ceyhun dənizini keçib Mavəranəhrdə (Səmərqənddə) illik təzminatı ödəməyən şəhər valisi üzərinə səfər etdi. Bu səfərə Xarəzmşah Atsızın ordusu da qatıldı. Sutan Səncər Səmərqənd valisini əvvəlcə vəzifədən kənar etdi və yerinə bir köləsini qoydu. Vali sonradan Səncərdən üzr istədi və təkrar valiliyə qaytarıldı. 1133-cü ildə Sultan Səncər Xarəzmşah Atsızın ordusu ilə birlikdə təkrar Mavəranəhrə hücum etdi. Xarəzmşah Atsız bu səfərdə Aral gölü və Ceyhun dənizi arasında yaşayan qıpçaqlara qarşı döyüşdə böyük əsgəri şücaət göstərdi. Bu ərazinin çox yaxşı qorunan Cənd qalasını ələ keçirdi.

1153-cü ildə Əhməd Səncər oğuz boyları arasında razılaşma olmasına baxmayaraq illik 20 min qoyun təzminatı vermədikləri üçün səfərə çıxdı. Ancaq oğuz müttəfiq ordusu ilə etdiyi müharibə-

də uduzub müttəfiqlərinə əsir düşdü. Oğuz ittifaqı Xorsanı ələ keçirdi. Sutan Səncər əsir kimi oğuz ittifaqının əsarətində qalmağa məcbur oldu.

Xorasan çətin günlərdə əhalisinin xeyli hissəsini itirdi. Əvvəlki əhali sayına çatmaq üçün 40 il lazım gəldi. Sultan əsirlikdə olarkən qadını Türkan xatun onun yerinə hakimiyyəti idarə etməyə çalışdı. Oğuzlar Sultan olaraq Əhməd Səncərin qohumu Dimitrinin qızı Rusudan olan köhnə Qaraxanlılar hökmdarı Mahmud xanı sultan elan etdi. Ancaq Səlcuq ordusunun önəmli hissələri Mahmud xanı qəbul etmədi. Bu dəfə Mahmud xan oğuzlara qarşı çıxdı. Xarəzmşah Atsız oğuzların ittifaqına qatılmayaraq səlcuqlara sadiq qaldı. Mahmud xan Xarəzmşah Atsız ilə ittifaq bağladı. Atsızın vasitəçiliyi ilə səlcuqlu ordusundan Xorasana qayıtmayanların məsələlərini müzakirə etdilər. Ancaq digər Xarəzmşahlar bu fürsətdən yararlanmağı lazım bildilər. 1154-cü ildə Xarəzmşah Atsızın qardaşı İnal Təkininin rəhbərliyi altında Xarəzmşah ordusu Xorasana talançı hücum etdi, xeyli ərazi qarət edildi.

Türkan xatun 1156-cı ildə dünyasını dəyişdi. Bundan sonra Sultan Səncər əsarətdən qaçdı. Hakimiyyəti təkrar ələ alaraq Xorasan hakimliyini yenidən ələ keçirdi, Xarəzmşah Atsızdan yenidən onun hakimiyyətini qəbul etməsini istədi. Oğuz ittifaqı ordusunun təkrar hücumlarına məruz qalmamaq üçün Gurlular və Bavandilər ilə razılaşma əldə etdi. 1156-cı ilin əvvəllərində Səncər özünü əsir alan oğuzlara qarşı səfərə çıxdı. Xarəzmşah Atsız Sultan Səncərin bu səfərinə tabe bir dövlətin rəhbəri kimi qatılmalı idi.

Sultan Səncərin arvadı Türan xatunun iki qız uşağı qalmışdı və onlar qohumları olan II Mahmud ilə evlənmişdilər. Xarəzmşah Atsızın varisi olan II Arslan da vəfat etmişdi. 1157-ci il may ayının 8-də Sultan Səncər dünyasını dəyişdi. Mərvdəki türbəsində dəfn olundu.

Xatırlatma:

Mərvdəki Sultan Əhməd Səncər türbəsi hazırda Türkmənistan ərazisində Mərv şəhərində qalmaqdadır. Türbə 1221-ci ildə monqollar tərəfindən dağıdılmışdı. 20-ci əsrdə bu türbə Türkmənistan SSR - də bir neçə dəfə bərpa olunsa da, bərpa zamanı səhvlərə yol verilmişdir. Türbə sonuncu olaraq YUNESKO-nun rəhbərliyi ilə bərpa olunmuşdur.

Türbənin memarı Məhəmməd ibn Atsız əs Səraxsidir. Möhtəşəm künbəzli binanın kubşəkilli aşağı hissəsi tağlı qalareya ilə tamamlanır. Qalareyada kərpic düzümündən yaradılmış ornamentlər və gəc üzərində oyma naxışlar qalmışdır. Qalareyaya açılan 8 pəncərə binanın hündür zalını (36 m) işıqlandırır. Zalı üstü ikiqat üzvlük çəkilmiş künbəzlə örtülmüşdür.

İraq Səlcuqları Azərbaycandan Fars bölgəsinə, Xorasan Səlcuqları isə Mavərrənnəhrdən Əfqanıstana qədər bölgələri tutmuşdu. İraq Səlcuqlarının son sultanı III Toğrul dövründə idarə əslində atabəylərin əlinə keçdi. Sultan Toğrulun Xarəzmşah Təkişə uduzmasıyla İraq Səlcuqlularının torpaqları 1194-cü ildə Xarəzmşahlara keçdi.

İraq Səlcuq dövləti Böyük Səlcuqlu dövlətinin səkkizinci sultanı Səncərin oğuzlar tərəfindən taxtdan düşürülüb xəstələnərək öldükəndən sonra iki İraq (İraqi-Əcəm, və İraqi Ərəb) səlcuqluların idarə etdiyi dövlət yarandı.

Böyük Səlcuqlu dövlətinin süqutundan sonra bu günkü İraqın və Suriyanın bəzi hissələri üzərində qurulmuş türk dövlətinin adıdır. Böyük Səlcuqlu sultanı Mahmud Təpər 1118-ci il aprelin 18-də vəfat etdikdən sonra oğulları taxta iddia etsələr də, Səncər Təpərin uşaqlarını İraq və Azərbaycana məlik təyin etdi. Böyük Səlcuq dövləti tarixə çevrildikdə müstəqil oldular və şah ünvanı daşımağa başladılar.

İraq Səlcuqlular dövlətinin hökmdarları aşağıdakılar olmuşdur:

- Mahmud (1118-1131)
- Davud (1131-1132)
- Toğrul (1132-1134)
- Qiyasəddin Məsud (1134-1151)
- Məlik şah (1151-1153)
- Məhəmməd şah (1153-1159)
- Süleyman şah (1159-1161)

- Arslan şah (1161-1177)
- II Toğrul şah (1177-1194)

İraq Səlcuq dövlətinin sonuncu şahı II Toğrul 1194-cü ildə indiki Tehran yaxınlığında Rey döyüşündə Xarəzmşah Təkiş tərəfindən məğlub edilərək öldürüldü və bununla dövlət süqut etdi, ölkənin torpaqları Xarəzmşahlara qatıldı.

Suriya Səlcuq dövləti (1092-1117)

Suriya Səlcuq dövləti (1092-1117)

Suriya bölgəsini idarə edən dövlətdir. Suriyanın fəthindən və 1078-ci ildən bəri Böyük Səlcuqlu dövlətinin məliki olan Tutuş (Sultan Alp Arslanın oğlu və Sultan Məlik

şahın qardaşdır) özünü sultan elan edərək qohumu Sultan Borküyarıq üzərinə hücum etdi, 1094-cü ilin dekabrında Bağdadı fəth edərək adına xütbə oxutdu, ancaq 1095-ci ildə Reydə qohumuna məğlub oldu. *Tacüddövlə Tutuş (1079), Ridvan (Hələbdə) (1095-1113), Dukak (Şamda) (1095-1104), Alp Arslan əl-Əhras (Hələbdə) (1113) və Sultan şah (Hələbdə) (1114-1117) Suriya Səlcuqlularının hökmdarları olmuşlar.*

Antakyanı fəth edən Kutalmışoğlu Süleyman şah Suriya hakimiyyətini ələ keçirmək istədi. Bu məqsədlə 1085-ci ildə hərəkət edərək Hələb valisi ibn Nuteyti Tutuşdan kömək istədi. Məlik Tutuş Artuk bəylə birlikdə hərəkətə keçdi. İki xanədan üzvü Hələb civarında qarşılaşdı. Döyüşdə Kutalmışoğlu Süleyman şah həyatını itirdi (1086). Tutuş Hələbi ələ keçirsə də, daxili qalanı tuta bilmədi. Suriyadakı hadisələrlə əlaqədar Məlik şah bölgəyə səfər etdi. Tutuş Şama çəkildi.

Sultan Məlik şah Suriyadan ayrıldıqdan sonra Tutuş 1090-cı ildə Humuşu ələ keçirdi. Trablissamin mühasirəsi müvəffəqiyyətlə nəticələnmədi. Məlik şahın ölümündən sonra Səlcuq səltənət hakimiyyətinə girən Tutuş Rey yaxınlığında döyüşdə məğlub oldu və gənc yaşda (1095) həyatını itirdi. Oğlanlarından **Tutuşoğlu Ridvan Hələbdə, Tutuşoğlu Dukak Şamda** hakimiyyətlərini elan etdi. Hələb hakimi Ridvan xaçlılarla mübarizə etdi, sərhədlərini Güney Anado-

luya qədər genişləndirdi. 1117-ci ildə hər iki bölgədə hakimiyyət atabəylərin əlinə keçdi.

Beləliklə, **Suriya Səlcuq dövləti** *Hələb Məlikliyi və Şam Məlikliyi* olmaqla iki qola ayrıldı.

Hələb Məlikliyi

Məlik Ridvan Hələb Səlcuqlu Məlikliyini qurduqdan sonra hökmdarlıq sahələrini genişləndirməyə çalışdı. Əvvəlcə yaxınlıqda Vəzir Cənab əd-Dövlə olduğu halda Suruş üzərinə hücum etdi, ancaq Artukoğlu Sökmən bəy müvəffəqiyyətlə müdafiə olduğundan çəkilərək erməni Torosun hakimiyyəti altında olan Urfanı 1096-cı ildə zəbt etdi. Məlik Ridvan şəhərin daxili qalalarının idarəsini Antakya valisi Yağı-Basana verərək Hələbə döndü. Ridvan Şam şəhərini alaraq atasının sağlığında torpaqlara sahib olmaq istədi. Nəhayət, Şamı mühasirəyə alsada, ancaq müvəffəqiyyət qazana bilmədi. ***Tutuş, Fəhrmülk, Ridvan, Alp Arlan və Sultan şah Hələb Atabəyləri (1094-1117)*** olmuşlar.

İki qardaş arasındakı hakimiyyət uğrunda mübarizədən istifadə edən Fatimilər Əmir əl-Cuyuş Əfdalın komandanlığı altında ordunu Qüdsə göndərdi. Fatimi ordusu 40 gün çəkən mühasirə və döyüşdən sonra 1096-cı ilin avqustunda Qüdsü Artuk ailəsindən aldı. Məlik Ridvan avqust ayında Antakya tərəflərinə qədər uzanan ərazini qarət etdi, sonra Dəməşqi ələ keçirmək üçün hazırlıqlara başladı. Ancaq bu hazırlıq səmərəsiz oldu. Çox keçmədən Məlik Dukak Hələb üzərinə yeridi. Tərəflərin orduları Kennesrində qarşılaşdılar. Dukak yaxınları ilə birlikdə 1097-ci il martın 20-də ağır məğlubiyyətə uğradı və Ridvanın hakimiyyətini tanıdı.

Ridvan Hələbdəki hakimiyyətini davam etdirmək üçün Fatimilərin dəstəyinə ehtiyac duydu və bu dövlətlə işbirliyi qurdu. Bunun nəticəsində hakim olduğu yerlərdə 4 həftə müddətində Misir Fatimi Xəlifəsi Əl-Mustazinin adına xütbə oxutdu. Ancaq öz ətrafının şiddətli təkisi səbəbli xütbə təkrar Abbasi xəlifəsi adına oxundu və Ridvan xəlifə əl - Mustazirdən əfv dilədi.

Böyük Səlcuqlu Sultanı Məhəmməd Təpər 1106-cı ildə Mosul bölgəsinə, Əmir Cavlı Sakavuya keçdi. Cavlı Mosul bölgəsinə ha-

kim olmaq üçün Səlcuqlu sultanı I Qılınc Arslan ilə mübarizəyə girişdi və Məlik Ridvandan yardım istədi. Ridvan əsgərləri ilə birlikdə ona qoşuldu. **I Qılınc Arslan döyüşdə uduzdu və 1107-ci ildə Habur çayında boğuldu.**

I Qılınc Arslanın Habur çayında boğulmasını təsvir edən rəsm

Bundan sonra Ridvan ilə Cavlinin arası açıldı. Ridvan bu vəziyyətdə Antakya şahzadəsi Tancredə məktub yazaraq ondan yardım istədi. Məktubda Cavlinin Hələbi təhdid etdiyi və Suriyadakı xaçlı hakimiyyəti üçün təhlükə törətdiyi bildirilirdi. Tancred Məlik Ridvan ilə razılığa gələrkən Cavli Urfa hakimi Bandouin ilə birləşdi. İki tərəf arasında Tel-Bəşirdəki 1108-ci ilin aprel ayında olan döyüş Tancred və Ridvanın xeyrinə nəticələndi

Xaçlıların Urfanı qurtarmaq məqsədilə mübarizəsi onların Suriyadan ayrılmasına səbəb oldu. Məlik Ridvan bu fürsətdən istifadə edərək Antakya bölgəsinə qədər irəlilədi. Daha sonra Antkyaaya dönmən Tancred Ridvanla aralarındakı razılışmanın pozul-

duğunu bildirərək hərəkətə keçdi və bəzi qalaları zəbt edərək bölgəyə ciddi zərər vurdu. Məlik Ridvan Tancred ilə daha ağır şərtlərlə barış etməyə məcbur qaldı. (1111)

Məlik Ridvan bir müddət sonra xaçlıların Hələb ətrafında fəaliyyətləri ilə əlaqədar çətin vəziyyətə düşdüyündən Böyük Səlcuqlulara müraciət etdi. Sultan Məhəmməd Təpərin çağırışına bir çox müsəlman əmirləri cavab verdi, Məvdudun rəhbərliyində Səlcuqlu ordusu Josein əlində olan Tel-Bəşiri mühasirəyə aldı. Ancaq nəticə alınmadı. Məlik Ridvan Hələb Səlcuqlu Məlikliyinin xaçlıların hücumu nəticəsində yox olmaq təhlükəsinə düşməsi səbəbli Əmir Məvduda Səlcuqlu ordusunun Hələbə gəlməsini istədi. Əmir Məvdud bu xahişi qəbul edərək Hələb bölgəsinə gəldi. Ancaq Səlcuqlu əmirlərinin sərt hərəkətləri Ridvanın Hələb qapılarını bağlamasına səbəb oldu. Nəticədə Səlcuqlu ordusu 1111-ci il aprel ayında Hələb önündən ayrıldı.

Məlik Ridvan getdikcə artan xaçlı hücumu səbəbli Dəməşq şakinini Tuğ-Təkinə Hələbə dəvət etdi. Ridvan və Tuğ-Təkin arasında razılışmaya görə Tuğ-Təkin Ridvanın adına xütbə oxutmalı, pul zərb etməli idi. Çox keçmədən bu anlaşma pozuldu. Tuğ-Təkin özünü hədələyən xaçlılara qarşı bir çox Səlcuqlu əmirlərindən, həmçinin Məlik Ridvandan yardım istədi. Ridvan illik vergi ödədiyi Antakya hakimi Rogerdən çəkinərək yardım göstərmədi, Ancaq Tuğ-Təkin və Məvdud xaçlılara qarşı Təbəriyyə döyüşündə qələbə qazandıqdan sonra 100 atlı göndərdi. Tuğ-Təkin bu hərəkətdən əsəbiləşərək aralarındakı razılışmanı pozdu. Məlik Ridvan bu hadisədən sonra çox yaşamadı, şiddətli xəstəlik səbəbli 1113-cü ilin dekabrın 10-da Hələbdə dünyasını dəyişdi.

Məlik Ridvanın ölümündən sonra Hələb Məlikliyinin başına 16 yaşlı oğlu Alp Arslan əl-Əhras gətirildi. Ancaq idarə bütünlüklə atabəyi Nadim Lülünün əlinə keçdi. Bu dövrdə Hələbdəki batinilərdən şikayətlər artmağa başladı. Sultan Məhəmməd Təpər elçi göndərərək batinilərə qarşı hərəkətə keçməsi və onların liderlərinin öldürülməsi üçün əmr verilməsini istədi. Alp Arslan buna görə rəislərin bir qismini öldürdü. Batinilərə nifrət edən Hələb əhalisi də hərə-

təkə gətirildi. Ancaq Alp Arslan əl-Əhrasın mülkiyyət dövrü qısa oldu. Yaxınlarının tövsiyəsi ilə yardım üçün Tuğ-Təkinə müraciət etdi. Tuğ-Təkin onun müraciətini müsbət qarşıladı. Digər tərəfdən Atabəy Lülü onun davranışından və Atabəy Tuğ-Təkinin istəyinə görə hərəkət edə biləcəyindən və həyatı üçün təhlükə hiss etdiyindən Alp Arslan əl-Əhrası 1114-cü ilin aprelində öldürdü.

Atabəy Lülü Alp Arslan əl-Əhrasın yerinə 6 yaşlı qardaşı Sultan şahı taxta çıxardı. Ancaq az ordu ilə Hələb mülkiyyətini müdafiə etmək mümkün deyildi. Lülü isə hökmranlığını sürdürmək və bu məqsədlə vaxt qazanmaq üçün Artuklu Liqaziyə müraciət etdi. Ancaq, 1117-ci ildə Lülü bir türk mühafizəçisi tərəfindən öldürüldü. Artuk və Liqazi 1117-ci ildə Hələbi müvəqqəti olaraq aldı. Sonrakı il sıxıntı içində xalqın çağırışı ilə Liqazi Hələbə tam hakim oldu və 1118-ci ildə Sultan şahı həbs etdi. Beləliklə, Hələb Mülkiyyəti, başqa sözlə Suriya Səlcuqlu dövləti süqut etdi.

Şam Mülkiyyəti

Tutuşun ölümündən sonra oğlu Dukak Suriya səlcuqlularının Şam şöbəsinə yaratdı. *Tutuş, Dukak, II Tutuş və Ertaş Şam*

Atabəyləri (1078-1105) olmuşlar.

Tutuşun əmrində olan Əmir Tuğ-Təkin Sultan Börküyarığın əlinə əsir düşdü, sonra azad olundu. Tuğ-Təkin Şama gələrək Dukakın anası ilə evləndi və Sav-Təkinə ortadan qaldıraraq mülkiyyətin idarəsini ələ keçirdi. Dukak Şamı ələ keçirmək istəyən Hələb məliyi Ridvan ilə apardığı mübarizədə məğlub olaraq onun hakimiyyətini qəbul etdi.

Məlik Dukak bundan sonra xaçlılarla mübarizəyə başladı. Lakin xaçlı komandanı Raymondla Trablis qarşısındakı döyüşü uduzdu. Dukak 1104-cü ildə öldü. Ölümündən sonra Atabəy Tuğ-Təkin əvvəlcə onun bir yaşındakı oğlu Tutuşun adına xütbə oxutdu. Daha sonra Dukakın 12 yaşlı qardaşı Ertaş taxta keçdi. Ancaq Tuğ-Təkindən qorxan Ertaş Şama qaçdı. Beləliklə, Suriya Səlcuqlularının Şam qolu sona çatdı, yerinə Tuğ-Təkinin ailəsi, yəni Borilən xanədanı quruldu.

**Kirman səlcuqları
(1092-1187)**

Çağrı bəyin oğlu Kavurd Səlcuqların Kirman qolunun başçısı idi. İranın cənubunda yer alan Kirmandan başqa Fars, Hörmüz və Ummanı zəbt etmişdir. Ummanın fəthi Səlcuqluların apardığı ilk dəniz səfəri idi.

Sonralar Kavurd sultan taxtı üçün üsyan qaldırdığından Məlik şah tərəfindən boğdurulmuşdur. Onun yerinə keçən oğulları Səlcuqlularla əlaqədə olmamışdır.

Bir vaxt Gurluların hakimiyyəti altına düşən Kirman Səlcuqlular dövləti 1187-ci ildə oğuzlulardan olan Dinar tərəfidən ləğv edilmişdir. *Kavurd bəy, Kirman şah, Hüseyin Sultan şah, I Turan şah, İran şah, I Arslan şah, I Məhəmməd şah, Toğrul şah, Bəhram şah, II Arslan şah, II Turan şah və II Məhəmməd şah Kirman Səlcuq dövlətinin sultanları (1092-1187)* olmuşlar.

IV FƏSİL

ANADOLU SƏLCUQ DÖVLƏTİ

Anadolu Səlcuq dövlətinin yaranması

Böyük Səlcuq dövlətində öz köçəri babalarından qalmış adətə görə sultan öz nəslindən olan kişiləri uzaq əyalətlərə hakim təyin edirdi. Hər bir vilayət hakimlərinə bir şərtlə müstəqillik verilirdi ki, onlar sultanın ali hakimiyyətini tanımalı və xarici siyasətin bütün sahələrində verilən qərarları dəstəkləməli idilər.

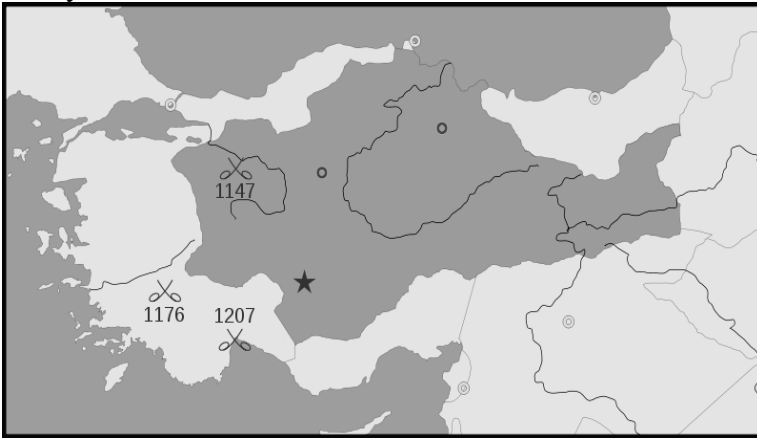
Anadolu Səlcuqları

Beləliklə, tədricən valilərin sayı çoxaldı, döyüş meydanlarında fərqlənən hərbcilər əyalətlərə vali təyin olunmağa başladılar. Sonralar Nizamülmülk döyüşdə igidliklərinə görə fərqlənənləri pul ilə mükafatlandırılması təklifi ilə çıxış etdi. O, bu təklifin qüvvəyə minməsinə nail ola bilmədi, lakin hər zaman vurğulamağa çalışırdı ki, ayrı-ayrı şəxslərin torpaq ilə mükafatlandırılması hələ onlara həmin

torpaqda kəndlilərə öz təhkimlisi kimi yanaşmağa və onlardan müəyyən olunanlardan artıq məhsul və ya vergi yığmaq haqqı vermir.

İdarəetmə sistemi elə təşkil olunmuşdu ki, hakimiyyətdə təmsil olunmayan namizədlər idarəetmə işlərinə cəlb olunurdular ki, gələcəkdə ali hakimiyyətə qarşı çıxmaq fikrində olmasınlar. Lakin bu sistemin müəyyən çatışmazlıqları var idi. Kiçik köçəri tayfa başçıları intriqaalara, paxılığa, şübhəli hadisələrə daha çox meyilli olur, yerli hakimlərin köməkçiləri onlarda belə hisslərin oyanmasında az rol oynamırdı.

Sadalanan səbəblər Böyük Səlcuq imperiyasının zəifləməsinə gətirdi, bundan hakimiyyətdə təmsil olunmayan və ya yüksək vəzifə tutmayan əmirlər istifadə etməyə başladılar. Bu səbəbdən Səlcuq imperiyasının bəzi əyalətləri mərkəzdən uzaqlaşaraq sonralar tam ayrıldılar.

Anadolu Səlcuqlu dövləti (1190)

Sultan Məlik şahın ölümündən (1092-ci il) sonra Böyük Səlcuq imperatorluğu dağıldı. Onun yerində kiçik türk dövlətləri quruldu. Vəziyyətdən istifadə edən Kutalmışoğlu Süleyman şahın ordusu Anadolunun bir çox vilayətlərini ələ keçirərək Mərmərə və Egey dənizinə qədər irəlilədi, şah Kilikiyanı ələ keçirdi. Bizansda daxili ziddiyyətlə-

rin güclənməsindən istifadə edən Şahın qoşunları 1077-ci ildə Konyanı tuta bildi. Beləliklə, **Anadolu Səlcuq türk dövləti yaradıldı.**

Böyük xaqan Məlik şah Süleyman şaha Anadolu sultanı adını verdi.

Xatırlatma:

Böyük Səlcuqlu sultanı Məlik şah tərəfindən Anadolu Türk ordusuna «Baş komandan» təyin edilən Kutalmışoğlu Süleyman şah bir neçə il ərzində Anadolunun fəthini tamamladı. Məlik şah 1077-ci ildə Süleyman şahın Anadolu hökmdarı olması haqqında fərman imzalamış, müsəlmanların dini rəhbəri olan Abbasi Xəlifəsi onu “Sultan” adlandırmış, beləliklə, Anadolu Səlcuqlu türk dövlətinin əsası qoyulmuşdur. Süleyman şahın qurduğu dövlətin paytaxtı İznik –Nikeya seçilmişdi. Böyük Səlcuqlu sultanı Məlik şahın qardaşı Tutuşla Suriya uğrunda 1086-cı il iyunun 5-də döyüşdə şəhid olan Kutalmışoğlu Süleyman şahdan sonra onun oğlanları kiçik yaşda olduqlarından Süleyman şahı çox sevən Məlik şah onun oğlanlarını öz nəzarətinə götürərək imperatorluğun paytaxtı İsfahan sarayına aparmış, onların yetişməsi, təhsili və tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşdur. Məlik şahın 20 noyabr 1092-ci ildə ölümünə qədər Anadolu Səlcuqlu dövlətini 6 il 5 ay 15 gün Süleyman şahın kiçik qardaşı Məlik Davudun adından Süleyman şahın Baş Komandanı Əbülqasim idarə etmişdir. Əbülqasimin Sultan Məlik şahdan onu Anadolu Səlcuqlu dövlətinə başçı təyin etməsinə dair bir fərman imzalamasını xahiş etməsi Məlik şahın qəzəbinə səbəb olmuş, Məlik şah Bozan bəyə Anadoluya dönər-dönməz Əbülqasim bəyin kirişlə boğulmasını əmr etmiş, Bozan bəy əmri yerinə yetirmiş və Əbülqasim bəyin yerinə qardaşı Əbülqazi bəy Baş komandan təyin olunmuşdur.

Anadolu Səlcuq sultanlarının soyağacını aşağıdakılar təmsil etmişdir.

-Kutalmış (Böyük Səlcuqlu dövləti taxtı üçün Alp Arslanla döyüşmüşdür)- 1060 -1077

-Kutalmışoğlu Süleyman şah- 1077-1086

-Əbulqasim - 1086-1092

-I Qılınc Arslan – 1092-1107

-Məlik şah (Anadolu Səlcuqlu) Şahənşah -1107-1116

-I Rükəddin Məsud -1116-1156

-II Qılınc Arslan -1156-1192

- I Qiyasəddin Keyxosrov – 1192-1196
- II Süleyman şah (Rüknəddin) – 1196-1204
- III Qılinc Arslan – 1204-1225
- I Qiyasəddin Keyxosrov (ikinci dəfə) -1205-1211
- I İzzəddin Keykavus – 1211-1220
- I Əlaəddin Keyqubad -1220-1237
- II Qiyasəddin Keyxosrov – 1237- 1246
- II İzzəddin Keykavus -1246-1260
- IV Qılinc Arslan (Rüknəddin) -1248-1265
- II Əlaəddin Keyqubad -1249-1257
- III Qiyasəddin Keyxosrov- 1265-1282
- II Qiyasəddin Məsud -1282-1284
- III Əlaəddin Keyqubad 1284
- II Qiyasəddin Məsud (ikinci dəfə)-1284-1293
- III Əlaəddin Keyqubad (ikinci dəfə)-1293-1294
- II Qiyasəddin Məsud (üçüncü dəfə)-1294-1301
- III Əlaəddin Keyqubad (üçüncü dəfə)-1301-1303
- IV Qiyasəddin Məsud (dördüncü dəfə)-1303-1307

Anadolu Səlcuq dövlətinin bayrağı

Süleyman şahın qurduğu dövlətin paytaxtı **İznik –Nikeya** seçilmişdi. İznik 1078-ci ildə paytaxt elan olunandan sonra Süleyman şah Antakya səfərinə çıxarkən yerinə qoyduğu sərkərdələrindən biri Əbülqasim Konstantinopola doğru yürüşlərini davam etdirdi. Bizans imperatoru Aleksinos böyük ordu ilə İznik şəhərini mühasirəyə alaraq səlcuqlar tərəfindən olan təhlükəni tamamilə aradan qaldırmağa cəhd etdi. Lakin türklər bir tərəfdən qalanı qorumuş, digər tərəfdən gözlənilməyən istiqamətdən qəfil hücum keçərək Bizans ordusuna güclü zərbə vura bildilər. Bizanslılar 1086-cı ildə mühasirədən əl çəkərək geriye çəkilməyə başladılar. Suriya məliyi Tutuş və onunla bərabər olan Artuk bəy qarşısında məğlub olduğu üçün özünü öldürdü

Əbülqasim Boğaziçinə qədər irəlilədikdən sonra Bizansa sahib olmaq üçün güclü donanma yaradılmasının zəruriliyini hiss etdi. Bunun üçün Gəmilik körfəzində donanma yaratmaq üçün tədbirlər gördü. Donanmanın güclənməsini istəməyən Bizans imperatoru bütün donanmanı Gəmiliyə göndərdi. Bizans döyüşçüləri yenice yaradılan türk donanmasını dağıtdı.

Bizans imperatoru yaxşı bilirdi ki, baş verənlərə biganə qalmayan Əbülqasim intiqam alacaqdır. Bu səbəbdən də, onunla dostluq əlaqələri yaratmaq yolları axtardı. Nəhayət, imperator Əbülqasimi Konstantinopola dəvət etdi. Əbülqasim və onu müşayiət edənlər Konstantinopolda təntənə ilə qarşılandılar. İmperator onu Səlcuq imperatorluğuna qarşı birlikdə hərəkət etməyə, asılı olduğu türk xaqanlığına qarşı birlikdə müqavimət göstərməyə razı saldı. Bu Əbülqasimin ciddi səhvi idi.

Əbülqasimin Bizansla əlaqə yaratmasını öyrənən Məlik şah qəzəbləndi, dərhal onun üzərinə qoşun yeritdi. Şah ordusuna qarşı mübarizədə Bizansdan kömək görməyən Əbülqasim İsfahana gedərək əhv olunmasını xahiş etdi. Lakin Sultan onun xahişini qəbul etmədi. Əbülqasim 1082-ci ildə Anadoluya qayıdan zaman yolda Məlik şahın sərkərdəsi *Bozan* tərəfindən öldürüldü.

I Qılinc Arslan

Əbülqasım İsfahana gedərkən yerinə qardaşı *Əbülqazını* təyin etmişdi. Lakin Məlik şah öldükdən sonra Süleyman şahın Xorasanda olan oğlu Qılinc Arslan Anadoluya gəldi. O, İznik sakinləri tərəfindən böyük hörmətlə qarşılandı. Beləliklə, Qılinc Arslan hakimiyyəti ələ aldı.

I Qılinc Arslan (1092-1107) taxta çıxdığı zaman Anadoluda böyük qarışıqlıq hökm sürürdü. O, yaranmış vəziyyətə son qoymaq

üçün tədbirlər gördü. İlk növbədə bizanslıları Mərmərə dənizi sahillərindən uzaqlaşdırdı, erməni üsyanlarını yatırdı, Anadolunun bir çox yerlərini zəbt etməsinə baxmayaraq onların iki ordusunu Amasya və Ərəyli yaxınlığında məğlub etdi, Danişməndoğulları ilə savaşıaraq onların paytaxtı Malatya şəhərini və Urfanı ələ keçirdi. Diyarbək, Silvan və Harran bölgələri ona döyüşsüz tabe oldu.

I Qılinc Arslan ilk növbədə müstəqilliyə daha çox can atan İznikdəki *Çaka bəyi* aradan götürməyə çalışdı. Çünki Çaka bəy (Çakan bəy) getdikcə qüvvətlənir, sərbəst hərəkət etməyə can atırdı.

Qılinc Arslan Çaka bəyi məğlub etdikdən sonra Malatyanı mühasirəyə aldı. Bu ərazi həmin dövrdə bir erməni knyazının əlində idi. Ancaq Səlib yürüşlərinin başlanması səbəbli mühasirə yarıda saxlandı.

Məlumdur ki, Alp Arslan Malazgirt qələbəsindən sonra türkmən bəylərinə Anadolunu zəbt etmək əmrini verdi, özü isə Mavə-rannəhrə getdi. Bu zaman Qaraxanlı hökmdarı Nəsr xanla Xarəzmdə olan *Məlik İlyas* arasında ciddi münaqişə baş verdi. Barzam qalasını qoruyan qala mühafizəçisi Yusif Xarəzmdə tutulub Sultanın yanına gətirildi. O, Sultanın ayığına sarılıaraq əhv edilməsi bəhanəsi ilə çəkməsində gəzdirdiyi xəncərlə Alp Arslanı ağır

yaraladı. Çox çəkmədi ki, böyük fəth 1072-ci il oktyabrın 25-də öldü. Onun yerinə oğlu Məlikşah (1072-1092) keçdi.

Cəlalüddövlə din-Müizzuddin Məlik şah noyabrın 25-də Sultan elan olundu.

Sultan Məlik şahın yürüşləri

Tanıtma:

Məlik şah (1055-1092) Böyük Səlcuqlu dövlətinin hökmdarıdır (1072-1092). Məlik şah 1055-ci il avqustun 6-da bazar günü dünyaya göz açmışdır. Məlik şahın qabiliyyəti və cəsarəti atası Alp Arslanın diqqətini çəkir.

O kiçik yaşlarında atası ilə birlikdə Gürcüstan səfərində olmuş, Alp Arslan 1066-cı ildə onu varis təyin etmişdi. Məlik şah Sultan olduğundan sonra atası zamanında vəzir olan Nizamülmülkü vəzifəsində saxlamış, taxta çıxdıqdan sonra Qəznəvilər və Qaraxanlılar Səlcuqlu dövlətinə hücum etmişdi. Məlik şah qardaşı taxta yiyələnmək məqsədilə üsyan qaldırsa da, Nizamülmülk üsyanı yatırmışdı.

Məlik şah Qaraxanlılar və Qəznəvilər üzərinə səfər təşkil etdi və itirdikləri torpaqları geri aldı. Məlik şahın Gürcüstan üzərinə təşkil etdiyi üç səfər nəticəsində gürcü kralı və bölgələrdəki digər vilayətlərin hökmdarları Böyük Səlcuq dövlətinin hakimiyyətini qəbul etdilər. Məlik şah zamanında Səlcuqlu sərkərdələri Anadolu, Süriya, Fələstin və Yəmənə fəth etdilər.

Qaraxanlı hömdarlarının Səlcuq torpaqlarına basqınından sonra Məlik şah təkrar Mavəranəhr üzərinə səfərə çıxdı, əvvəlcə Şimali, sonra Cənubi Qaraxanlıların ərazisini Böyük Səlcuq torpaqlarına qatdı.

Məlik şahın zamanında Böyük Səlcuqlu dövlətinin sərhədləri Anadoludan Ummana, Qafqazdan Hindistana qədər uzanırdı (10.000.000 kv.km.). Məlik şahdan sonra Səlcuqlular əvvəlki gücünə çata bilmədi.

Məlik şah elm və mədəniyyət xadimlərini sevər və onları qoruyardı. Mahmud Kaşqarlı və Ömər Xəyyam kimi alim və şairləri himayə etmişdir. Bağdadda Sutan Məlik şah Camisini tikdirmiş, İsfahanda rəsədxana, müxtəlif karvansaraylar, körpülər, qalalar, məktəb və mədərəsələr inşa etdirmiş, 1074-cü ildə Cələri təqvimini hazırlatmışdı. Ticarət mallarından alınan vergilərin bəziləri ləğv edilmişdir.

Sultan Alp Arslan babası Səlcuq bəyin məzarını Cənddə ziyarət edib Xorasana dönüncə 11 yaşlı oğlu Məlik şahı 1066-cı ilin iyul ayında rəsmən vəliəhd elan etmişdi. Alp Arslan xaincəsinə öldürüldükdən sonra yerinə 17 yaşlı oğlu Məlik şah keçdi. Alp Arslanın ölümündən sonra qardaşı Kirman məliyi Kavurt sultan Məlik şaha qarşı çıxaraq Səlcuqlu taxtına oturmaq istəsə də, məğlub olub ölmüş, beləliklə, Kirman səlcuqlu məlikliyi Məlik şaha tabe olmuşdu.

Alp Arslanın ölümündən və Məlik şahın gəncliyindən istifadə edən Qəznəvilər və Qaraxanlılar səlcuqlularla mübarizəyə başladılar. Qəznəvilər 1073-cü ilin dekabr ayında Məlik şahın əmisi Məlik Osmanı Çiqilkənd meydan müharibəsində məğlub edərək əsir aldı. Qaraxanlıları özünə tabe edən Məlik şahdan qorxan Qəznəvilər müharibəyə vəsilə verməmək üçün Sultanın əmisi məlik Osmanı elçiləri vasitəsilə Məlik şaha göndərdilər. Anadolunun fəthi və Yaxın Şərq məsələləri ilə məşğul olmaq üçün Qəznəvilərlə savaşa istəməyən Sultan Məlik şah sülhə razı oldu, qızı Gövhər xatunu Gəznə vəliəhdi Məsuda nişanladı, bununla da *üç böyük türk xanədanları arasında sıx qohumluq əlaqələri yarandı*. Məlik şah Anadolunu tamamilə fəth etməyə başlayan Səlcuqlu Süleymana kömək göstərdi, bununla da gələcək Türkiyə dövlətinin qurulmasını təmin etdi.

Məlik şah oğuzların Yıva boyu bəylərindən Məlik Atsız vəsiyyətilə Şərqi Aralıq dənizi sahillərini, Şamı, bütün Suriyanı, Fələstini, Hicaz və Yəmənə Fatimilərdən alaraq Səlcuqlu imperatorluğuna qat

dı. Bir-birinin ardınca Qafqazı, Xəzər dənizinin qərb sahillərindəki ölkələri, Qərbi Qaraxanlı dövlətinin əraziləri olan Buxara və Səmərqəndi, Şərqi Qaraxanlı ərazilərini Səlcuqlu imperatorluğuna bağışlayan Məlik şah tarixdə «*Sultan ül-Əzəm-Ən Böyük İmperator*», «*Sultan ül-Adil*» və «*Əbül-Fəth*» titulları daşımışdır.

18 yaşlı Məlik şah hakimiyyətinin ilk günlərindən ölkədə daxili sabitliyi qoruyub saxlamağa və Şərq sərhədlərini möhkəmləndirməyə başladı. Bu vaxt Kirman məliyi olan əmisi Qara Arslan Məlik şahın sultanlığını tanımayaraq mübarizəyə başladı. Vəzir Nizamülmülkün məsləhəti ilə Məlik şah yürüş edərək Həmədan yaxınlığında əmisinin silahlı dəstələrini darmadağın etdi, özünü isə öldürdü. Bundan sonra Məlikşah qərbə-Qaraxanlı ordusunun üzərinə yeridi. Əhv edilməsini xahiş edən Şəmsül Nəsr öz vəzifəsində saxlanıldı.

Ölkədə nisbi sabitlik yarandı. Məlik şah imperatorluğun mərkəzini İsfahana köçürdü, yeni yürüşlərə başlamaq üçün hazırlıq görməyə başladı. Bu dövrdə Qərbdəki əmirilər Malazgirt döyüşündən sonra Alp Arslanın verdiyi əmrləri yerinə yetirdilər. Kutalmışın oğlanları Süleyman şah, Mənsur, Alp, İliq, Dolat tabeliklərində olan silahlı qüvvələrlə, türkmən başçıları Artuk bəy və Tutak bəy Anadolunun içərilərinə doğru irəlilədilər. Məlik şah türkmən bəylərinin ən məşhur sərkərdələrindən biri Artuk bəyə Şərqi Ərəbistan üzərinə yürüş etməyi tapşırırdı. Artuk bir il ərzində məmləkəti ələ keçirə bildi.

Məlik şah dövründə Səlcuqlu imperatorluğunun sərhədləri Altay dağlarından Aralıq dənizi sahillərinə, Qaşqardan Qafqaza, Aral gölündən Hind dənizi və Yəmənə, Türküstandan Boğaziçinə qədər genişlənməklə dünyanın ən böyük imperatorluqlarından b-biri oldu. Sultan Məlik şah oğlu Mahmudu şahzadə Börküyarığın yerinə vəliəhd etmək istəyən Türkan xatun ilə Xəlifə əl-Mükdədi-billahın iş birliyi ilə 20 noyabr 1092-ci ildə, 38 yaşında zəhərlənərək öldürüldü.

Sultan Məlik şahın vəfatı dövründə Böyük Səlcuq imperiyası

Məlik şahın vəfatı bütün türklər və İslam dünyasında olduğu kimi, xristianlar və digər din mənsubları arasında dərin üzüntüyə səbəb oldu.

Səlcuqlar Malazgird döyüşündən sonra imperator Roman Diogenlə bağlanan sülhə baxmayaraq onlar qüvvələrinin çoxunu itirmişdilər. İşğal olunmuş əraziləri idarə edən Süleymanın əsas vəzifəsi həm bura gələn xırda köçəri türk qəbilələrinə bu torpaqların sahiblərinin Səlcuqlar olduğunu xatırlatmalı, həm də Bizansa qarşı yeni yürüşlər təşkil etməli idi.

Konstantinoplu idarə edən imperator VII Mixail Bizansa şərqdən olacaq təhlükədən olduqca narahat olduğundan kömək üçün papa VII Qriqoriyə müraciət etdi. Papa həvəssiz olsa da, bütün xristianları pravoslavlara kömək etməyə çağırdı. Qərb dünyasından xəbər çıxmadığını gören Mixail ordu yığmağa başladı. Tələsik yığılan orduya bacarıqlı muhdullar cəlb olundular. Orduya cəlb olunan zabitlər arasında yürüşlərdən qənimət əldə etmək arzusunda olan və

hər iki dünyadan maksimum yararlanmağa çalışan baron norman Russel də vardı.

Russel Mixailin etibarını qazana bildi, lakin ən çətin və böhranlı anda yunanları taleyin öhdəsinə buraxdı və öz andını pozaraq özünə mülk əldə etmək məqsədilə Anadoluya yollandı. Öz məqsədinə çatmaqda uğur qazana biləcəyinə şübhə etdiyindən kömək üçün Süleyman şaha müraciət etdi. Süleyman şah cavab verməzdən əvvəl Məlik şahla məsləhətləşdi. Sultan cavabı ləngitmədi, çünki o bu əməkdaşlıqdan çox şey əldə edə biləcəyini başa düşürdü. Belə olduğu halda, Süleyman Bizans ərazisinə xeyirxah bir müttəfiq kimi daxil ola bilərdi. Bunu dəyərləndirən Süleyman gücünü xristianlarla birləşdirməyə həvəslə razılıq verdi. Birləşmiş qüvvələrlə imperatorun qoşunlarını Antioxiyada məğlub etmək asan oldu. Bizans qoşunlarına başçılıq edən Duka ələ keçirildi, daha sonra Nikomediya-da Russel onu imperator elan etdi.

Səlcuqlar tezliklə Russeli ələ keçirdilər, lakin vədlərini pozaraq onu imperatora təslim etmədilər. İmperator böyük məbləğ ödəməklə onu xilas etdi. Russeli alan bizanslılar onu bir müddət əsir saxladılar. Lakin 1078-ci ildə taxtda 2 namizədin olması imperatoru məcbur etdi ki, ətrafına bacarıqlı insanları toplansın. Bu səbəbdən də, qanuni imperatoru dəstəkləmək şərti ilə Russel azadlığa buraxıldı.

Taxta namizədliklərini irəli sürənlərdən birincisi Nikifor oldu. O, Adrinopola çatandan sonra özünü imperator elan etdi, sonra Konstantinopola yürüşə başladı. Digər namizəd isə qiyamçı Nikifor Virienney idi. O, Malazgird döyüşündən sonra qaçqın yunarlardan ordu yığaraq Kiçik Asiyada fəaliyyət göstərirdi. Lakin onun ordusu sayca az olduğundan dəstək qazanmadı. Bu səbəbdən də, kömək üçün Süleymana müraciət etdi. Daha bir xristiana köməyə razılıq verən Səlcuq hökmdarı onsuz da qarışıq vəziyyəti bir az da qəlizləşdirdi. Vəziyyət elə gətirdi ki, qiyamçı yunan orduları imperiya ərazisinə hücum edərkən Səlcuqlar da eyni vaxtda Bizans ərazisinə hücum etdilər. Əvvəlcə Kizik (Kuzuk), daha sonra namizədin imperator elan edildiyi Nikeya ələ keçirildi. Ardınca hər iki ordu Nikomediyağa daxil olub Xalkedon istiqamətinə irəlilədilər ki, buradan

Mərmərə dənizinin Asiya sahillərində yerləşən Xrizapola (indiki Kadikoy) getmək daha asan idi. Orada qüvvələr iki yerə bölündü, taxtı ələ keçirərək tam hakimiyyətə sahib olmaq istəyən yunanlıların başçısı su yolu ilə Konstantinopol istiqamətində hərəkət etdi. Səlcuqlar isə Asiya sahillərində qərar tutdular ki, buradan xristian dünyasının ürəyi-Konstantinopolu görmək mümkün idi.

1098-ci ildə Nikifor Virienneyin hakimiyyətə gəlişi Kiçik Asiyada yunanların yeni üsyanlarına səbəb oldu. Üsyana Nikifor Melissenli başçılıq edirdi. Bölgənin xristian qiyamçılarına xas olan adət üzrə o, kömək üçün Süleymana müraciət etdi. Səlcuqlar yenə də köməkdən imtina etmədilər və yenidən xristian-müsəlman ordu-ları çiyin-çiyinə Vifin ərazisinə daxil oldular. Bizansın bu bölgəsində olan əsgərlər əsasən türklərdən təşkil olunmuşdu. Onlar Səlcuqları özlərinin qan qohumu hesab edərək təslim oldular. Nəticədə Melissenin hərbi qüvvələrinin sayı o dərəcədə azaldı ki, hətta Konstantinopola yürüş etmək fikrindən daşınaraq Vifin ərazisində yerləşməyə qərar verdi və öz müttəfiqindən həmin ərazidən qoşun-larını çəkməyi xahiş etdi. Lakin bu dəfə Süleyman yunanlının xahişini yerinə yetirməkdən imtina etdi. Yunanlı hərbcininin müqavimət göstərmək iqtidarında olmadığını müəyyən edən Süleyman yaranmış vəziyyətdən yararlanaraq bir sıra torpaqları (məsələn, Zidiya və Toniyarı) ələ keçirdi. Anadoluda Səlcuqların ilk əmir-liyinin əsası qoyuldu. Nikeya Bizansın möhkəmləndirilmiş dayaq nöqtəsi olduğundan şəhəri mühasirədə saxlamaq türklər üçün çətin idi. Dəfələrlə əldən ələ keçən şəhər, nəhayət 1078-ci ildə səlcuqlar tərəfindən zəbt edildi.

1078-ci ildə **Nikeya paytaxt elan edildi** və **Süleyman sultan** titulu qəbul etdi. Nikeyanın paytaxt seçilməsi şəhərin coğrafi mövqeyindən irəli gəlirdi. Konstantinopoldan Qüdsə gedən yolların üzərində yerləşən Nikeyadan həm Kiçik Asiyanı, həm də Suriyanı eyni vaxtda nəzarətdə saxlamaq mümkün idi.

Süleyman sultan mövcud vəziyyəti dəyərləndirərək ilk növbədə əhəmiyyətli şəhərlərin yerləşdiyi əraziləri öz nəzarətində saxladı. Hellesponta qədər olan böyük ərazilər, o cümlədən əksəriyyəti Ki-

çik Asiyada olan və Hələb əmirinin tabeliyindəki cənub-şərq torpaqları Səlcuqların əlinə keçdi.

Kiçik Asiya əhalisi içərisində həyəcan başladı. Həyəcanlara Səlcuqların nəzarətinə keçən ərəzilərdən kənarda sığınacaq axtaran qorxmış xristianlar və ermənilər də qoşuldular. Bu hadisə xristian dünyasında böyük əks-yaratdı.

1081-ci ildə Konstantinopolda taxta Aleksey çıxdı. O, paytaxtda və qərb əyalətlərində vəziyyəti nizama salmağa 5 il vaxt sərf etdi. Nəhayət, Asiyadakı itirilmiş torpaqları geri qaytarmaq məqsədilə Mərmərə dənizinə keçərək Süleyman sultana müharibə elan etdi. Köçərilərin adəti üzrə geri çəkilmə Səlcuqlar taxıla od vurdular. Aclıqdan xilas olmaq üçün Aleksey Konyaya, yoxsa Tilomeliyaya (Ağşehir) hücum edəcəyini götür-qoy etdi. İmperatorun nəql etdiyə görə, məsələnin həlli üçün hər iki şəhərin adını ayrı-ayrı və rəqlərə yazıb bütün gecəni dua etməklə keçirdi, səhəri gün dindarların iştirakı ilə və rəqlərdən birini seçdi. Seçilən şəhər Tilomeliya oldu. İmperator Tilomeliyaya qoşun çıxardı və rəqibini döyüşə girməyə məcbur etdi. Süleymanın bizanslılarla mübarizəsi uzun çəkdi. Mübarizənin gedişində imperatorun oğlu Andronik həlak olsa da, Süleyman Nikomediyanı bizanslılara güzəştə getməli oldu.

Süleyman sultan 1086-cü ildə ailəsini Nikeyada qoyaraq Antioxiyaya yollandı. Şəhəri Tilaret adlı erməni idarə edirdi. Süleymanın qoşunları şəhərin yaxınlığında düşərgə saldı və şəhəri mühasirədə saxladı. Mühasirənin yarılmasının təfərrüatı dəqiq məlum olmasa da, şayələrdən anlaşılır ki, Tilaret, ya da oğlu xəyanət edərək Səlcuqların gizlicə şəhərə daxil olmalarına kömək etmişdi. Antioxun təslimindən sonra Süleyman sultan böyük səlcuqlardan asılı olmadığını elan etdi. Bu bəyanat Suriya knyazlarını narahat etdi. Onlar koalisiyada birləşərək Süleymanı döyüşə çağırdılar. Sultan bu çağırışa Hələbə yürüşlə cavab verdi. Vahiməyə düşən şəhər hakimi Böyük Səlcuq sultanı Məlik şahın Suriyadakı qardaşı Tutuşdan kömək istədi. Tutuş yaranmış vəziyyəti əldən verməyərək şəhərin köməyinə tələsdi. Rəqiblər Hələb-Antiox yolunda qarşılaşdılar və 1086-cı ildə döyüş baş verdi. «Süleymanın döyüşçüləri qəfildən ruhdan düş-

dülər, yaranmış vahimənin qarşısını ala bilməyəcəyini görən Sultan özü də sığınacaq axtarmağa başladı. Təhlükəsiz yer tapan Süleyman qalxanını yerə atıb üstündə oturaraq fikrə dalır. Bu vaxtı ona yetişən atlı Tutuşun onu görmək istədiyini bildirir. Bunu eşidən Süleyman qılıncını götürərək öz qarnına soxur...».

Süleymanın məğlubiyyəti və qəfil ölümü Anadoluda siyasi sabitliyi pozdu. Boş qalmış taxta iddia edən türk bəyləri arasında toq-quşmalar başladı. Böyük Səlcuq sultanı Məlik şah qeyri-sabit vəziyyətdən istifadə edərək Kiçik Asiyada nəzarəti ələ almaq məqsədilə Anadolu sultanlığının idarəsini özünün 2 sərkərdəsinə tapşırırdı.

Süleyman sultanın ölümü böyük xaqan Məlik şahın qəzəbinə səbəb oldu. Məlik şah qardaşı Tutuşu cəzalandırmaq üçün hərbi əməliyyata başladı. Qardaşı ilə döyüş meydanına girmək istəməyən Tutuş Şama doğru çəkildi. Tutuşun bu hərəkəti Məlik şahı müharibə etmək fikrindən daşındırırdı.

Məlik şah Yağıbasan bəyi Antakya əmiri təyin etdi və ordusu ilə Ağ dənizə doğru hərəkət etdi. O, Anadolu Səlcuq dövlətinin idarəsini Davud bəyə tapşırıb Süleyman şahın kiçik oğlu Qılınç Arslanı özü ilə Bağdada gətirdi. Bağdad Ulu xaqan Məlik şahı təntənə ilə qarşıladı. 1087-ci il aprelin 25-də sarayda mərasim keçirildi. Böyük hörmət əlaməti olaraq Məlik şahı qiymətli ipək parçadan xalat geydirildi. Başına daş-qaşla bəzədilmiş tac qoyuldu. *Xəlifə Məlik şahı iki qılınc bağışladı.* Bu qılınc «*Qərbin və Şərğin hökmdarı*» rəmzini daşıyırdı.

Məlik şah Bağdadda olarkən qızı Mahməlik Sultan ilə Xəlifə əl-Müqtədinin evlənmə mərasimi təşkil olundu. İbrahim Qəfəsoğlunun «Sultan Məlikşah» və Əhməd ibn Mahmudun «Səlcuqnamə» əsərində bu toy mərasimindən bəhs olunaraq bildirilir ki, Mahməlik Sultanın cəhizini 130 dəvə və 74 qatır daşıyırdı. Dəvələrdəki yükün çoxu qızıl və gümüş idi. Bu kəcavədə 200 nəfərdən çox türk qızı gəlinlə birlikdə gedirdi. Ölkədə böyük bayram şənliyi keçirilirdi. Bu şənlik Məlik şahın daxili və xarici siyasət sahəsindəki uğurlarının böyük təntənəsi idi.

1092-ci ildə Məlik şahın ölümündən sonra Börküyarıq taxta çıxdı. Atasından fərqli olaraq yeni hakim nisbətən zəif, lakin xeyirxah idi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra onun verdiyi əmrlərdən biri Süleymanın İraqda həbsdə olan oğlunun azad olması haqqında fərman oldu. Süleymanın azadlığa çıxmış oğlu özünü I Qılınc Arslan adı ilə Anadolu Səlcuqlarının sultanı elan etdi.

Nikeyanın itirilməsi Bizans üçün ağır zərbə oldu. Bizansın daşqın nöqtəsi olan bu şəhər yalnız VII əsrdə bir neçə illiyə əldən getmişdi. Lakin türklərin təşkilatçılığı lazımı səviyyədə deyildi, onlar daha çox Suriya və Livana yürüşləri barədə düşündülər. Vəziyyətdən istifadə edən III Nikifor şəhəri qaytara bilmədi və 1087-ci ildə Aleksey Komnin tərəfindən taxtdan salındı. Aleksey Komnin tədricən Kiçik Asiyada itirilmiş torpaqları geri qaytararaq 1097-ci ildə xaçlıların yardımı ilə Nikeyanı türklərdən aldı.

Kiçik Asiyada növbəti Səlcuq-Bizans döyüşü 1117-ci ildə Tilmeliyada (Əskişəhərdə) baş verdi. Döyüşdə qazanılan qələbə Bizans imperiyasına Kiçik Asiyada mövqeyini qismən bərpa etməyə imkan verdi. 1117-1176-cı illərdə Bizans regionda hegemon mövqeyini saxladı. Lakin 1176-cı il sentyabrın 17-də qədim Trigiya vilayətində baş vermiş Miryakəfalon döyüşündə Konya (Rum) sultanı II Qılınc Arslanın başçılıq etdiyi səlcuq ordusunun Bizans imperatoru Manuil I Komninin başçılıq etdiyi orduya qalib gəlməsi regionda

qüvvələr nisbətini türklərin xeyrinə dəyişdi. 1180-ci ildə Kotieya, daha sonra Soronol və Ankara türklərin əlinə keçdi. 1206-cı ildə Trapezund, 1207-ci ildə Antalya, 1211-ci ildə Meandra (Menderes) vadisi səlcuqlar tərəfindən zəbt edildi. 1226-cı və 1230-cu illərdə Diyarbəkər və Ərzurum türklərin əlinə keçdi. Lakin şərqdən monqolların irəliləməsi türklərin daha ehtiyatlı siyasət yürütməyə vadar etdi. 1256-cı ildə Anadolu Səlcuq dövləti iki hissəyə, bu hissələr isə öz növbəsində xırda bəyliklərə parçalandı.

Qılınç Arslanın ölümündən sonra yaranmış çətin vəziyyətdə qardaşı Malik hakimiyyətə gələrək Malik şah adı ilə idarəetməyə başladı. **Paytaxt Konya seçildi.** 1116-cı ildə Danişməndli sülaləsinə mənsub olan Məsud qayınatası ilə danışıqlara girdi və taxta sahib oldu. Məsud Sonqarusdan Tavra qədər olan əraziləri, kiçik qardaşı Malatyanı qayınatası Danişməndli II Qazi Qalisdən Əfraka qədər olan əraziləri idarə etməyə başladı. Məsud ağıllı tərپənərək bütün diqqətini hakimiyyəti möhkəmləndirməyə və sərhəddə yerləşən kiçik türk knyazlıqlarının hesabına ərazilərini genişləndirməyə yönəltdi.

Sultan Məsud ordunun qüvvətləndirilməsinə xüsusi fikir verdi. O, səlib yürüşü zamanı cəngavərlərin köməyi ilə alınıb bizanslılara verilən bölgələri geri almağa çalışdı. Qısa müddətdə güclü ordu yaranan Sultan Məsud bizanslıların əlinə keçən Anadolu bölgələrini geri qaytara bildi. Bu bölgələrin bir hissəsi oğlu II Qılınç Arslanın ixtiyarına verildi. Anadolu Səlcuq dövlətinin qüvvətlənməsi və yenidən təhlükəli qüvvəyə çevrilməsi Qərb xristianlarının ciddi narahatlığına səbəb oldu. Qərb dövlətləri yenidən birləşərək II Xaç yürüşünə hazırlıq görməyə başladılar.

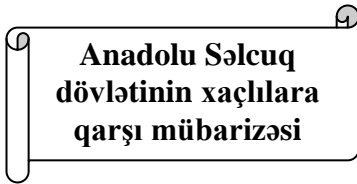
Məsud qardaşı Arapla mübarizəyə başladı. 1125-ci ildə Böyük Səlcuq sultanı tərəfindən azadlığa buraxılan Arap Anadoluya qaayıdaraq taxta iddia edirdi. Məğlubiyyətə uğrayan Məsud sığınacaq üçün Konstantinopola qaçdı. İmperator onu isti qarşıladı və diplomatik danışıqlar başladı. Danişməndlilərdən yardım alan Məsud qələbə çaldı, Arap xilas üçün Konstantinopola üz tutdu. İmperator

onu çox yaxşı qəbul etdi. Bizansın paytaxtı Arapın o qədər xoşuna gəldi ki, o burada ömrünün sonuna qədər yaşadı.

Məsud Konyada yerləşdi. Danişməndli II Qazinin ölümündən sonra Ankara və Çankara yenidən Səlcuqların əlinə keçdi.

Bizansın Məsuda köməyi uzun sürmədi və o, 1147-ci ildə imperatorun xeyir-duası ilə II Konrada qarşı hərbi əməliyyatlara başladı. Döyüşdə səlibçilərin orduları məğlubiyyətlə üzləşdilər. Növbəti il Məsud Fransa kralı II Lüdoviki məğlub etdi, kral bütün dəstəsi ilə əvvəlcə Adalyaya (Antolyaya), oradan da öz ölkəsinə üzdü. Sülh barışıqına əsasən Məsud Maraşa çəkildi.

1156-cı ildə Məsud vəfat etdi. Artıq dövlət şərqdə çiçəklənən və təsir gücünə malik bir dövlət idi. Şərqdə Böyük Səlcuqlardan ayrılımış xırda mülklər və II Qazinin ölümündən sonra Daişməndlilərin əraziləri bu dövlətin tərkibində idi.

**Anadolu Səlcuq
dövlətinin xaçlılara
qarşı mübarizəsi**

Xaç yürüşləri Qərbi Avropa feodallarının Aralıq dənizinin şərqindəki ölkələrdə 200 il ərzində-1096-1270-ci illərdə davam edən qəsbkarlıq müharibələri idi. Bu müharibənin təşkilatçısı katoliklər idi. Katolik kilsəsi həmin

müharibələrə dini müharibələr-xristianlığın islam dünyasına qarşı mübarizəsi xarakteri verdi.

Xaç yürüşləri ilk növbədə Qərbi Avropa feodallarının təcavüzkarlığının artması, onların Şərqdə zəngin torpaqlar ələ keçirmək, öz gəlir və sərvətlərini artırmaq cəhdləri XI əsrin sonlarında xüsusilə güclənməyə başladı. Çünki bu zaman feodallar sinfinin maddi tələbatı artmışdı. Bu ümumi iqtisadi yüksəliş, şəhərlərin meydana gəlməsi, müntəzəm ticarət əlaqələrinin bərqərar olması ilə əlaqədar idi. İstehsalın nisbətən aşağı olduğu bir zamanda feodallar özlərinin artmış tələbatını silah gücü ilə daha asan ödəyə bilərdilər.

Xaç yürüşlərində katolik kilsəsinin marağı var idi. Kilsə Şərq torpaqlarını asılı hala salmaq yolu ilə öz təsir dairəsini genişləndirməyə çalışırdı. Ümumiyyətlə, xaç yürüşlərinin baş vermə səbəbləri sırasında Papa hakimiyyətinin güclənməsi, katolik kilsəsinin Bizans

imperiyasını öz nüfuz dairəsinə və pravoslav yunanları apostol taxtına tabe etmək istəyi, Şərq xristian kilsəsi ilə Qərb xristian kilsəsini birləşdirmək məqsədi, həmçinin ruhanilərin yüksək nüfuzu, xalq kütləsinin iqtisadi və sosial çətinliyi dayanırdı. Cəngavərlərin müharibə üçün «qəribəsəmələri», macərə həvəsində olması da hərəkətə təkan verdi.

XI əsrin sonunda Şərqdə yaranmış vəziyyət Qərbi Avropa feodallarının qəsbkarlıq planlarının həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratdı. XI əsrin ortalarında türklər-səlcuqlar Bağdadı tutdular. 1071-ci ildə Bizans qoşunları Malazgird yaxınlığında baş vermiş vuruşmalarda ağır məğlubiyətə uğradılar. Bundan sonra səlcuqlar demək olar ki, bütün Kiçik Asiyanın sahibi oldular. Onlar xristianların müqəddəs şəhər hesab edikləri Qüdsü (Yerusəlim) tutdular. Bu papalara Qərblə müsəlman Şərfinə qarşı geniş müharibə təbliğatına başlamaq üçün bir bəhanə oldu. «Şərqdəki dindarlara kömək» və «Xudavəndənin qəbrinə (yeni kilsə əfsanələrinə görə İsa peyğəmbərin Qüdsdə olan qəbrinə) azadlıq» şüarları irəli sürüldü. «Kafirlərin» Fələstində xristianları təqib etmələri, xristian ziyarətgahlarının təhqir olunması, xüsusən Qərb ziyarətçilərinin Qüdsdə təqib edilmələri haqqında uydurmalar işə salındı. Papaların çağırışları feodal dünyasında böyük rəğbətlə qarşılandı.

Bizansdakı vəziyyət də səlibçilərə kömək etdi. Şimaldan Balkana soxulan peçeneqlər Bizans imperatoru I Aleksey Komnini ağır məğlubiyətə uğradıb Konstantinopolun hündəvərinə qədər irəliləyə bildilər. Türklər-səlcuqlar Bizansa qarşı donanma yaradıb peçenqlərlə danışığa başladılar. I Aleksey kömək üçün bəzi Qərbi Avropa hökmdarlarına müraciət etdi, papa **II Urbanın** yanına səfirlər göndərirdi. I Alekseyin xahişləri Qərbi Avropa feodallarına və kilsəyə özlərinin qəsbkarlıq niyyətlərini həyata keçirmək üçün əlverişli bir bəhanə oldu. Papa öz siyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün aşkar surətdə müsəlman Şərfinə silahlı basqın etmək çağırışı ilə çıxış etdi.

Xaç yürüşlərinin ümumi xarakteri, bilavasitə hərbi-strateji məqsədləri və həmin yürüşlərin iştirakçılarının tərkibi müxtəlif idi. İlk xaç yürüşləri avropalıların Yaxın Şərqdə geniş hərbi-müstəmləkə-

çilik hərəkəti idi. Bu yürüşlərdə iri və xırda feodallarla yanaşı kəndlilər də iştirak edirdilər. Xaç yürüşündə feodalların və kəndlilərin məqsədləri müxtəlif idi. XI əsrin sonlarında torpağa kəskin ehtiyacı olan və pul vəsaiti sarıdan korluq çəkən xırda cəngavərlər Şərqi ölkələrində mülklər ələ keçirməyə can atırdılar. Öz gəlirlərini təhkimçi kəndlilər hesabına əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq imkanı məhdudlaşmış iri feodallar belə hesab edirdilər ki, Şərqi yeni, özlərinin hakimiyyəti altında olan dövlətlər yaratmaq yolu ilə öz mülklərini artırmaqla siyasi nüfuzlarını gücləndirəcəklər. Əksinə, hədsiz zülmədən ümitsizliyə düşər olmuş kəndlilər «dənizin o tayına» yola düşərək ümid edirdilər ki, uzaq ölkələrdə təhkimçilik zülmündən qurtulacaq və maddi cəhətdən təmin olunacaqlar.

Xaç yürüşlərində Şimali İtaliya şəhər respublikalarının-Veneziya, Genuya, Pizanın tacirləri fəal iştirak etdilər. Onlar Leven (Aralıq dənizinin şərqindəki ölkələr) ticarətində öz mövqelərini genişləndirmək və mökəmləndirmək niyyətində idilər.

Kəndlilərin Şərqi ilk yürüşləri XII əsrin ortalarındakı kortəbii xarakterdə idi. Bu yürüşlərə kəndlilər kilsə təbliğatı nəticəsində qoşuldular. XII əsrin ortalarında kəndlilər tədricən hərəkətdən uzaqlaşdılar. Xaç yürüşləri başlıca olaraq feodal yürüşünə çevrildi. Əsrin sonunda Qərbi Avropa feodalları Asiyanın müsəlman dövlətləri, Kiçik Asiya əhalisi ilə mübarizəyə başlamağı önə çəkdi. Dini fərqlər formal olaraq xaç yürüşünə səbəb oldu.

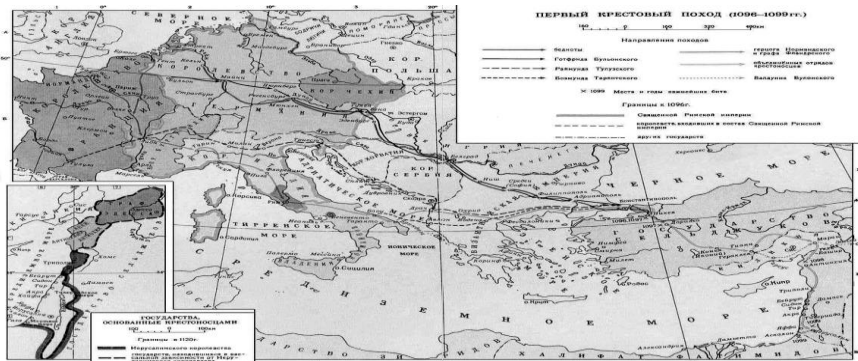
Xaç yürüşünün ilhamçısı, təşkilatçısı və fəal iştirakçısı papalar, din xadimləri olmaqla katolik kilsəsi idi. O, Qərbi feodallarını vahid qüvvə halında birləşdirir, xaç yürüşünün məfkurə cəhətdən vacibliyini əsaslandırır. Papalıq bir tərəfdən kilsə torpaq sahibliyi üçün daimi təhlükə olan cəngavərlərin özbaşınalığını Avropadan uzaqlaşdırmaq istəyir, digər tərəfdən isə bütün xristian dünyası üzərində öz hökmranlıqlarını bərqərar etmək və Şərqi yeni mülklər yaratmaqla, cəngavərlərin hərbi gücündən istifadə etməyə çalışırdılar.

1095-ci ilin noyabr ayında II Urban Fransa şəhəri Kilermonda kilsə məclisini topladı, xalqın geniş kütlələri, cəngavərlər və ruhanilər qarşısında geniş nitq söyləyərək onları «Xudavəndənin qəbrini»

kafirələrin əlindən qopartmaq üçün silaha sarılmağa çağırırdı. Yürüşün bütün iştirakçlarına günahlarının tamamilə bağışlanacağı bildirildi, həlak olanlara cənnət vəd olundu. Papa çıxışında bildirdi ki, səlib yürüşçülərini Şərqdə zəngin dünya nemətləri gözləyir, kimlər burada dərdli və yoxsuldursa, orada xürrəm və varlı olacaqlar. II Urbanın çağırışı iştirakçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılandı. Onun nitqi «Allah belə istəyir» çağırışı ilə sona çatdı. Toplanışın iştirakçılarının böyük əksəriyyəti dərhal çağırışa qoşuldular, öz döşlərinə xaç nişanəsi vurdular.

Şərqə yürüş ideyası Qərb feodalları tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı. Müharibə onlara da zəngin torpaqlar və qənimətlər vəd edirdi. Kilsə xaçlılara böyük güzəştlər verdi. Onlar borclardan azad edildilər. Xaçlıların əmlakı və ailələri kilsənin mühafizəsi altına keçdi. Cəngavərlərin xeyli hissəsi yürüşün dini məqsədlərinə biganə deyildi. Dini şüarlar, böyük çağırış hər bir xristianın məqsədli amalı hesab olunurdu.

Xristianların bu çağırışına Şimali və Orta Fransa, habelə Reyn sahilində yaşayan almanlar da qoşuldular. **1096-cı ilin baharında** on minlərlə yoxsul ziyarətgaha getmək üçün çağırışa qoşuldular. Dəryaz, dəyənək və balta ilə silahlanmış yürüş iştirakçıları Reyn və Dunay boyu ilə Konstantinopola tərəf irəliləməyə başladılar. Həmin ilin yayında xaçlılar şəhərin ətrafına gəlib çıxdılar. Onlar yerli əhəlinin təzyiqi ilə Anadoluya doğru irəlilədilər.

Birinci Xaç yürüşü (1096-1099)

Səlibçilərin yürüşlərindən xəbər tutan Səlcuq qoşunları göz-lənilmədən düşmənin üzərinə hücum etdilər. Səlibçilər son nəfərlə-rinədək məhv edildi. 1096-cı ilin yayında Qərbi Avropa feo-dallarının qoşunları şərqlə doğru hücum keçdilər. Onlar yaxşı silah-lanmış və xeyli ehtiyat hissələrinə malik idilər. Lakin ordu vahid qüvvə halında birləşməmişdi. Onlar ayrı-ayrı dəstələrə bölünmüşdü-lər. Dəstələr müxtəlif yollarla irəliləyirdilər. Səlibçilərin bir dəstəsi Reyn-Dunay istiqamətinə, digər bir dəstə Adriatik dənizi sahili bo-yu hərəkət edirdi. Digər bir dəstə İtaliya ərazisindən Balkan yarımada-sına doğru irəliləyirdi.

1097-ci ilin aprel-may aylarında səlib qoşunları Kiçik Asiyaya daxil oldular. Səlibçilər səlcuq tükləri ilə Nikeya şəhəri ətrafında qar-şılaşdılar. Nikeya ətrafında baş verən döyüş xaçlıların üstünlüyü ilə başa çatdı. Nikeya səlibçilərin əlinə keçdi və razılaşmaya əsasən Bi-zansın hakimiyyətinə verildi. 1097-ci il iyunun 26-da xaçlılar Nike-yadan hərəkətə başlayaraq Dorileyada səlcuqların birləşmiş ordusu ilə qarşılaşdılar və səlibçilər üstünlük qazandılar. Bu vaxt bir-biri ilə ədavət aparan Səlcuq bəyləri arasında birliyin olmaması üzündən sə-libçilər Anadoluya daxil ola bildilər. Qılınc Arslan düşmənin çoxsaylı qoşunlarının qarşısını ala bilmədi. Beləliklə şəhər düşmənin əlinə keçdi. Gəngavərlər Əskişəhər-Ağşəhər-Konya istiqamətində irəliləyə bildilər. Xaçlı ordusunun digər bir hissəsi Şərqlə doğru irəlilədi. Qılınc Arslan onların bir hissəsini Amasiya yaxınlığında məhv edə bildi. Lakin xaçlıların bir hissəsi 1097-ci ilin yayında sürətlə irəliləyərək sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olan Edessanı (Urfanı) ələ keçirdilər.

1097-ci il oktyabrın 21-də xaçlıların əsas qüvvələri Antioxiya-ya yaxınlaşdılar. Antioxiya cənub-qərbdən dağlar, şimali-qərbdən çay və bataqlıqlar, qərbdən dənizlə əhatə olunmuşdu. Ətrafında möhkəm qala divarları vardı. Bu divarlar Bizans imperatoru Yustinanın döv-ründə tikilmiş, ərəb istilasından sonra daha da möhkəmləndirilmişdi. Antioxiya əvvəlcə Bizansın, sonra ərəblərin, 1084-1085-ci illərdə səlcuqların hakimiyyəti altında olmuşdur. 1087-ci ildən Səlcuq əmiri Yağı-Siyam Dəməşq əmiri Dukak ilə Hələb əmiri Ridvan arasındakı

Səlcuq türkləri hücumda

müharibələrdən istifadə edərək şəhəri müstəqil idarə etməyə başlamışdı.

Uzun sürən mühasirədən sonra 1098-ci ilin may ayında toplanan şurada Boemund qalanın zəbt edilməsi təklifini irəli sürdü və bunun əvəzində Atioxianın idarəçiliyinin ona verilməsini bildirdi. Boemundun bu əminliyi qalanın qərb bürclərini qoruyan erməni Firuzla əlaqəyə girməsindən qaynaqlanırdı. Firuzu bu xəyanətə sürükləyən səbəblərin əsasında onun erməni xisləti dayanırdı. Təbii ki, səlibçilər əvəlcə Boemundun təklifini narazılıqla qarşıladılar, lakin Mosul atabəyi Kürboğanın Mərkəzi və Şimali Mesopotamiyadakı səlcuq əmirləri, o cümlədən Dukakla birləşərək hücum keçməsi xəbəri alındıqdan sonra səlibçiləri güzəştə getməyə məcbur etdi. 1098-ci il iyunun 2-də Boemundun dəstəsi Firuzun rəhbərliyi altında bürclərdən qalaya daxil oldu. Xaçlılar hər tərəfdən hücum edərək şəhəri zəbt etdilər. Səlcuq türklərindən ibarət 3 min nəfərlik qarnizon Silpis yaylasındaki qalaya çəkilərək müdafiə olunmağa

başladı. Şəhər valisi Yağı-Siyam şəhəri tərk etsə də, yolda vəfat etdi. Antioxiyanı ələ keçirən səlibçilər dağıntı və qarətlə məşğul oldular.

1098-ci il iyunun 3-də Mosul atabəyi Kürboğan 300 min nəfərlik qoşunla şəhərə yaxınlaşdı. Xaçlılar iyunun 27-də Poytr Rustınının başçılığı altında Kürboğanın yanına elçi göndərərək xaçlıların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi şərti ilə şəhəri təslim edəcəklərini bildirdilər. Lakin onların təklifi qəbul olunmadı. İyunun 28-də baş verən döyüş səlibçilərin üstünlüyü ilə başa çatdı. Antioxiyada ikinci xaç dövlətinin-**Antioxiya knyazlığının** əsası qoyuldu.

Kürboğanın Antioxiya yaxınlığındakı məğlubiyyətindən sonra Fatimi xəlifəsi Yerusəlimin müdafiəsi üçün qala rəisi İftixardövlənin sərəncamına qoşun göndərdi, İordan və Ölü dəniz sahillərindən 20 min döyüşçü toplandı, beləliklə qaladakı qoşunların sayı 60 minə çatdırıldı.

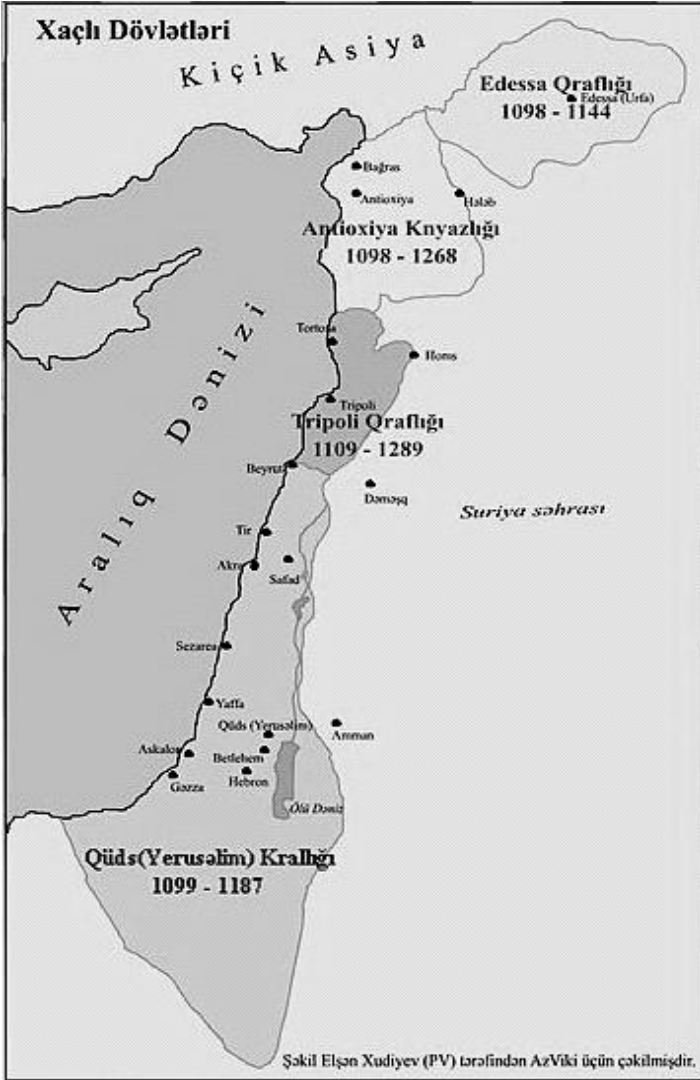
Səlibçilər 1099-cu il iyulun 13-də Yerusəlim üzərinə hücum keçdilər. İki günlük döyüşdən sonra şəhər təslim oldu. Qala darımağın edildi, 70 mindən artıq adam qətlə yetirildi. Xristianlar müqəddəs yerlərdə müqəddəsliyə sığmayan hərəkətləri ilə dəhşətli qırğın törətdilər, yürüşün şahidlərindən olan Tirli Silyomun şəhadətinə görə «əllərinə keçən hər bir türkü öldürdülər». Şəhərin işğalından sonra **Qüds krallığı** yaradıldı, krallığın idarəsi «*Allahın qəbrinin qoruyucusu*» və ya «*İsanın qəbrinin qoruyucusu*» ləqəbini götürmüş Bulonlu Qodfruya tapşırıldı.

Xaçlılar XII əsrin əvvəllərində Şərqdə işğallarını davam etdirdilər. 1101-ci ildə Xayfa, Arsuf, Kesariya, 1104-cü ildə Akra şəhərlərini işğal etdilər.

Qılinc Arslan xaçlılara qarşı mübarizə apararkən Danişməndlilər Malatyanı tuta bildilər. I Qılinc Arslanla ittifaqa girən Danişməndlilər 1101-ci ildə səlibçiləri məğlubiyyətə uğradaraq qoşun başçısı Boemundu əsir götürdülər. Boemundu əsirlikdən azad etmək, eyni zamanda Anadoluda yeni ərazilər ələ keçirmək məqsədilə Avropadan qoşun hissələri göndərildi. Səlib qoşunlarının Konstantinopola çatması xəbərini eşidən I Qılinc Arslan

Danişməndli Gümüştəkinlə əlaqəyə girdi, Hələb məliyi Ridvan, Haran əmiri Qaraca, Artuk bəyi Bələk Anadoluya silahlı dəstələr göndərdilər. Lakin səlibçilərin ordusu 200.000, səlcuqların ordusu isə 10 dəfə az, 20.000 nəfər idi. Odur ki, türklər əlverişli məqam gözləyir, qəfil basqınlarla səlibçilərə itkilər verirdilər. Avqustun 2-də Merzifon yaxınlığında düzənlikdə düşərgə salan xaçlıların üzərinə hücum haqqında əmr verilir. Avqustun 3-də səlcuqlar xaçlıları tələyə salırlar. Xaçlılar qəsdən boşaldılmış əraziyə daxil olurlar. Avqustun 5-də tərəflər arasında döyüşlər qızışır, səlcuqlar əvvəlcə lombardiyalıların üzərinə hücum edir və onları darmadağın edirlər. Fransızlar da demək olar ki, son nəfərinədək məhv edilir. I Qılınc Arslan Konyaya doğru hərəkət edən səlib ordusunun məhv etmək məqsədilə Danişməndlilərin qüvvələrinin köməyi ilə 1101-ci il avqustun 13-də xaçlı ordusunu mühasirəyə alır. Xaçlı ordusu darmadağın edilir.

Qılınc Arslan xaçlılara qarşı mübarizədən sonra 1102-ci ildə Malatyanı, bir qədər sonra Harranı, Suriya məlikliyinə tabe olan bir çox bölgələri öz hakimiyyətinə tabe edə bildi. I Qılınc Arslanın xaçlılar üzərində qələbəsi Bizanslı Anadolu Səlcuq dövləti ilə müqavilə imzalamağa məcbur etdi. Mərmərə sahilləri, Smirna Bizansa verildi. Bizans isə Səlcuqların aldığı yerləri qaytardı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən ermənilər bu dəfə Səlcuqlara yalvararaq Maraşın xaçlılardan təmizlənməsini xahiş etdilər. Maraş xaçlılardan təmizləndi. Lakin çox keçmədi ki, bu bəyliklər Suriya **məliyi Ridvanın** qoşunu ilə birləşərək Qılınc Arslana qarşı mübarizəyə başladılar. 1107-ci ildə Habur gölü yaxınlığında gedən döyüşdə Qılınc Arslanın silahlı qüvvələri məğlub oldu. Qılınc Arslan suda boğulub öldü. Oğlu Şahənşah yaşca çox kiçik olduğundan hakimiyyət başına qardaşı **Məsud** keçdi.

Sultan Məsud atası I Qılınc Arslanın birinci xaç yürüşü zamanı məğlub olduğu Dorileon düzündə 1147-ci ildə III Konradın rəh-

bərlik etdiyi səlib dəstələri ilə qarşılaşdı. Səlibçilər ağır məğlubiyyətə uğradılar.

İkinci Xaç yürüşü (1147-1149)

Fransız xaçlı ordusunun Efesə yaxınlaşdığını eşidən Məsud-yeni döyüşə hazırlaşdı. **1147-1149-cu illərdə baş vermiş ikinci xaç yürüşünə** səbəb Atabəy Zənginin 1144-cü ildə Urfa (Edessa) qraflığını ələ keçirməsi oldu.

Edessanın türklər tərəfindən fəth edilməsi xaçlı dövlətlərinin narahatlığına səbəb oldu. 1145-ci ilin noyabrında Roma papası III Yevgeninin Yerusəlim və Antioxiyaya göndərdiyi elçilərin yardım haqqında xahişləri Yevgenini həmin ilin dekabrında yeni xaç yürüşü haqqında **b u l l a** imzalamağa məcbur etdi. Bulla Fransa və Almaniya-yaya göndərildi və kral VII Ludovikdən yardım istənilərək orduda iştirak edənlərin günahlarının bağışlanacağı və vergilərdən azad olunacaqları bildirildi. Yürüşün əsas təşkilatçısı Burqund abbatı Klervolu Bernar oldu.

II Xaç yürüşündə iki dövlət başçısı, alman kralı III Konrad Qoqenştaufen və Fransa kralı VII Ludovik iştirak edirdi. Səlib yürüşü

1147-ci ildə başlandı. Xristianların silahlı qüvvələri birbaşa İznik üzərinə yeridi.

Alman imperatorunun 75 min nəfərlik ordusu Ceyhan yaxınlığında türk qoşunları ilə qarşılaşdı. Burada ağır döyüşlər oldu. Xristian qüvvələri böyük itki verdilər. Düşmənin 75 min nəfərlik silahlı qüvvəsindən yalnız 5 min nəfər qaçıb xilas ola bildi. Qalan döyüşçülər döyüş meydanında həlak oldular.

Döyüşlərdə Fransanın 150 min nəfərlik silahlı qüvvələri də iş-tirak edirdi. Bu ordu **Yalvac** deyilən yerdə ağır itki verdi.

Sultan Məsud bu qələbədən sonra erməni knyazı Stefanın üzərinə yeridi, ona ağır zərbə vurdu. 1149-cu ildə olan döyüşdən sonra ermənilərin əlində olan Maraş bölgəsi azad edildi.

Sultan Məsud hələ sağlığında ikən ölkəni üç oğlu arasında bölüşdürmüşdü. Məsudun ölümündən sonra **1156-cı ildə oğlu II Qılnc Arslan (1156-1188) Sultan** elan olundu.

Xatırlatma:

Sultan II Qılnc Arslan dövründə Anadolu Səlcuqlu dövləti Böyük Səlcuqlu sultanı, Məlik şahın kiçik oğlu Səncərin 1157-ci ildə ölümü ilə tamamilə müstəqil oldu. Yüksək səviyyədə yetişdirilən II Qılnc Arslan 1157-ci ildə əldən çıxmış Ayn-tabı alaraq Suriya sərhəddini təmin etdi, 1174-cü ildə Mosul və Suriyanın qüdrətli türk hökmdarı Atabəy Nurəddin Mahmud Zənginin ölümü II Qılnc Arslanı bölgədə güclü bir rəqibdən qurtardı, Anadolu birliyinə ən böyük əngəl olan Danişməndli bəyliyi ortadan qaldırdı, Bizans üzərinə yürüşə başlayaraq, Bizans imperatorluğu-

nu illik vergi verməyə məcbur etdi, Anadolu Səlcuqlu dövlətini bir imperatorluq halına gətirdi.

Sultan II Qılnc Arslan Bizansın Anadolunu yenidən tutmaq arzusunun reallaşdırmağa imkan vermədi, xristian səlibçilərin Anadolu Səlcuqlu dövlətini təhdid etməsindən tamamilə uzaqlaşdırıldı, Anadoludakı feodal bəyliklərini mərkəzə bağlayaraq Anadolunun böyük bir əmin-

amanlıq və rifah dövrünü təmin etdi, yüzlərlə cami, mədrəsə, karvansaray, imarət, çarşı-bazar, çeşmə ilə Anadolunu bəzədi, Orta Anadolu şəhərləri abadlaşaraq yenidən canlandı.

Lakin II Qızıl Arslanın qardaşı Ankarada yerləşən şahənşah taxta iddia etdi və bu işdə Sivas əmiri Danişməndli Yağı-Siyamın dəstəyinə nail oldu. Yağı-Siyamı öz növbəsində Hələb atabəyi Nurrəddin dəstəkləyirdi. Eyni zamanda Qılınc Arslan siyasi səhnədə böyük rol oynayan iki Danişməndli əmirini-Qeysəriyyə əmiri Zül-nam və Malatya əmiri Zül-Qərnəmi öz tərəfinə çəkə bildi. Şahənşah və onun müttəfiqləri Əfrasa uğur əldə etsələr də, Qılınc Arslanla qarşılaşdıqda məğlub oldu.

1158-ci ildə Qılınc Arslan eyni vaxtda iki təhlükə ilə qarşılaşdı. Bizans imperatoru yaranmış şəraitdən istifadə edərək onu mühasirəyə aldı. Nəticədə sultan Hələbdən olan Nirəddinə və Bizansın vassalı olmuş Danişməndlilərə, cənub-şərqdə isə Danişməndlilərdən olan başqa bir əmirə-Yaqub Arslana müqavimət göstərməli oldu. İki tərəfdən əhatəyə alınan Sultan Əlbistan yaxınlığında və Ahsitavrda bəzi torpaqları itirdi, eyni zamanda Muar vadisində bizanslılar tərəfindən sıxışdırıldığında sülh bağlamaqdan başqa çarəsi qalmadı. Sülhün şərtlərinə görə, Asiyada bəzi torpaqlar yunanlılara qaytarıldı. Sultan yeni sərhədlərə hörmət göstərməyi və ilk tələbdə təlim keçmiş Səlcuq döyüşçülərini Bizans ordusuna təqdim etməyi öhdəsinə götürdü.

1161/62-ci illərin sülh danışıqlarından sonra Qılınc Arslan Konstantinopola səfər etdi. İmperator onun vassal kimi gələcəyini gözlədiyi halda, o Konstantinopolda imperatorun qonağı kimi peyda oldu və bu səfəri siyasi əhəmiyyətli hadisəyə çevirməyə çalışdı. Bizansın paytaxtında böyük hörmətlə qarşılanan Qılınc Arslan bir neçə müddət orada qaldı və nəhayət sülh müqaviləsinə imza atdı. Lakin şəhəri tərk edərkən oğlunun girov qismində Konstantinopolda saxlanması xəbəri onu özündən çıxardı. O, Ərzurum əmirinin qızı ilə evlənərək hirsini yatırtmağa çalışdı, lakin gəlin öz qardaşı oğluna evləndirmək məqsədilə Danişməndli Yaqub Arslan tərəfindən qaçırıldı. Belə bir biabırçılığı bağışlamaq olmazdı, o yenidən bağlanmış müqaviləni pozub Danişməndlilərə qarşı mübarizəyə başladı. 1168-ci ildə Qeysəriyyə və Malatya ilə birlikdə Kapodo-

kiyanı, bir il sonra isə Ankaranı ələ keçirdi. Yaqub Arslanın ölümündən sonra Hələbli Nurəddinin köməyi ilə Daniməndlilər Maraş və Sivası ələ keçirə bilsələr də, Qılınc Arslan onları ölümə üz-üzə qoydu. Bu sülalə yalnız 1175-ci ildə tam ləğv edildi. Manuel Qılınc Arslanın artan nüfuzunu nəzarət altına almaq üçün diplomatik üsullara əl atdı.

Qılınc Arslan Kiçik Asiyada nüfuzunu qaldırdı. Suriya atabəyi Nurəddin və Bizans imperatoru Manuel qorxmağa başladılar. Hətta 1175-ci ildə Misir hakiminə böyük mülklərini geri qaytarması üçün müraciət etdi. Əvvəldən gözlənilmədiyi kimi imperator rədd cavabı aldı və 1176-cı ildə Manuel həlledici hücumla qələbə qazanaçağına ümid edərək Konyaya hərbi qüvvə göndərdi.

II Qılınc Arslanın hakimiyyəti dövründə ölkədə sabitliyin bərpa olunması üçün ciddi tədbirlər həyata keçirildi. O, bizanslıların Anadoluya olan aramsız hücumlarının qarşısını müvəffəqiyyətlə ala bildi. Lakin belə bir dövrdə qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Döyüşlərin birində ortancıl qardaş öldü. II Qılınc Arslan qardaşların müqavimətini qıraraq öz hakimiyyətini möhkəmləndirdi. Kiçik qardaş ona məxsus olan Ankara-Çankırıya çəkilərək səlcuqlara qarşı düşmən münasibətdə olan Danişməndli Yağlıbasan ilə əlaqəyə girdi. Vəziyyətdən istifadə edən erməni knyazı Stefan yenidən baş qaldırdı. Lakin onun bu cəhdi də məğlubiyyətlə nəticələndi. Stefan böyük itki verərək geri çəkildi. Eyni vaxtda Bizans imperatorunun silahlı qüvvələri Əskişəhər yaxınlığında darmadağın edildi. 1162-ci ildə Konstantinopolda hər iki dövlət arasında sülh və qarşılıqlı əlaqə barədə müqavilə imzalandı.

Zəngi xanədanının Suriya və Mosul hökmdarı Atabəy Nurəddin Mahmud Zənginin 1174-cü ildə ölümü ilə güclü bir rəqibdən azad olan II Qılınc Arslan 1175-ci ildə Sivas və Tokat bölgələrinə hakim olan **Danişməndli bəyliyinə son qoydu.**

Manuel Papaya bir məktub yazaraq zamanın yeni bir səlib yürüşü üçün əlverişli olduğunu və Anadoludan keçən yolun artıq nəzarət altına alınacağını bildirdi. Bizans imperatoru I Manuel Komnin Kilikiya sahili bölgələrini yenidən ələ keçirmiş və xaçlılar tərəfin-

dən qurulan Antakya şahzadəliyi üzərində Bizans hakimiyyətinin qəbul edilməsinə nail olmuşdu. Digər tərəfdən Bizans sərhədlərində, xüsusilə Əskişəhər ətraflarında çoxalan türkmənlərin Dənizli, Qırxağac, Berqama və Edrəmitə qədər Bizans ətraflarına axınlarını qabaqlamaq istəyirdi.

1174-cü ildə Hələb əmiri Nurəddin Zəngi öldü və taxta keçən Səlahəddin Misir üzərinə getməyə hədəflədi. Bu hadisələrdən xəbərdar olan I Manuel Anadolu Səlcuqları kimi güclü bir dəstəkdən məhrum olmuşdu. Beləcə torpaq əldə etmək və öz torpaqlarına olan hücumları qabaqlamaq məqsədilə Səlcuqluların digər yerdən dəstək almayacaqlarını bilən Bizans imperatoru I Manuel yeni qüvvələr göndərməklə səfər üçün qoşun toplamağa başladı.

I Manuelin əsgəri hazırlıqlarından xəbərdar olan II Qılınc Arslan elçi heyəti göndərərək əvvəllər olan razılaşmanı yeniləşdirməyi təklif etdi. Ancaq imperator I Manuel Bizansa yönələn türkmən axınlarının dayandırılması, Bizansa sığınan Danişməndli əmiri Zünün ilə şahzadə Şahənşahın daha əvvəl idarəsində olan ölkələrin Bizansa verilməsi şərtilə buna razı olacağını sultana bildirdi. Bu şərtləri qəbul etməyən sultan atlı qüvvələri ilə Dənizli ətraflarına qədər olan Bizans torpaqlarını ağır şəkildə təhqir etdi. İmperator Bizans qüvvələri başında əvvəlcə şahzadə Şahənşahı, daha sonra Zününü Anadoluya göndərmək istəsə də, II Qılınc Arslanın qüvvələri qarşısında başarılı olmadı. Şahənşah və Zünün yenidən Bizansa qaçmaq məcburiyyətində qaldılar.

Qılınc Arslan imperatora elçilər göndərərək barış istədi. Sultanın ikinci barış istəyini rədd edən imperator Manuel **1176-cı ilin** yazında əmisi oğlu Andronikos Vasaszeni qoşunla Pafloqoniyadan Amasiyaya yola saldı. İmperator tərkibində frank, peçeneq, macar qüvvələrindən ibarət orduyla Anadolu Səlcuq dövlətinin mərkəzi şəhəri olan Konya üzərinə yeridi. Paflaqoniyaya göndərilən Andronikos Vasaszenin ordusu Niksar sərhədləri önündə olan meydan döyüşündə Səlcuqlu ordusu tərəfindən məğlub edildi. Vasaszenin kəsilən başı qələbə nişanəsi olaraq II Qılınc Arslana göndərildi.

I Manuelin başçılığı altında Konstantinopoldan yürüş edən ordu əvvəlcə Konyanı hədəfə aldı və əgər şəhərin alınmasından sonra Konya ilə Antakya arasında olan əraziləri əlinə keçirməyi planlaşdırdı. Kənarlarda olan türkmən dəstələri I Manuelin ordusuna zəif müqavimət göstərdilər. Manuelin ordusu Dənizlidə Əskihisardan və Menderes vadisindən keçərək Akdağ dənizinə gedən dağlıq bölgəyə girdi. Mühasirə alətləri, ərzaq çoxluğu və ağır arabalar ordunun irəliləməsini ləngidirdi. Ordunun keçməli olduğu ərazilər Səlcuqlular tərəfindən keçilməz vəziyyətə salınmışdı. Qarşılaşma üçün **Miryakəfalon** uçuq qalası olduğu keçiddə baş verdi.

Miryakəfalon döyüşü

Qılınc Arslanın qüvvələri ilə Manuelin ordusundakı əsgərlərin sayı təxminən bərabər idi. Səlcuqlu ordusu pis silahlansa da, dar keçidin dağ yamacı və keçidlərində cəmləşmişdi. Manuelin qoşun başçıları ordunun dar keçidə doğru irəliləməsinin yolverilməz olduğunu bilsələr də, şöhrət qazanmaq naminə imperatora təsir edərək onu bu yolla irəliləməyə məcbur etdilər.

Bizans ordusu keçidin giriş yerində qollara bölündü. Öndə piyadalara rəhbərlik edən öncül qol dayanırdı. Digər qollar piyada və süvari dəstələr idi. Əvvəldəkiləri təqib edən ana qolda qərb əyalət əsgərləri vardı. Sağ qanad qolu antakyalılar və digər qərb əyaləti əsgərlərindən ibarət idi və onlara I Manuelin qayınının qardaşı, frank əsilli şahzadə Baudoin komandanlıq edirdi. Bunların arxasında ağır silahlar və mancanaq tipli hərbi ləvazimatı daşıyan arabalar yerləşdirilmişdi.

Sol qanad qoluna general Teodor Mavrozomes və Yannis Kantakuzenos rəhbərlik edirdilər. İmperator I Manuel və onun seçmə mühafizəçiləri orada idilər. Orta qol general Andronikos Konstostenafosun əmrində idilər. 1176-cı il sentyabrın 17-də Bizans ordusunun ön qol qüvvələri çətinliklə keçidə girdilər. Ön qol və əsas qol gücləri keçiddən keçdilər. Səlcuqlular əvvəlcə geri çəkilərək dağlara çəkildilər. Artıq keçiddəki orduların məsafələri 15 kilometr uzunluqda idilər. Səlcuqlar keçidin hər iki yamacından aşağı enərək keçid ağızlarına hücum edib keçidin içində olan Bizans dəstələrini tələyə

saldılar. Bizansın sağ qanad qüvvələri üzərinə hücum başladı. Sağ qanad dəstələrini itirdi, əsgərlər kiçik, bir-birindən xəbərsiz parçalara bölündü və çox ağır itki verdi. Bu qoldakı süvarilərin başında imperatorun qayınının qardaşı Antakyalı Baudouin Səlcuqlara qarşı hücumu keçdikdə bütün adamlar qılıncdan keçirildi və öz həyatını itirdi.

Türklərin sonrakı hücumları Manuelin arabaları və atlarını istifadəsiz hala gətirdi. Keçiddə olan Bizans ordusunun digər qollarının üzərinə hücumlar başladı. Keçidin aşağısında olanlar vəziyyəti görsələr də, sıxışmış vəziyyətdə olduğu üçün yardım edə bilmədilər. Sol qanadın komandanlarından biri Yannis Kantakuzenos səlcuqlar tərəfindən öldürüldü.

Bizans əsgərləri səlcuqluların hücumlarının istiqamətlərini müəyyənləşdirə bilmədiklərindən təşvişə düşdülər. Bu vaxt sol qanad qolda olan imperator I Manuel yerə oturmuş, ordusunun və özünün aqibətini düşünürdü. Nəhayət, sərkərdələrinin təsiri ilə imperator özünü toplayaraq əlində qalan əsgərlər arasında intizam yaratdı və müdafiə qrupları təşkil etdi. Bu qruplar hər tərəfə yayılmış insan və heyvan cəsədləri arasından keçib keçidin qarşısına çıxmağa başlayırlar. Keçidə yaxınlamış və müdafiə məqsədilə bir ordu hazırlamış Yanis Andronikos Angelosun rəhbərliyindəki öncül qol Andronikos Konstostefanos rəhbərliyindəki qol ilə birləşirlər. Səlcuqların atlı qüvvələri bütün gecə hücumu davam etdirirlər. Bizansın müdafiə qüvvələri hücumlara davam gətirirlər.

Müharibənin diqqət çəkən bir özəlliyi vardı. 1071-ci ildə Malazgird döyüşündə Bizans qüvvələri məğlub olduqda imperatoru qorumalı olduğu halda dörd bir tərəfə yayılaraq imperator Roman Diogenin əsir alınmasına səbəb olmuşdular. Miryakəfalonda isə imperator I Manuel türklərə əsir düşməkdən qorxub qaçmağı düşündüyü zaman adı bilinməyən Bizans əsgəri və general Konstostenanos onu qərarından döndərə bildilər.

Səlcuq sultanı Bizans ordusunun tam məğlub olunmayacağını anlayınca barış təklif etdi. O, Sultan Gabras adlı elçisini İrən döyüş atı və kiçik qılınc hədiyyəsi ilə axşama imperatorun qəragahına göndərdi. Səlcuqluların Əskişəhər və Gümüşsu qalalarını Bizans-

lılar tərəfindən boşaldılıb dağıdılması şərtilə qalan Bizans ordusunun qeyd-şərtsiz, heç bir hücumu uğramadan geri qayıdacağına zəmanət verilməsi müzakirə olundu. Bizanslılar şərtləri qəbul etdilər. I Manuel Bizansa dönərkən yolda türkmənlərin hücumlarına məruz qaldı. Sonradan bizanslılar imzalanan barış anlaşmasına zidd olaraq Dorileon qalasını dağıtmamaq qərarını bəhanə edərək barışa zidd hücumlar etdilər. Ancaq imperator Gümüşsu (Sublaion) qalasına gəldiyində imzaladığı barış şərtlərinə görə qalanı dağıtdırdı. Bir neçə gün sonra Alaşəhərə (Filadelfiya) getdiyi zaman Konstantinopola xəbər göndərərək itirdiklərinin hesablarını xatırlatdı. Buna görə Miryakəfalondan yüz il əvvəl baş vermiş Malazgird müharibəsindəki Bizansın məğlubiyyətinə bənzəyirdi. Ancaq fərq onda idi ki, Malazgirdə Bizans imperatoru əsir düşmüşdü, Miryakəfalonda isə I Manuel ordu qalıqlarına komandanlıq etməkdə davam edirdi.

Ağır məğlubiyyətə uğrayan I Manuel səlcuqlulara qarşı inşa etdirdiyi Əskişəhər (Dorileon) və Uluborlunun şərqindəki (Sublaion) qala və istehkamlarını dağıtmağı qəbul etdi. Beləcə Səlcuqlu ordularına və türkmən köçərilərinə Sakariya və Böyük Menderes یرmağı vadiləri açıldı. I Manuel Sublaion qalasının yıxsada, Dorileon qalasını uçurtmadı. Bunu həyata keçirmək üçün II Qılınc Arslan böyük ordu ilə Böyük Menderes vadisindən Bizans ərazilərinə daxil oldu. Bizanslılar əvvəlcə zəif qalibiyyət əldə etsələr də, səlcuqlar Bizans şəhərləri Yalvac (Antioxiya) və Aydın (Tralles) şəhərlərini ələ keçirib talan etdilər. Ancaq alınan yerlərdə Səlcuqlu idarəsi qurulmadı, Dorileon qalasının divarları uçurulmadı. Bizans Səlcuqlu dövlətinə döyüş təzminatı olaraq 100 min qızıl ödəmək məcburiyyətində qaldı. I Manuelin ordusu 2-ci Miryakəfalon yaxınlığında Edridir gölü yaxınlığında Sultandağda tələyə düşərək məhv edildi. Səlcuqlar tərəfindən ələ keçirilən qənimət o qədər çox idi ki, sultan onun bir hissəsini xərac kimi xəlifəyə göndərdi, qalan hissəsini isə Konya şəhərinin möhkəmləndirilməsinə və müdafiəsinə xərclədi.

II Qılınc Arslan Miryakəfalon döyüşündən sonra Anadoluda siyasi birlik yaratmaq siyasətini davam etdirdi. Anadolu Səlcuq-

luları Orta Asiyada siyasi nüfuzlarını yüksəltdilər. 1178-ci ildə Malatya tutuldu və Danişməndlilərin hakimiyyətinə son qoyuldu. Bölgədə siyasi və əsgəri hakimiyyət **Anadolu** Səlcuqlarının əlinə keçdi.

Miryakəfalon döyüşündən sonra hər iki dövlər arasında sülh imzalandı. Sülhün şərtlərinə görə Bizans dövləti Anadoludakı istehlaklarından əl çəkdi, təzminat verməli oldu. Həmin gündən başlayaraq bu yerlər **Türkiyə** adlanmağa başlandı. Beləliklə, Səlcuq türklərinin ərazisi Egey dənizində (Adalar dənizi) genişləndi.

Konstantinopol müqaviləsi Bizansla Səlcuq dövləti arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldıra bilmədi. Səlcuq dövlətinin getdikcə güclənməsi Bizans imperiyasının ciddi narahatlığına səbəb oldu. İmperator Manuel hərbi hazırlığa başladı. Yaxşı silahlanmış 110 min nəfərlik Bizans qoşunu 1176-cı ilin sentyabrında Konya üzərinə yürüş etdi. Sentyabrın 17-də Bizans qoşunları Edridir gölünün şimal-şərqində türk ordusu ilə qarşılaşdı. **Düzbol** yaxınlığında üç gün ağır döyüşlər getdi. Döyüşdə Səlcuq ordusu ilə yanaşı türklərin bütün qadın və yeniyetmələri iştirak etdi. Türklərin qəhrəmanlığından bəhs edən imperator **Manuel Komnin** sonralar İngiltərə kralına göndərdiyi məktubda yazırdı: «Yaşlı türk qadını və kişiləri savaş meydanına getmək istəyən süvarilərimizin qarşısına çıxır, atların ayaqlarına atılır, süvarilərimizi öldürür, sonra özləri də ölürdülər».

II Qılınc Arslan bu qələbədən sonra ölkənin daxili sabitliyini möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görməyə başladı. 1179-cu ildə Qılınc Arslan Səlahəddin tərəfindən heç bir təhlükənin olmayacağını güman edərək Hələbdən Rolanı ələ keçirməyi planlaşdırdı. Səlahəddin mövcud sərhədlərin dəyişdirməyə ehtiyacı üçün öz qardaşı oğlunu ora göndərdiyindən o, bu fikrindən daşındı. Lakin növbəti il iki hökmdar arasında ziddiyyətlər daha da gərginləşdi. Əslində gərginlik şəxsi münasibətdən yaranmışdı. Qılınc Arslanın Gövhər Nəсібə xatun kimi tanınan qızı Səlcuqə xatun Kəfə əmiri Xisnənin oğey oğlu Nurəddin Məhəmmədə ərə getmişdi. Toydan cəmi bir neçə ay sonra Nurəddin-Məhəmməd Sultanın qızını bir rəqqasəyə görə tərkdir. Qəzəblənmiş Səlcuqə xatun atasından baş verən bu təhqirə görə onun cəzalandırılmasını tələb edir. Qızının qisasını almaq arzu-

sunda olan Arslan ordu ilə yürüşə çıxır. Bundan xəbər tutan Nurəddin qorxu içində Səlahəddinin sarayına qaçır. Qılınc Arslan qızına bağışladığı şəhərləri qaytarmayınca sakitləşmir. Səlahəddin mühəribəni yatırmağa çalışsa da, nail ola bilmir. Bu səbəbdən də, ona pənah gətirmiş qonağını qorumaq üçün Qılınc Arslanla döyüşə hazırlaşır. Hadisələrin gedişi Səlcuqlu sultanını narahat etməyə başlayır və müsəlmanlarla döyüşmək üçün xristianlarla sülh bağlamanın düzgün olmadığını Səlahəddinə, Səlahəddin də öz növbəsində qonağa olan ehtiramını unutmağın doğru olmadığını bildirdi. Nurəddin sülh bağlanacağı halda rəqqasəni tərk edəcəyinə söz verdi.

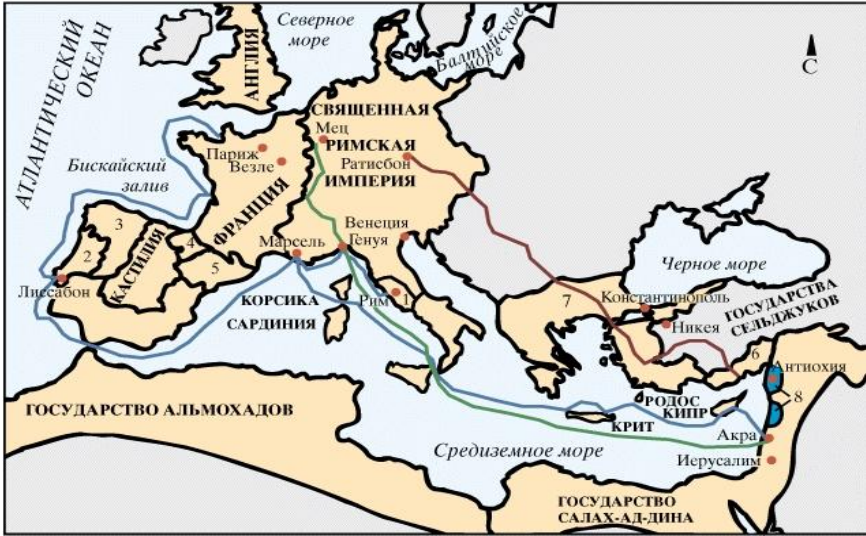
II Qılınc Arslanın on bir oğlu vardı. O, oğlanlarını ölkənin ayrı-ayrı bölgələrinə məlik təyin edib, onların köməkliyi ilə məliklikləri idarə edirdi. Lakin çox keçmədi ki, oğlanlar arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmələr qızışdı.

III Xaç yürüşündə (1189-1192) Almaniya, Fransa və İngiltərə feodalları iştirak edirdilər. Yürüşə Alman imperatoru I Fridrix Barbarosso, Fransa kralı II Filipp Avqust və İngiltərə kralı şirürəkli I Riçard başçılıq edirdi.

Qılınc Arslan yaşlandığını başa düşərək 1186-cı ildə oğlanlarının xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkməyi fikirləşir və torpaqlarının bölüşdürülməsi hazırlığına başlayır. *Sultan II Qılınc Arslan Anadolu əyalətlərini 11 oğlu arasında bölüşdürdü, böyük oğlu Qütbəddin Məlik şahə Sivası, Rükəddin Süleyman şahə Tokatı, Muhyiddin Məsudə Ankaranı, Nurəddin Mahmud Sultan şahə Kayserini, Muğiyəddin Toğrul şahə Əlbistanı, Muizəddin Qeysər şahə Malatyanı, Nəsirəddin Börküyarıq şahə Niksarı, Nizaməddin Arqun şahə Amasiyanı, Səncər şahə Ərəylini, Arslan şahə Niğdəni, ən kiçik oğlu Qiyasəddin Keyxosrova Uluborlunu və bu mərkəzin ətrafındakı əyalətləri verdi, özü də bu 11 məlikin başçısı kimi Konyada oturdu. O, çox sevdiyi ən kiçik oğlu Qiyasəddin Keyxosrovu özünün vəliəhdi təyin etdi.*

Lakin bu fikrini heç kimə bildirmir. Buna görə də, Səlahəddin və Manuedən sonra Bizansda hakimiyyətə gələn Andronik gələcəkdə Səlcuqların hücumlarının qarşısını almaq məqsədilə ittifaq yaratmağı planlaşdırır. **I Fridrix Barbarossa** müqəddəs torpaqlara getmək üçün Səlcuqların ərazisindən keçməyə icazə-

verilməsi üçün məktubla Qılınc Arslana müraciət edir. Qılınc Arslan məktuba nəzakətli cavab verir. 1189-cu ildə Fridrix öz qoşunlarını Arinopoldan (Ədirnədən) Helleesponta aparır, bu zaman artıq yaşlı sultan hakimiyyətdən çəkmişdi. Bütün bunlardan xəbər

Üçüncü Xaç yürüşü (1187-1192)

siz olan Fridrix sərhəddə qəfildən olan hücumlarla qarşılaşanda əsəbindən aqlını itirir. Onun yolu xristianların sümükləri yığılmamış Miryakəfalon yaxınlığından keçir. Bu mənzərə Fridrixin döyüşçülərinə çox ağır təsir edir. Səlcuqlar xırda qruplarla ildırımsürətli basqınlar edərək onları ruhdan salırlar. Fridrix bundan narahat olur və Səlcuqların xəyanətindən qəzəblənir. Əsir düşmüş bir türk onları Sultandağdan Ağşəhər və Konyaya keçirməyə razı olur. Dəstələr çox çətin yolla irəliləyirlər. Çox güman ki, bələdçi özü bilərəkdən bu çətinlikləri yaradırmış. Səlibçilər çoxlu insan və heyvan itkisi verirlər. Yerli əhəlinin onlara heç bir şey satmaq istəməməsi ilə xristianların əziyyəti daha da artır. Səlcuqların sərt cəza qaydaları

Fridrixin adamlarına mənfi təsir göstərir. Onlar Konyaya çatdıqları vaxt həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən əldən düşürlər, lakin Fridrix dayanmır və şəhəri ələ keçirmək üçün heç bir tədbir görmür. O, ərzaq ehtiyatı toplayır. Ordusunu Konya ətrafında dincəlmək üçün saxlayır, 2 gün sonra Kilikiyaya getməyi planlaşdırır. Lakin müqəddəs torpaqlara getmək ona qismət olmur, **Silitk yaxınlığında Gökçə çayını keçərkən büdrəyərək çaya düşür, adamları onun köməyinə gəlincə ölür.**

Yürüş zamanı fransızlarla ingilislər bir-birinə qarşı ədavət aparırlar. Aralıq dənizində İngiltərənin mövqeyini gücləndirmək üçün I Riçard Siciliyanı tutmağa cəhd göstərir. Bu həm Fransa kralı, həm də Almanıyanın yeni imperatoru VI Henrixin narazılığına səbəb olur. Nəticədə İngiltərə Kipr adasını tutmaqla kifayətlənir.

1192-ci ildə II Qılınc Arslan 80 yaşında dünyasını dəyişir.

Xatırlatma:

Hakimiyyətdən çəkilməsi Qılınc Arslana arzuladığı rahatlığı gətirmədi. İmperiyanın ərəzilərini oğlanları arasında bərabər bölməsinə baxmayaraq, ömrünün qalan illərini oğlanları arasında gedən saray çəkişməsinə şahidlikdə keçirdi. Nəhayət, qoca Sultan bir müddət bizanslıların əsiri olmuş kiçik oğlunun himayəsinə sığındı. 1192-ci ildə ölüm ayağında olan Sultana bildirdilər ki, oğlu, Tokat hakimi Rükəddin kiçik qardaşının Konyanı idarə etməsinə etiraz edir. Qardaşları üzərində qələbə çalan Rükəddin Süleyman sultanlığın ərəzisini vahid idarəetmə altında birləşdirməyə qarşısına məqsəd qoyur və digər qardaşı Müğiyəddini yenidən istila edilmiş Ərzuruma hakim təyin edir. Yalnız Ankaradakı qardaşı müqaviməti davam etdirir. Rükəddin 1204-cü ildə şəhəri ələ keçirir, döyüşdə Məsud həlak olur. 4 gün sonra Rükəddin də vəfat edir.

Hakimiyyətə can atan **Qiyasəddin I Keyxosrov** Konyanı ələ keçirərək atasının yerində sultan oldu. O, 4 il hakimiyyətini sürdü. Qardaşlar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə şiddətləndi. Qiyasəddin qardaşı Süleymana qarşı mübarizə apararaq bərabər Bizans imperatoru III Aleksisi məğlub edərək Qərbə doğru irəliləyə bildi. Lakin Süleyman şah ordu toplayaraq mübarizəni daha da ge-

nişləndirmək üçün Bizansla ittifaq bağlamağa çalışdı. Belə bir dövrdə xristianlar yenidən xaç yürüşünə başladılar.

Keyxosrovun hakimiyyətə qayıdışı latınların Konstantinopolu ələ keçirməyi və Komninlərin Trapezund və Nikeya imperiyasını yaratması ilə eyni vaxta düşdü. Konyada təhlükəsizlikdə olan yeni sultan vaxtı ilə ona qucaq açan Konstantinopoldan olan dostlarını unutmadı. O, fikirləşmədən Meandr və Zoodikedə torpaq mülklərini qayınatasına hədiyyə olaraq verdi. Onun yunanlara olan sevgisi gündən-günə artmağa başlasa da, əvəlki kimi latınları və erməniləri sevmirdi. İmperator Henrinin razılığı ilə 1207-ci ildə səlcuqların ticarəti üçün böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik Antalya limanını tutdu.

Hadisələrin gedişi Teodor Laskarisi məyus etdi və nəticədə onun Keyxosrovla olan münasibətləri pisləşdi. Laskarislə qayınatası II Aleksey arasında baş verən qarşıdurmadan sonra münaqişə daha da dərinləşdi. Laskaris qayınatası II Alekseyə məxsus olan Nikeya imperiyasını verməkdən imtina etdi. Belə olduqda, II Aleksey kömək üçün Keyxosrova müraciət edərək Laskarisin Nikeyanı ona qaytarmağa məcbur etməsini xahiş etdi. Vaxtı ilə sürgündə olarkən imperatordan isti münasibət görən Keyxosrov onu xoş qarşıladı və dəstəklədi.

Keyxosrovla Laskaris arasında müharibə 1210-cu ildə başladı. Laskaris yunanlılardan ibarət ordusunu franklar, bolqarlar və macarlardan ibarət hərbi qüvvələrlə möhkəmlətməmişdi. Rəvayətə görə, *Keyxosrov insan itkisi verməmək üçün imperatoru təkbətək döyüşə çağırır. Duel zamanı sultan ölür. Tarixçi İbn Bibi isə xəbər verir ki, döyüş Filadelfiya (Alaşəhər) yaxınlığında baş verir. Döyüşün gedişində Laskaris atdan düşür. Lakin Keyxosrov ona atına minməyə və döyüş meydanını tərk etməyə icazə verir. Laskarisin atdan yıxıldığını görən xristian ordusu qaçır, Səlcuqlar qələbənin onlar tərəfində olduğunu zənn edirlər. Çoxlu qənimətdən və qələbədən başı gicəllənən turklər öz vəzifələrini və ehtiyatlarını unudaraq Sultanı tək qoyub düşmənin arxasınca düşürlər. Bu zaman təsadüfən yaxınlıqdan atlı keçir, lakin sultan bu atlının frank olduğunu başa düşmür və bu səbəbdən özünü müdafiə etmək üçün heç bir cəhd göstərmir. Atlı da öz növbəsində Keyxosrovu tanıyır və qəfildən*

nizəni fırlayaraq Sultana batırır. Frank atlası qənimət əldə etmək məqsədilə meyidi qarət etməyə başlayır, bunu görən şahidlərdən biri Sultanın ölüm xəbərini Laskarisə çatdırmağa tələsir.

Laskaris həmin frankı və Sultanın meyidini gətirməyi tapşırır. Keyxosrovun ölümünə göz yaşı tökən Laskaris frankı öldürməyi tapşırır, sultanın cəsədini müsəlman adət-ənənəsi ilə dəfn olunması üçün Alaşehirdən olan müsəlmanlara göndərir.

Döyüş Laskarisin xeyrinə başa çatır. Müharibəyə səbəb olan Aleksey kürəkəninin köməyindən məhrum olduğundan ömrünü Nikeya monastrında keçirir. Laskaris şimala üz tutaraq ordusunu Qara dəniz istiqamətində aparır.

XII əsrin II yarısında Misir, Suriya və Mesopotamiyanın xeyli hissəsi vahid bir dövlət halında birləşdi. Sultan Səlahəddin bu dövlətin başçısı oldu. O, 1187-ci ildə Qüds şəhərini ələ keçirə bildi. Belə bir vəziyyət yeni xaç yürüşünün başlanmasına səbəb oldu.

IV Xaç yürüşü (1202-1204) papa III İnnokentinin çağırışı ilə başlandı.

Dördüncü Xaç yürüşü (1187-1192)

Xaçlılar 1203-cü ilin yayında Konstantinopolu mühasirəyə aldılar. Uzun sürən müharibədən sonra 1204-cü ilin aprelinde şəhər təslim oldu.

Konstantinopol xaçlılar tərəfindən yandırıldı. Şəhər sakinləri, habelə Sofiya məbədi qarət olundu. Beləliklə, Bizans imperiyasının ərazisinin xeyli hissəsi, o cümlədən Balkan yarımadası xaçlıların əlinə keçdi. Burada **Latin imperiyası (1204-1261)** yaradıldı. Balkan yarımadasının Qərbində olan **Kipr hakimiyyəti**, Kiçik Asiyanın şimal-qərbində **Nikeya imperiyası** və Qara dənizin cənub sahillərində olan **Trabzon imperiyası** öz müstəqilliklərini saxlaya bildilər.

1204-cü ildə Keyxosrovun qardaşı Süleyman şah öldü. Onun yerinə oğlu **III Qılınc Arslan (1204)** keçdi.

Xatırlatma:

Rüknəddinin ölümündən sonra əmirlər vəfat etmiş sultanın 3 yaşlı oğlu İzzəddin Qılınc Arslanı taxta gətirdilər. Hakimiyyət uğrunda gizli mübarizə davam etdi. Rüknəddin ölməzdən əvvəl Gürcüstanla müharibə apararaq Abxaziyanın bir hissəsini ələ keçirmişdi. Rüknəddinin sağlığında hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmış kiçik qardaşı I Qiyasəddin Keyxosrov Konstantinopolda sürgündə idi. Bizansın paytaxtında o çoxlu dostlar tapmış, aristokrat ölkəyə mənsub yunanlı Manuel Mavrazomatun qızı ilə evlənmişdi. Qiyasəddinə məlum olanda ki, taxta qardaşının azyaşlı oğlu gətirilib, o özünü bu hüquqa sahib olduğunu bildirdi və taxtı ələ keçirməyi qərara aldı. Bu işdə ona qayınatası dəstək verdi. Qiyasəddin ömrünün sonunadək taxtda qaldı.

III Qılınc Arslanın yaşı çox az olduğundan türkmən bəyləri taxta Keyxosrovu dəvət etdilər. **Keyxosrov** hakimiyyət başına keçdi. O, tezliklə böyük qüvvə toplayaraq Trabzonda Pont dövləti quran III Aleksionosla mübarizəyə girdi və onun silahı qüvvələrini darımağa etdi. Keyxosrovun silahlı qüvvələri 1207-ci ildə Antalyanı, iki il sonra erməni knyazı II Levonun hakimiyyəti altında olan Sis bölgəsini tuta bildi. Keyxosrov 1211-ci ildə İznik ərtafında Pont (Rum) dövlətinə qarşı aparılan döyüşlərin birində həlak oldu. Hakimiyyət başına oğlu **İzzəddin Keykavus (1210/1211-1219)** keçdi.

Xatırlatma:

Keyxosrovun hakimiyyətini I Keykavus adı ilə oğlu İzzəddin davam etdirdi. İbn Bibinin sözlərinə görə, yeni hakim həm xarici görünüşü, həm də xarakterinə görə xoş, xeyirxah və sühlsevər idi. O, incəsənətə meilli olsa da, ömrünün çox hissəsini müharibələrdə keçirdi. O məsuliyyətli insan və sadıq oğul kimi özünü göstərdi. Hakimiyyətə gəldikdən sonra ilk fərmanı atasının cəsədinin Konyaya gətirilərək dəfn olunması haqqında oldu.

Keykavusun hakimiyyətinin ilk illəri çoxsaylı çətinliklərlə müşayiət olundu. O hakimiyyətə güclü əmirlər tərəfindən gətirildiyindən onun hakimiyyəti Ərzurumdan olan əmisi Toğrul və doğma qardaşı I Keyqubad tərəfindən tanınmadı. Bundan qəzəblənən Keykavus 1213-cü ildə əmisini boğdurdu, qardaşını isə həbs etdirdi.

Sultan I İzzəddin Keykavus 8 il 8 aylıq hakimiyyəti dövründə atasının siyasətini davam etdirdi, Samsun yaxınlığında başda Ərəyli və Amasra limanları olmaqla Qara dəniz sahillərində Sinop limanını və bir çox yerləri fəth etdi, Trabzon və Hələb Əyyubi krallığını özünə tabe etdirərək Anadolu Səlcuqlu dövlətini dövrün ən böyük dövlətlərindən biri halına gətirdi.

Sultan I İzzəddin Keykavus Anadolunu çox böyük memarlıq abidələri və ümumi binalarla bəzədi, Sivasda böyük bir tibb fakültəsi açdırdı və ona bağlı xəstəxana tikdirdi, onların xərclərini ödəmək üçün Sivasda 70, Ərəylidə 30 mağaza açdırdı. İslam aləminin ən məşhur alim və sənətkarlarını Anadoluya topladı. Anadolu Səlcuqlu dövlətinin ən böyük hökmdarlarından olan Sultan I İzzəddin Keykavus tarixdə “Sultan-ül-Qaalib”, “Sultan-ül-Qahir” kimi adlarla anıldı. 35 yaşında ölən Sultan I İzzəddin Keykavus qardaşı Əlaəddin Keyqubada çox güclü, zəngin, firavan və xoşbəxt bir ölkə qoyub getdi.

Dövlətin əsas gəlirləri ticarətdən gəldiyindən Keykavus bu sahəyə diqqəti artırdı. Çünki Səlcuqlar artıq Antalyanın liman şəhərlə-

rində ticarətdə üstün mövqeyə malik idi. Digər tərəfdən bu ərazilər franklar tərəfindən zəbt olunmuşdu. Keyxosrovun ölümündən istifadə edən erməni çarı II Levon Qaramanı və digər əraziləri Səlcular-dan qopara bilmişdi. Şimalda isə Qara dəniz sahili əraziləri Laskarisin əlində idi. 1214/1215-ci ildə Antalya geri qaytarıldıqdan və II Levon cəzalandırıldıqdan sonra I Keykavus Çin, Hindistan, İran və Qərb ölkələri ilə ticarətdə başlanğıc mərhələ kimi Laskarisə qarşı müharibə aparmaq üçün Qara dənizə çıxış yolunu ələ keçirməyə çalışdı. Orduya şəxsən başçılıq edən Keykavus 1214-cü ildə Sinopu ələ keçirdi, orada olan Trapezund imperatoru Aleksey Komnini əsir götürdü, lakin vassallığı qəbul etdiyi üçün azad etdi. Keykavus qızını Ərzincan əmirinəərə verməklə əlaqələrini möhkəmlətdi.

Keykavusun 10 illik hakimiyyəti dövründə ölkə inkişaf etdi. Pont dövləti ilə münasibətlər nizama salındı. Konya dövlətin paytaxtı kimi böyüdü, güclü və nizamlı ordu yaradıldı, dövlətin idarəetmə strukturu təkmilləşdi, ticarət inkişaf etdi. Şəhərlər böyüdü. Keykavus zamanında səlcuqların çoxu Anadoluda oturaq həyata keçdi, kənd təsərrüfatı yeni mərhələyə qədəm qoydu.

İzzəddin Keykavus 1220-ci ildə dünyasını dəyişdi. Onun yerinə oğlu Əlaəddin Keyqubad keçdi.

Anadolu Səlcuq dövləti Əlaəddin Keyqubadın hakimiyyəti dövründə

Əlaəddin Keyqubad (1221-1237) Anadolu Səlcuqlu sultanıdır. Sultan I Qiyasəddin Keyxosrovun oğludur. Əlaəddin Keyqubad özündən əvvəlki üç Səlcuqlu sultanı kimi bəylərbəyi Seyfəddin Ayaba, Əmir-i Zeynəddin Bəşərə, Əmiri Məclis Mübarizəddin Bəhram şah və Bəharəddin Kutluğca kimi dövlət

adamları və böyük sərkərdələrin seçimi və təzyiqi ilə taxta çıxarıldı.

Sultan Əlaəddin Keyqubad 17 il 5 aylıq hakimiyyəti dövründə Çingiz oğullarının hücumuna qarşı Anadolunun böyük şəhərlərinin qala divarlarını yenidən təmir etdirdi, 5 min nəfərlik mükəmməl silahlandırılmış ordunu Mosula göndərərək, Aralıq dənizinin incisi sayılan Alaynəni (indiki Alanyanı – red.) fəth edərək Antalya körfəzini tamamilə ələ keçirdi.

I Əlaəddin Keyqubad böyük siyasətçi və hərbi olmaqla yanaşı, həm də böyük elm adamı idi. O, alimləri sarayında toplayar, onları mühafizə edərdi. Nəcməddin Dayə, Əhməd ibn Mahmudi Tusi əl-Kani, Axi Ervən kimi dövrün görkəmli simaları yaşamaq üçün Andoluya köçürülmüşdülər. Bəharəddin Vələd və oğlu Mövlana Cəlaləddin Rumi, dövrün görkəmli ziyalı Sədrəddin Konəvi Anadolunun mədəni həyatında fəal iştirak etmişdilər. Tarixi çox sevdiyindən “Səlcuq

Şahnaməsi” yazdırmış, lakin təəssüflər olsun ki, bu əsər hələlik əldə edilməmişdir.

Əlaəddin Keyqubadı yüksək qiymətləndirən Prof. Dr. Laszlo Rasoni göstərir ki, Sultan I Ələddin Keyqubad zamanında Anadolu Səlcuqlu dövləti böyük əraziyə sahib olmuş, Krımın bir hissəsi fəth edilmiş, İznik və Trabzon imperatorluqları və digər xristian dövlətləri xərac vermiş, Misir Əyyubilərini Anadoludan çıxarılmış, Konya, Sivas və s. kimi yerlərdə möhtəşəm abidələr tikilmiş, çiniçilik və toxuculuq inkişaf etmiş, Cenova, Venesiya, Krım və Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələri yaradılmışdır.

I Əlaəddin Keyqubadı türkmənlər «Ulu Sultan» adlandırmış, dövrün qaynaqlarında «Ulu Keyqubad» adı ilə anılmışdır.

Sultan Əlaəddin Keyqubadın əzəməti onun inşa etdirdiyi möhtəşəm camilərdə, mədrəsələrdə, karvansaraylarda, möhkəm qala və surlarda, saldırdığı şəhərlərdə bu günə qədər yaşamaqdadır.

Əlaəddin Keyqubad çox yaxşı təhsil almışdır. Türk-islam qaydalarına görə Əmir Seyfəddin, Ayaba və Əmir Bədrəddin Gövhərtaş ona atabəy təyin olunmuşdur. Ana dili olan türkcə ilə yanaşı ərəb, fars və rum dilini, yüksək islam elmlərini və astronomiyanı öyrənmişdir.

Sultan Əlaəddin Keyqubadla şəxsən görüşüb onun dünyagörüşü ilə yaxından tanış olan məşhur Azərbaycan mütəəvvifi, filosof Şəhabəddin Sührəverdi öz tələbəsi Nəcməddin Raziyə məsləhət verərək: “Ey gənc! Dindar, elm və təəvvüfə bağlı alim və mütəəvvifləri və sənətkarları qoruyan Əlaəddin Keyqubadın himayəsinə gir. Onu və xalqı faydalandır” tövsiyəsi ilə Səlcuqlu dövlətinə və ölkəyə mənəvi yardım etməyə dəvət etmişdir.

Anadolu Səlcuqluları dövrünün məşhur tarixçisi Aksarayi: “Keyqubadın heyrat doğuran maddi və mənəvi əsərləri zamanın səhifələri üzə-

rində və cahanın hər tərəfində günəş kimi parlaqdır” – deyərək onun böyük quruculuq fəaliyyətlərini və möhtəşəm abidələrini anlatmışdı.

I Əlaəddin Keyqubad 1205-ci ildə Tokat məliyi (valisi) olarkən dövlət idarəsi sahəsində təcrübə toplamışdı. Atası öldükəndən sonra I İzzəddin Keykavus ona atabəyi təyin olunmuşdur. Lakin taxta çıxmaq istəyən Keyqubad Ərzurum məliyi Toğrul şahla razılığa gələrək Kayseridəki atabəyinə üzərinə hücum etdi. Ancaq tərəfdarlarının atabəylə birləşməsi səbəbli Ankara qalasına sığındı. Keykavus Ankara qalasını və Keyqubadı ələ keçirərək Malatyadakı Minşar qalasına hücum etdi.

1226-cı ildə Kilikya və Anamuru fəth edən Anadolu səlcuq ordusu Qacaqay ilə Göksu arasındakı bütün Aralıq dənizi sahillərini Anadolu Səlcuqlu dövlətinə birləşdirdi, az bir zamanda Bizans qərbə, digər xristianları isə şərqə sıxışdıraraq Anadolunun Aralıq dənizi sahillərini ələ keçirdi, bağlanan müqaviləyə əsasən xristianların Anadolu Səlcuqlu dövlətinə tabeçilik şərtləri ağırlaşdırıldı, bundan sonra zəbt edilən pullar Sultan Əlaəddin Keyqubadın adına basıldı, Kilikiyanın ən böyük şəhəri olan Sisdə bir cami tikildi.

Kilikiyanın fəthindən sonra Sultan Əlaəddin Keyqubad Əyyubi sultanı Adilin qızı ilə evlənərək Yaxın Şərqə hakim olan iki türk imperatorluğu arasında yaxınlaşmanı təmin etdi.

Ərzincan və Şəbinqarahisardakı Məngücoğulları bu ərazilərdən çıxarılarq mərkəzdən valilər təyin olundu, Məngüc taxtına vəliəhd şahzadə Məlik Keyxosrov çıxarıldı, kiçik yaşda olduğu üçün yanına vali və ordu komandanı olan Ərtokuş bəy ona «Atabəy» təyin olundu.

Anadolu Səlcuqlu sultanı Əlaəddin Keyqubad şərqi Qara dəniz sahillərindən bizanslıları çıxarmaq məqsədilə 1228-ci ildə Trabzon səfərinə çıxdı, lakin Ərtokuş bəyin komandanlığı altında türk əsgərləri Trabzon qalasının bürclərinə dırmaşarkən birdən-birə baş verən şiddətli fırtına mühasirəni müvəffəqiyyətsizliyə uğratdı və Trabzonun fəthini iki əsr yarım gecikdirdi. Bu səfər Trabzon imperatorluğunu ortadan qaldırmasa da onu Anadolu Səlcuqlu dövlətinə əvvəlkindən daha çox birləşdirdi, Trabzon imperatoru Səlcuqlu Sul-

tanı istədiyi zaman ona tam təchizatlı min əsgər göndərməyə, illik vergi verməyə məcbur oldu.

Sultan Əlaəddin Keyqubadın 1228-ci ildəki Trabzon səfərindən sonra Şərqdə böhran başladı. Böhrana səbəb Çingiz xan tərəfindən qovulan Cəlaləddin Xarəzmşahın Azərbaycan və Yaxın Şərqə gəlməsi, Anadolu sərhədlərində görünməsi oldu. Əlaəddin Keyqubadın məqsədi Xarəzmşahlar və Əyyubilərlə müttəfiq olaraq 3 böyük Türk-İslam dövlətinin birləşmiş qüvvələri ilə Çingiz xanın ordularının Yaxın Şərqə müdaxiləsinə yol verməmək idi. Lakin siyasi cəhətdən zəif olan Cəlaləddin Xarəzmşahın təkəbbürü nəticəsində bu ittifaq baş tutmadı, əksinə, Cəlaləddin Xarəzmşahın dövrün mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Əhlətə zəbt edərək qarət etməsi İslam dünyasında çox pis qarşılandı. Buna baxmayaraq Əlaəddin Keyqubad Cəlaləddin Xarəzmşahı son dəfə xəbərdar etmək məqsədilə ona yazdığı məktubda vəliəhdi Məlik Keyxosrovun qızı ilə evlənməsini və bununla iki türk imperatorluğunun yaxınlaşmasını təklif etdi.

Cəlaləddin Xarəzmşahın səhvi nəticəsində iki qüdrətli türk dövlət orduları qarşı-qarşıya gəldi. Yassıçəmən meydan müharibəsində Cəlaləddin Xarəzmşah məğlub oldu, Xarəzmşah ordusu bu məğlubiyyətdən sonra Malazqirtdən Əhlətə, oradan Azərbaycana döndü.

Yassıçəmən qələbəsindən sonra Sultan Əlaəddin Keyqubad Səlcuqlulara qarşı çıxan Ərzurum məliki, əmisi oğlu Rükəddin Cahən şahı əsir tutaraq Ərzuruma başqa bir vali təyin etdi. Siyasi başarıqsızlığını anlayan Cəlaləddin Xarəzmşah Anadolu Səlcuqlu sultanı Əlaəddin Keyqubada, Misir Türk Əyyubilərə və Abbasi Xəlifəsinə müraciət edərək yardım istədi, lakin ona etimad qalmadığından yardım göstərilmədi, nəticədə Çingizoğulları Cəlaləddin Xarəzmşahı asanlıqla məğlub edərək Anadolu Səlcuqlu dövlətinə qonşu oldular.

Anadolu Səlcuqlu imperatorluğunun Sultan Əlaəddin Keyqubad sayəsində qazandığı güc Misir Əyyubilərini narahat etməyə başladı. 1234-cü ildə Misir Əyyubi türk hökmdarı Sultan Kamil 16 Əyyubi məliyi ilə Anadolunun Toroslar və Fərat çayının şərqində olan

hissəsini əl keçirmək üçün Sultan Əlaəddin Keyqubadın üzərinə hərəkət etdi, lakin onlar məğlub edilərək Anadoludan vurub çıxarıldı.

Anadoluda türk birliyini yaratmağa nail olan Sultan Əlaəddin Keyqubad dövrünün ən böyük hökmdarlarından idi, «Sultan-ül-Əzəm» (Ən böyük sultan) ünvanı ilə Xəlifə tərəfindən İslam hökmdarlarının ən əzəmətlisi olduğu təsdiq edilmişdir.

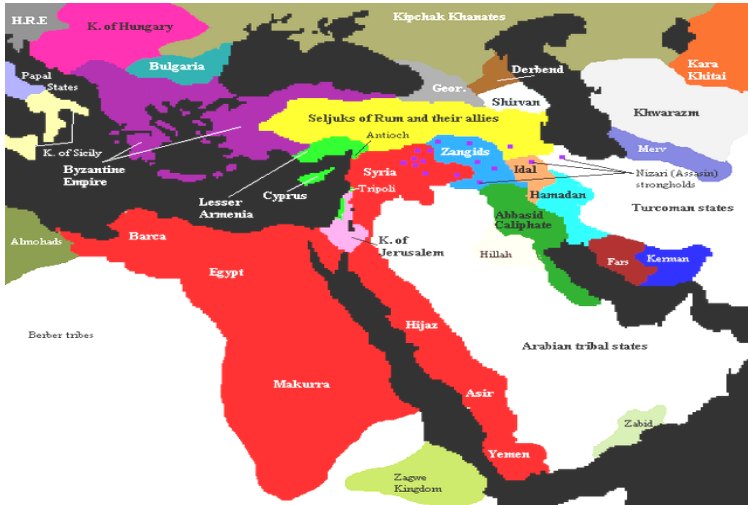

*Səlcuqlu sultanı Əlaəddin Keyqubadın
tikdirdiyi qala və saray*

Anadolu Səlcuq dövləti I Əlaəddin Keyqubadın zamanında ən parlaq dövrünü yaşadı. O, ermənilərlə bizanslılar arasındakı savaştan faydalanaraq ermənilərin əlindəki Kolonors qalasını aldı. Şəhərdə tərsanə və topxana tikdirdi, şəhər qalası yenidən bərpa edildi.

Sultan Əlaəddin Keyqubad Trabzon Rum imperatorluğuna qarşı mübarizə məqsədilə Sinopda donanma inşa etdirdi. Səlcuqlu təcirlərinin şikayətlərinə əsasən Kastamonu əmiri Nüsaməddin Çobanı Qara dəniz donanması ilə Krım səfərinə göndərdi. Əmir Çoban mühüm ticarət şəhəri Sudakı fəth etdi. Şəhərdə cami inşa olundu və əsgərlərini yerləşdirərək bir qarnizon yaratdı. Ruslar Sudakın Səlcuqlu hakimiyyəti altına girməsini tanımaq məcburiyyətində qaldılar.

I Əlaəddin Keyqubadın 17 illik hakimiyyəti dövründə ticarət inkişaf etdi. Kibris krallığı və Venədik Cumhuriyyəti ilə əldə olunan razılaşmalara əsasən Səlcuqluların və onlara tabe tacirlərin bölgə ticarətindəki fəaliyyəti son dərəcə genişləndi. I Əlaəddin Keyqubad cənubdan gələn ticarət yollarını təhdid edən kiçik erməni krallığını cəzalandırmaq məqsədilə Mübarizəddin Ertokuşun komandanlığı altında ordu göndərərək İçelini öz torpaqlarına qatdı. Sultan Əlaəddin Keyqubad XIII əsrin əvvəllərində Aralıq dənizi və Qara dənizdə, Antalya, Alaiyə, Sinop və Samsun limanlarında tərsanə və donanmalar qurdu. Sultan Əlaəddinin ölümündən sonra Çingizoğulları istilasını Anadolu Səlcuqlu dövləti ilə yanaşı onun dənizçiliyinin də süqutuna səbəb oldu.

Anadolu monqol istilasından əvvəl

**Anadolu
monqol istilasını
dövründə**

Beləliklə, monqol istilasından əvvəl İçelidən Antakyaya qədər bütün sahil xətləri Anadolu Səlcuqları ölkəsinə qatıldı. Şərqdə monqol təhlükəsinin getdikcə güclənməsi hadisələrin məcrasını dəyişdi. Hər dəfə monqollar haqqında hər hansı xəbər və ya yeni bir şaiyə sakinlərdə

qorxu hissi yaradır və nəticədə vahiməyə düşmüş minlərlə insan (varlılar, yoxsullar, cinayətkarlar, günahsız kəndlilər, zahidlər) qarət olunmuş evlərini tərk edərək qaçqınlara çevrilirdilər. Monqolların yürüşlərinin ilk mərhələsində səlcuq döyüşçüləri öz nüfuzlarını saxladılar. Buna görə də, monqol orduları hücum edərək əvvəlcə Şərqi Avropanı fəth etdilər.

Monqolların bir hissəsi Volqa və Donun aşağı axarlarını ələ keçirərək Qızıl Orda dövlətini yaratdılar. Digər bir hissəsi isə Kiyev rus dövlətini asılı hala saldı. Xarəzmın ələ keçirilməsi nəticəsində İrana gedən yolun asanlaşacağını başa düşən monqollar 2-ci dəfə yürüş edərək Bağdadı ələ keçirdilər.

Monqolların yürüşünə məruz qalan Cəlaləddin Diyarbəkə gəldi. Bu hadisədən xəbər tutan Keyqubad düşməni qabaqlayaraq Şərqə doğru yürüşə başladı. Keyqubadın qoşunları 1226-cı ildə Diyarbəkərin Əyyubi-Artuklu bəylərinin qoşunlarını məğlub edərək bəyliyi özünə tabe edə bildi. Keyqubad 1230-cu ildə Cəlaləddinin silahlı qüvvələrini məğlub edərək **Ərzurumu tutdu**.

Keyqubadın dövlətin sərhədlərini Əhlətə qədər genişləndir məsi Xarəzmşah Cəlaləddinin etirazına səbəb oldu. 1230-cu ildə Əyyubilər nəslindən olan Əl-Əşrəfin köməkliyi ilə Keyqubad Xarəzmşah Cəlaləddinə hücum etdi və Ərzincanda ona güclü zərbə vurdu. Keyqubadın qələbəsi müttəfiqlərində qorxu və paxıllıq hissi oyatdı.

Monqollar qərbə doğru sürətlə irəlilədilər. Belə vəziyyəti görə Keyqubad monqollarla münasibətlərini qaydaya salmaq üçün Qaraqoruma nümayəndə heyəti göndərdi. Monqol dövləti Səlcuq dövlətinin nümayəndələrinə monqol hakimiyyətini qəbul etməsini, vergi vermələrini tələb etdi. Əlaəddin Keyqubad tələbləri zahirən qəbul etsə də, ciddi hazırlıq görməyə başladı. O, ilk növbədə Van gölündən tutmuş Tiflisə qədər olan ərazilərdəki qalaları ələ keçirdi. Bu yerlərə çoxlu türk ailələri köçürüldü. Anadolunu işğal etməyə çalışan Misir Əyyubi ordusunun üzərinə hücum edərək onu məğlub etdi. Sərhəd boyu bir çox bölgələr ələ keçirildi. Lakin çox çəkmədi ki, Əyyubi hökmdarı **Əl-Kamil** yenidən qoşun toplayaraq Mərəndə gəldi və

döyüşə girmək üçün hazırlıq gördü. Əlaəddin Keyqubad vəziyyəti nəzərə alaraq oğlu **Rüknəddin Qılnc Arslanı** özünə varis təyin etdi, səfər üçün ciddi hazırlıq görməyə başladı. Bu ərafədə xəlifədən, əyyubilərdən, xristian dövlətlərindən Əlaəddin Keyqubadın yanına elçilər gəldi. Elçilər monqollara qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif etdilər. Keyqubad elçilərin təkliflərini razılıqla qarşıladı. Lakin, qələbələr heç kimə, hətta Keyqubada xeyir gətirmədi. ***Əyyubilər üzərindəki qələbədən sonra Sultan Əlaəddin Keyqubad ordusunu Kayseridə toplayaraq Suriyanın fəthinə hazırlaşarkən Məşhəd Ovasında 1237-ci ildə Ramazan Bayramının 3-cü günü verdiyi ziyafətdə zəhərlənərək 45 yaşında vəfat etdi.***

Əlaəddin Keyqubadın yerinə vəliəhdi Qılnc Arslanın əvəzinə Ərzincə məliyi oğlu **II Keyxosrov (1236-1246)** keçdi.

Xatırlatma:

Yeni hökmdar Qiyasəddin II Keyxosrov adı ilə sultan elan olundu. O özünün qayğısız xasiyyəti ilə fərqlənirdi. Vaxtını şərab içmək və rübilərə qulaq asmaqla keçirirdi. II Keyxosrov taxta çıxarkən bacısını Əyyubilər sülaləsindən olan Malik Əzizin oğlu Hələb hakimi Məhəmmədə ərə verdi, özü isə Məhəmmədin qızı ilə evləndi. Lakin az sonra o gürcü çariçası Tamaranın qızı knyaginiya Rusidona aşiq oldu, onunla evləndi və ömrünün sonunadək onunla mülayim davrandı.

Qiyasəddin II Keyxosrov gənc yaşda vəhşi heyvanın dişləməsi nəticəsində 1246-cı ildə dünyasını dəyişmişdir.

Əlaəddin Keyqubad tərəfindən güclü dövlətə çevrilən Anadolu Səlcuqlu dövləti oğlu II Keyxosrov dövrünün ilk illərində şövkətinin zirvəsinə çatdı.

Xarəzmşahlar ilə Suriya Əyyubilərini məğlub edən Anadolu Səlcuqlu dövlətindən ehtiyat edən Çingizxoğulları ordusunun başçısı Baycu noyon Anadolu qapılarında fürsət gözləyirdi. Anadolu Səlcuqlu sultanı II Keyxosrovun kiçik yaşda olması Baycu noyona

gözlədiyi fürsəti verdi və Səlcuqlu ordularını yoxlamaq məqsədi ilə 1241/1242-ci ildə monqollar əvvəlcə Ərzurumu mühasirəyə alıb ələ keçirdilər. İşğalçılara qarşı mübarizənin qaçılmaz olduğunu anlayan Keyxosrov 70 mindən artıq ordusunu hazır vəziyyətə gətirərək orduya rəhbərliyi gürcü əsilli Şənşavidzeyə tapşırırdı. Monqol orduları sayca daha çox idi və onlara Bayçu başçılıq edirdi. Monqol ordusunda muzdlu gürcü və erməni döyüşçüləri var idi. Tərəflər 1242-ci ildə Sivasdan Ərzincana gedən yolda **Kösədağ** yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Təcrübəli Səlcuqlu türk komandanları Çingiz ordusuna yaxşı bələd oduğu üçün I və II Qılınc Arslanların müharibə zamanında tətbiq etdikləri dağ keçidlərini tutmaq taktikasını təklif etsələr də, gənc sultan II Keyxosrov və ətrafındakılar bu taktikadan imtina edərək hücumla keçdilər. Səlcuqlu ordusunun ön cəbhəsi pozulanda heç bir müharibə görməyən Sultan II Keyxosrov ordugahı tərk edərək Tokat yolu ilə Konyaya qaçdı. Sultanın bu hərəkətini görən ordu dağınıq halda çadırlarını və silah-sursatlarını buraxıb dağıldılar. Döyüş zamanı Şənşavidze həlak oldu, bu xəbəri eşidən səlcuq ordusu monqol ordusu qarşısında özünü itirdi, komandirlərə məxsus rəngli çadırlardan ibarət düşərgəni tərk edən Səlcuqlar hətta sultanın çadırını və üzərində şir təsviri olan şəxsi bayrağını da düşərgədə qoydular.

Səhəri gün monqol ordusu Səlcuqlu çadırlarına girərək ordu xəzinəsini, atları və döyüş sursatlarını ələ keçirdilər. Bundan sonra monqollar Anadolunun ən böyük şəhərləri Sivası, Kayserini və Ərzincanı ələ keçirib qarət etdilər.

Kösədağ məğlubiyyətindən sonra Səlcuqlu vəziri Mühəzzibəddin Əli Vəzir Boycu noyonla danışıqlar apararaq onu Kösədağ məğlubiyyətinin təsadüf, Səlcuqluların hələ də yüz minlik ordusunun ayaqda olduğuna, Anadolu xalqının Səlcuqlulardan başqa heç kimə itaət və tabe olmayacağına, dövlət büdcəsinin və maliyyə qaynaqlarının ən uzun müharibələrə çatacaq vəziyyətdə olduğuna inandırdı. Boycu noyon qiymətli hədiyyələr alaraq ordusu ilə bərabər çəki çəkildi. Beləliklə, Anadolu Səlcuqlu dövləti heç bir ərazi itkisinə uğramadan 1276-cı ilə qədər 33 il yaşadı.

Kosadağdan sonra monqollar yolları üstündə olan kəndləri qarət edərək Tokat və Qeysəriyyə istiqamətində irəlilədilər. Keyxosrov ona sadıq olanlara sülh danışıqları aparmağı tapşırıb Konyaya qaçdı. Nəticədə Keyxosrov hakimiyyətdə qalmaq şərtilə (nominal xarakterdə) vassal asılılığını qəbul etdi.

Monqollar Keyqubadın dövründə Kiçik Asiyaya gedən yolu öyrəndilər. Sultanın ölümü isə onların bu torpaqlara gəlişini sürətləndirdi. Monqollar yol boyu Rumelinin şərq sərhədlərində məskunlaşan türk qəbilələrini yerlərindən köçməyə məcbur etdi. Turk-oğuz qəbilələrinin içərisində sonradan Osmanlı kimi tanınan **qayılar** da var idi.

Xatırlatma:

Qayıları Kiçik Asiyaya Süleyman gətirmişdi. Deyilənlərə görə, bir dəfə Süleymanın oğlu və varisi Toğrul vuruşan 2 qrup atlı dəstəsi götürür. Qarşılaşma Toğrul üçün xoşbəxtlik gətirir. Çünki onun kömək etdiyi tərəf monqollarla vuruşan Səlcuq sultanının özü və onun qorurları idi. Keyxosrov Toğrula Əskişəhərdə-Konyanın yaxınlığında-Qaraca-Dağda torpaq mülkünü hədiyyə edir. Həmin əraziyə Söyüdlü və Domançı ərazisi də daxil idi. Toğrulun oğlu Osman da Söyüdlüdə doğulmuş və 1324-cü ildə orada vəfat etmişdir.

1243-cü ilin iyulunda **Kaşan** ətrafında səlcuqlarla monqol qoşunları arasında ağır döyüş baş verdi. Monqol sərkərdəsi Bayçu noyonun ordusu səlcuqlulara ağır zərbə vurdu. Monqol qoşunları səlcuqların tabeliyində olan türk bölgələrinə daxil olaraq şəhər və kəndləri qarət etdilər. Bir çox şəhərlər, xüsusilə də dəbdəbəli saraylar dağıdıldı. *Bölkədə güclü yangın törədildi. Monqolların ağalığı 1308-ci ilə kimi davam etdi.*

Monqol işğalından sonra Anadolu Səlcuq dövləti 1256-cı ildə iki hissəyə parçalandı. Bu hissələrdə ayrı-ayrı bəyliklər yarandı. Kiçik bəyliklər səlcuqların ənənələrini davam etdirdilər.

Monqol istilasının başlanması ilə Orta Asiya, İran, Azərbaycan və Kiçik Asiyanın ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Orta Asiyada uyğurlar, karluq-qırpaq və b.

türk tayfaları monqol işğallarının ağır zülmünə dözə bilməyərək müxtəlif ölkələrə, o cümlədən Kiçik Asiyaya axışdılar.

Monqol istilasını islam aləmində ciddi dəyişikliklərin yaranmasına səbəb oldu. Monqol hakimi Hulakü xan başa düşürdü ki, türk və türkmən qəbilə başçılarının müstəqil knyazlıqlar kimi möhkəm lənməsi və türklərin təsirinin artması təhlükə törədə bilər. Ona görə, Hulakü xan həlak olan sultanın oğlu və varisi **II İzzəddin (1246-1283) Keykavusa** nizam-intizamı bərpa etməyi, qayda-qanunları pozanları tapmağı və cəzalandırmağı tapşırırdı. İzzəddin müəyyən uğura nail ola bildi. Bu vaxt Sivasda İzzəddinə qarşı qardaşı Rükəddin qiyam qaldırdı. Bu hadisədən narahat olan Hulakü xan hər 3 qardaşın ölkəni idarə etməsinə qərar verdi. İsfahanda olan vəzir Şəmsəddin Cüveyninin sayəsində 11 il ərzində sui-qəsdlər, intriqalar, bir düşürgədən digərinə keçmələr baş versə də, bir çox sahələrdə yüksəliş hiss olundu.

Lakin Nikeya imperatoru II Teodordan qaçaraq Konyaya gələn və İzzəddinə sığınan bizanslı imperator Mixail vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Sultan onu muzdlu-xristianlardan ibarət qoşuna başçı təyin etdi. Bu qərar İzzəddinin müsəlmanlara olan sadıqlığını şübhə altına aldı və onun anasının xristian olduğunu bir daha xatırlatdı. Sultanın anasının xristian inancını qəbul etməsi haqqında şaiyələr, məhkəmə zamanı imperator Mixailin onu Səlcuqlara daha çox simpatiyası olmasında günahlandırması vəziyyəti bir az da ağırlaşdırdı. Üç qardaşdan ikincisi olan Rükəddin bunlardan istifadə edərək İzzəddinə qarşı çıxdı, lakin sultan qardaşını həbsə atdırmağı əmr etdi. Baş verənlər böyük Batını qəzəbləndirdi və Rükəddin azad edildi. Daha sonra 2 böyük qardaş kiçik qardaşları Əlaəddini Batını sakitləşdirmək üçün monqol sarayına göndərməyi qərara aldılar. Çox güman ki, orada onu qardaşı Rubrik görmüş və gənc sultan geri dönərək yolda ölmüşdür. 1257-ci ildən sonra onun adına rast gəlinməməsi, təxminən o vaxtlarda Murqu xanın Xalisədən şərqdə olan torpaqların idarəsini İzzəddinə, qərbdəki torpaqlarının idarəsini isə Rükəddinə tapşırması bu fikri təsdiq edir. İzzəddinin fikrinə görə, bu qərar Rükəddin üçün əlverişli olsa da, onun üçün təhlükə yara-

dırdı. Bu səbəbdən o, Misir məmlükləri ilə monqol suzerenini taxtdan salmaq üçün razılığa gəldi. Sui-qəsdən xəbər tutan Kiçik Asyanın monqol valisi İzzəddini cəzalandırmaq qərarına gəldi. Lakin dostu vasitəsi ilə bunlardan xəbər tutan İzzəddin ailəsini də götürüb tələsik Antalyaya getdi və oradan II Teodor Laskarisdən kömək almaq üçün yollandı. İzzəddin kömək üçün rədd cavabı alsa da, Bizans imperatorunun sarayda qalmaq təklifini qəbul etdi. İzzəddin şəhəri latınlardan təmizlədikdən sonra 1261-ci ildə Konstantinopola çatdı. Paytaxtda onu çox mehriban qarşıladılar, hətta ona imperator nəsilərindən olanlara aid qırmızı çəkmələr geyməyə icazə verdilər. Lakin monqollardan ehtiyat edən imperator bir neçə aydan sonra onun iki oğlunu Eros qalasına saldırdı.

Səlcuqların bir qismi Dobruca getdi və orada məskunlaşdılar. Həmin ərazidə onların icmaları qalmaqdadır. Onlar indi qaquzlar adlanırlar. Bəzi tarixçilərə görə «qaquz» sözü İzzəddin taxta çıxarkən aldığı Keykavus adının təhrif olunmuş formasıdır. Səlcuqların bir hissəsi Serbiyaya qaçdılar və 1308-ci ildə knyaz onlar üçün ərazi ayırdı. Lakin səlcuqlar həmin ərazidə məskunlaşmaq istəmədiyindən onların çoxu Moreyada frank, serb və bolqar ordularında və Epirdə Bizans ordularında xidmətə daxil oldular. Bir çoxları xristianlığı qəbul etdilər. Xristianlığı qəbul edənlər arasında İzzəddinin kiçik oğlu da vardı. Atasını qaçandan sonra o, Konstantinopolda qalmış və elə orada yunanlı qızla evlənmişdi.

Barkay İzzəddinlə mülayim davrandı, hətta keçmiş sultan üçün imarət tikilməsi haqında söhbət apardı. Lakin qoca xan bunları həyata keçirə bilmədən vəfat etdi, Məsud isə qocaldı. O, monqol sarayına gedərək atasının taxtının ona qaytarılmasını ali xaqandan xahiş etdi.

1206-cı ildə İzzəddin Konyadan qaçan zaman qardaşı Rükəddin IV Qılinc Arslan (1246-1264) adı ilə sultan oldu. O monqolların vassalı olduğundan sultan titulu daşmasına baxmayaraq faktiki olaraq oyuncaq hakimə çevrildi. Onun əlində qalan kiçik hakimiyyət onun baş vəziri Süleymanın əlində toplandı. 1264-cü ildə

Rüknəddin öldürüldükdən sonra baş vəzir taxta sultanın oğlu III Qiyasəddin Keyxosrovu (1264-1283) gətirdi. O, azyaşlı olduğundan faktiki hakimiyyət monqolların əlində qaldı.

Qiyasəddin böyüdükdən sonra I Baybarsla ittifaqa girərək monqolları Kiçik Asiyadan qovmağı qərara aldı. 1276-1277-ci illərdə onlar Elbistan yaxınlığında monqol qoşunlarını məğlub edərək Konyaya daxil oldular. Lakin növbəti ildə monqolların əmri ilə baş vəzir öldürüldü. 1283-cü ildə III Keyxosrov vəfat etdikdən sonra hakimiyyət qardaşı oğluna keçdi.

Anadoluda monqollara qarşı mübarizə aparanlar köçəri türk icmaları idi. Bu icma yalnız türkmənlərdən ibarət idi. Köçəri türkmən tayfaları oturaq həyat tərzini sürən digər türk tayfaları ilə ittifaqa girərək düşməyə qarşı mübarizə aparmadılar. Əksinə, oturaq həyat sürən türk tayfaları monqollarla birləşərək köçəri türklərə qarşı mübarizəyə qoşuldular. Səlcuq sultanları monqollara tabe olduqdan sonra onlara itaət etməyə başladılar. Xüsusilə Hulakü xanın hakimiyyəti dövründə (1256-1265) Anadoluda olan monqol komandanlığı türkmənləri cəzalanlımaq üçün oturaq həyat sürən səlcuq qüvvələrindən istifadə etdi. Monqolların aramsız təqiblərinə duruş gətirməyən türkmənlərin böyük bir hissəsi cənuba doğru köçərək məmluk torpağına gəldilər. İbn Şəddad, Sultan Baybars zamanında (1260-1277) 40 mindən artıq türkmən ailəsi Qəzzədən Antakyaya gələrək məskunlaşdılar. Lakin həmin ailələr yay aylarında Anadoluya qayıdaraq Maraş bölgəsində, Uzun Yaylada məskən saldılar.

Türkmən bəylərindən Şəmsəddin Məhəmməd bəy 1277-ci ildən Ərzincan və Baybur ətrafını öz hakimiyyəti altına aldı, Trabzon dağlarını özlərinə məskən etdi. Səlcuq dövlətinin əyanlarının dəvəti ilə Misir-Suriya türk məmluk hökmdarı Baybars 1277-ci ildə Anadoluya yürüş etdi. Monqol qoşunlarına güclü zərbə vuruldu. Baybars Qeysəriyyəyə gəldi. Lakin onu dəvət edən əyanlar Baybarsla əməkdaşlıq etmədilər. Yalnız türkmən kəndliləri onları müdafiə etdilər. Baybarsın Anadoluya hücumu dövründə Qaramanlı Məhəmməd bəy Konyaya hücum etdi. O, Konyanı tutaraq Çimri adlı səlcuq

şahzadəsini taxta çıxartdı, özü isə vəzir oldu. Yeni dövlətin qəbul etdiyi qərara görə sarayda danışiq **dili türk dili** müəyyənləşdirildi.

Baybars Suriyaya qayıtdı. Bundan xəbər tutan monqol xaqanı Əbaqa (Abaqa xan) xan böyük qüvvə ilə Anadoluya gəldi. Qey-səriyyədən Ərzuruma qədər olan bütün ərazini ələ keçirdi. Bu ərazidə kütləvi qırğınlar, qarətlər törədildi. Məmlük salnaməçilərinin verdiyi məlumata görə, öldürülənlərin sayı 200 min nəfərdən çox idi. Qaramanoğlu Məhəmməd bəy iki qardaşı ilə birlikdə döyüşdə mərdlik göstərərək həlak oldular.

Monqol istilasası ilə Mavəranəhər, Xorasan və Azərbaycanda yaşayan türkdilli tayfaların çoxu Anadoluya gəldilər. X əsrdən bəri Manqışlaqda yaşayan oğuzlar bu istiladan zərər çəkildilər. Bu ərazi əvvəlcə Qızıl Ordaya, sonra isə Xivədə yaşayan xanlara tabe oldular. Zülmə və işgəncələrə tab gətirməyən tayfalar Anadoluya axışdılar. Alim, yazıçı və sənətkarlar İrandan Kiçik Asiyaya köçürüldülər. Anadoluya gələn tükmənlərin bir hissəsi bu yerlərdə əlverişli torpaq sahəsi əldə edə bilmədiyindən meşələrə çəkilərək bu yerlərdə yaşamaq məcburiyyətində qaldılar. Bu səbəbdən də, *Anadoluda həmin türkmənləri meşə adamları adlandırırdılar.*

İslam dinini qəbul edən türkmənlər Kiçik Asiyaya köçərkən özləri ilə şeyx və dərvişlərini də gətirdilər. Həmin şeyxlərdən biri **Baba İshaq** idi.

Xatırlatma:

Böyük köçəri türkmən kütləsini ətrafında toplayaraq «peyğəmbərliyini» elan edən və dövlətə qarşı üsyan qalxan Baba İshaq özünü qədim şamanlara bənzədib şamani, şiə və yerli əqidələri birləşdirərək yeni bir dini hərəkətə başladı, asi türkmənlər onun adına bir çox vilayətləri işğal etdi, Səlcuqlu əsgərləri onun «peyğəmbərliyi» ndən qorxaraq savaşa girməkdən ehtiyat etdilər. Nəhayət,

Anadolu Səlcuqlu ordusu Babailəri (Baba İshaq tərəfdarlarına “Babailər” deyilmişdi – red.) məğlub edərək Baba İshaqı öldürdülər.

İbadət və elmlə məşğul olan Baba İshaqın türkmənlər arasında böyük nüfuzu var idi. Baba İshaq türk dünyasının böyük hökmdarı II Qiyasəddin Keyxosrov və bəzi dövlət adamlarının dini və əxlaqi qaydalara zidd həyat sürdükləri üçün onlara qarşı türkmənlərin qiyamını qaldırdı. Baba İshaqın peyğəmbərliyinə inanan türkmənlər II Qiyasəddinə qarşı mübarizəyə qalxdılar. II Qiyasəddin üsyanı yatırmaq üçün səlcuq qoşunlarını göndərdi. Lakin səlcuq qoşunları dalbadal məğlub olaraq geri çəkildilər. Baba İshaq Amasiyada tutulub öldürüldü. Lakin üsyançılar Baba İshaqın ölmədiyini, onun yeni qüvvə əldə etmək üçün göylərə merac etdiyini bildirərək mübarizəni davam etdirdilər. Səlcuq qoşunları Qırşəhər yaxınlığında 1240-cı ildə döyüşlərdə üsyançıları məhv etdilər. Üsyan yatırılsa da, Baba İshaq müridləri onun ideyalarını yaşatdılar, Xorasanlı **Hacı Bəktaş** adı altında bir təriqət yaratdılar. Orta Anadoluda baş qaldıran Baba İshaq üsyanı dövlətin təməlini sarsıtdı və Çingizoğullarına qarşı gələcək müqavimətini azaltdı.

Beləliklə, Anadoluda tənəzzül dövrü başladı. 1277-ci ildən başlayaraq Türkiyə monqolların vassalına çevrildi. Sonuncu Səlcuq sultanı II Qiyasəddin Məsudun 1308-ci ildə ölümü ölkədə heç bir dəyişiklik yaratmadı.

Yaranmış ağır vəziyyətə baxmayaraq monqollara qarşı mübarizə davam etməkdə idi. Bizans sərhədlərində yaşayan 200 min nəfər türkmən ailəsi tez-tez qonşu ölkələrə basqın edir, əsir aldıkları adamları satırdılar. Bunlar **dənizli türkmənləri** adlanırdılar. Onlar XIII əsrin II yarısında dəniz sahillərinə gələrək bu günkü Muğla bölgəsində məskunlaşmışdılar. Dənizli türkmənlər dərhal *Məntəşə* adlı bəyliklərini yaratdılar. Səlcuq dövlətinin zəifləməsi nəticəsində dənizdə **İnancoğulları**, İspara ilə Antalya bölgəsində **Həmidoğulları** adlı xüsusi bəylik yarandı.

Bəhs olunun dövrdə Qərbi Anadolunun bir hissəsində Aydın oğlu Məhəmməd, Sapru xan və Karası adlı bəyliklər möhkəmlənə

yanması və möhkəmlənməsi ilə ölkənin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında yeni dövr başlandı.

I dönəm Anadolu bəylikləri

- Çaka bəyliyi (1081-1098)
- Dilmaçoğulları bəyliyi (1085-1192)
- Danışmendlilər bəyliyi (1092-1178)
- Saltuklu bəyliyi (1092-1202)
- Əhlətşahlar bəyliyi (1102-1207)
- Artuklu bəyliyi (1102-1408)
- İnaloğulları bəyliyi (1098-1183)
- Məngüçlü bəyliyi (1080-1228)
- Ərbil bəyliyi (1146-1232)
- Çubukoğulları bəyliyi (1085-1092)

II dönəm Anadolu bəylikləri

- Osmanlı imperatorluğu (1299-1922)
- Taşaoğulları bəyliyi (1350-1398)
- Çobanoğulları bəyliyi (1227-1309)
- Karamanoğulları bəyliyi (1256-1483)
- İnancoğulları bəyliyi (1261-1368)
- Sahibata oğulları bəyliyi (1275-1342)
- Pərvanə oğulları bəyliyi (1277-1322)
- Məntəşə bəyliyi (1280-1424)
- Candarəoğulları bəyliyi (1300-1462)
- Kərəsi bəyliyi (1297-1360)
- Gərmianoğulları bəyliyi (1300-1423)
- Həmidoğulları bəyliyi (1302-1423)
- Sarixanoğulları bəyliyi (1302-1410)
- Ərzincan bəyliyi (1379-1410)
- Təcəddinoğulları bəyliyi (1303-1415)
- Aydınoğulları bəyliyi (1308-1426)
- Təkəoğulları bəyliyi (1321-1390)
- Dulqadiroğulları bəyliyi (1339-1521)
- Ramazanoğulları bəyliyi (1325-1608)

-Qazı Bürhanəddinoğulları bəyliyi (1381-1398)

-Əşrəfoğulları bəyliyi (1280-1326)

Birinci dönm Anadolu bəyliklərindən bir neçəsinin yaranmasını şərtləndirən tarixi şəraitə nəzər salaq.

**Məngüçlü
bəyliyi
(1080-1228)**

Məngüçlü bəyliyi, ya da Məngüçəkçililər (1080-1228) Malazgird döyüşündən sonra Anadoluda Ərzincan, Kəmah, Divriyi, Şəbinqarahisar bölgəsində qurulmuş bir

bəylikdir. Qurucusu Malazgird döyüşündə sərkərdə kimi iştirak etmiş **Məngüçək Qazidir**. Bəylik 1080-ci ildə qurulmuşdur.

Məngüçək Qazi Anadolunun fəthi əsnasında yuxarıda adları qeyd olunan əraziləri zəbt etdi, özü isə vuruşmada şəhid oldu. 1142-ci ildə Məngüçək Qazinin oğlunun iqtidara gəlməsi ilə **Ərzincan və Divriyi** qolu olmaqla iki hissəyə bölündü. Ərzincan qoluna 1228-ci ildə Ərzincanı alan I Əlaəddin Keyqubad son qoydu. Divriyi qolu isə 1252-ci ildə Səlcuqluların rəhbərliyi altına düşdü.

Məngüçək Qazi

Məngüçəkçililər zamanında bir sıra memarlıq abidələri inşa olundu. Bunlardan biri Divridəki Qala Məsciddir ki, 1180-ci ildə Şahənşah Süleyman tərəfindən tikdirilmişdir. Divridəki digər Ulu Məscid məngüçəkli Əhməd şah tərəfindən 1228/1229-cu ildə tikilmişdir. Məscidin qapıları sənət tarixi baxımından xüsusilə qiymətlidir. Bəhram şahın qızı Turan Mələk tərəfindən Ulu Məscidə bitişik olaraq tikilən *Darüşşəfa* da əhəmiyyətli Məngüçək abidələrindəndir.

Məngüçəkli bəyləri aşağıdakılar olmuşdur:

Məngüçək Qazi (1071-)

Əmir İshak bəy (-1142)

Məlik Davud (1142-1168)

Məlik Fəhrəddin Bəhram şah (1168-1225)
Məlik Əlaüddin Davud (1225-1228)

Divriyi qolu:

Məlik Süleyman (1142-1170)
Məlik Seyfəddin Ebil-Müzəffər Şahənşah (1170-1205)
Məlik II Süleyman (1205-1220)
Məlik Hüsəməddin Ebil-Müzəffər Əhməd Şah (1220-1245)
Məlik Müəyyəd Saleh (1245-1252)

Çaka (Çaxa) bəyliyi (1081-1098)

Çaka bəyliyi 1081-ci ildə İzmir də qurulmuşdur. Qurucusu **Çaka bəydir**. 1093-cü ildə bizanslılar tərəfindən süquta uğradılmışdır. Bununla da, Qərbi Andoludakı ilk türk suverenliyi sona çatmışdır.

Çaka bəyliyi İzmirdə qurulduğu üçün də-niz döyüşlərində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, Çaka bəyliyi ilk türk dəniz dövləti olmuşdur.

Çaka bəyin Çanaqqala bölgəsini ələ keçirməsindən sonra kürəkəni I Qılınc Arslan Çaka bəyi öldürmüş və bəyliyə son qoymuşdur.

Danişməndlilər bəyliyi (1092- 1178)

Səlcuqlar kimi Danişməndlilər də türk idilər. Danişmənd sözünün farsçada mənası «Təlimçi adam» deməkdir. Bəylik Sivas mərkəz olmaqla Çorum, Tokat, Niksar, Amasiya, Malatya, Kayseri şəhərləri ətrafında qurulmuş bir Anadolu bəyliyi idi.

Danişməndlilərin ilk lideri **Danişmənd Əhməd Qazi** 1063-cü ildən Səlcuqlu Alp Arslanın xidmətinə girmiş sərkərdə idi. Malazgird döyüşünə qatılan Danişmənd

Çaka bəy

Əhməd Qazi

Qazi zəfərin qazanılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1080-ci ildə Sivası Bizansdan almış və xanədanını qurmuşdur.

Səlcuqların ardınca Anadoluya gələn Danişməndlilər 5 il ərzində Tokat, Niksar, Elbistan və şimal-qərbdə Komnin sülaləsinin beşiyi olan Kastamona qədər uzanan Malatya da daxil olmaqla bir ərazinin əmiri oldular.

Danişmənd Qazi I Səlib yürüşündə I Qılınc Arslanın köməyinə gəldi, Əskişəhər döyüşündə ona yardım etdi. Xaçlılar bu döyüşdə qələbə qazansalar da, böyük itki verdilər.

Danişməndlilər 1100-cü ildə Malatyanı mühasirəyə aldılar. Antakyanı ələ keçirərək Antakya şahzadəliyini qurmuş xaçlı hökmdarı Tarantolu Boemond Malatyanın köməyinə gəldi, ancaq məğlub olaraq danişməndlilər tərəfindən əsir götürüldü. Malatya 1103-cü ildə danişməndlilərin əlinə keçdi. Əsir düşmüş Boemond 260 min dinar qarşılığında sərbəst buraxıldı. Danişmənd Qazinin bu hərəkəti I Qılınc Arslanın xoşuna gəlmədi. Maraş ətrafındakı döyüşdə Danişmənd Qazi məğlub oldu, 1104-cü ildə vəfat etdi. Bəyliyin başına oğlu Malik Qazi keçdi.

XI əsrin sonunda, Malik Qazinin dövründə (gümüş-platin dövrü) sülalə çiçəklənmə dövrünə çatdı. Daniməndlilər öz hakimiyyətlərini Kilikiyaya qədər yaydılar. Böyük Səlcuqlar bu uğura görə onları hakimiyyət rəmzi olan **qara standartla** mükafatlandırıldı. Həmin simvolun əldə edilməsi idarəetmə nərdivanında danişməndliləri Qılınc Arslandan daha üstün tuturdu.

Qılınc Arslan bunu nəinki qəbul etmədi, həm də keçmişə görə intiqam almaq fikrinə düşdü.

Qılınc Arslan ailəsini təhlükəsiz hesab etdiyi Nikeyada qoyaraq danişməndlilərlə döyüşə getdi. Lakin o şəhəri ələ yenicə tərk

etdiyi vaxt Robert Aviskoron oğlu Antioxiya knyazı Raymondun, Lotaringiya hersoqu Qotriya Belyonsu, Boemond Trentski, Talkerda de Asvileyanın başçılığı ilə 1097-ci ilin mayın 6-da xristianlar Nikeyaya hücum etdilər. Şəhər hücumların qarşısını aldı. Xaçlılar şəhər divarlarının yanında düşərgə salaraq İngiltərə kralının qardaşı, Vilhelimin oğlu Robert Noranski və Stefan Bliraskiy tərəfindən göndərilən köməyi gözlədilər. Bizans imperatorunun başçılıq etdiyi yunan ordusu Nikomediya körfəzinin yaxınlığında düşərgə saldı. Mühasirə haqqında xəbər Qılinc Arslana yolda olarkən çatdı. O yürüşü davam etdirməkdən daşınıb paytaxtın müdafiəsinə tələsdı. Mayın 21-də Qılinc Arslan Nikeyaya yaxınlaşdı və şəhərin düşmən əhatəsində olduğunu müəyyənleşdirdi. Danışıqlar gedən zaman Raymond Avropadan yeni gələn səlibçi qrupunu qarşılamaq üçün Konstantinopola qayıtdı. 150 min nəfərə çatan Səlib qrupuna təcürübəli Raymond rəhbərlik edirdi. Lakin yeni gəlmiş hərbi hissələr müqəddəs torpağa yola düşmək əvəzinə Boemond xilas etmək üçün Qızıl İrmağa keçərək Niksar istiqamətinə üz tutdular. Səlcuqlar onları qabaqlayaraq keçdikləri yol üstündəki otlaqlara və əkin sahələrinə od vurdular. İsti havalara dözməyən səlibçilər Boemond xilas etmək fikrindən daşınıb Kastamona dönərək oradan Bizansa qayıtmağı planlaşdırdılar. Lakin bir tərəfdən susuzluq, digər tərəfdən səlcuqların basqınları onları gücdən saldı. Bundan istifadə edən səlcuqlar lotaringiyalıların hissələrinə hücum edərək piyadaları öldürdülər, süvarilər qaçmağa məcbur oldular.

Danışməndlilərdən kömək almağa ümid edən və Raymondun fikri ilə razılaşmayan səlibçilər şərqrə dönməyə və Amasiya istiqamətində hərəkət etməyə təkid etdilər. Məqsədlərinə nail olmağa az qalmış Konrad və onun almanlardan ibarət hərbi hissəsi mühasirəyə düşdü və məhv edildi. Raymond sağ qalmış hissələri bir yerə yığıb müsəlmanların avqustun 5-dən başlanan güclü hücumlarının qarşısını almağ məcbur oldu.

Ordular gün ərzində dayanmadan döyüşdülər, döyüşlər yalnız gecə dayandırıldı. Ertəsi gün yenidən döyüş davam etdirildi. Səlcuqlar əvvəlcə Raymondun dəstəsinə hücum etdilər, lakin o cangü-

dənlərinin köməyilə mühasirəni yara bildi və Qara dənizdə Sinop yaxınlığındakı Bəfrəyə özünü çatdırdı, oradan adamları ilə Bizansa üzdü. Böyük çətinliklə xilas olanlar Kilikiyaya çatdılar və orada ermənilər tərəfindən mehribanlıqla qarşılandılar.

Boemundun azad edilməsi üçün yenidən danışıqlara başlandı. 1103-cü ildə erməni cəmiyyəti danışməndlilərə verilən böyük məbləğdə pul verərək Boemundu azad etdilər. Lakin danışməndli Malik Qazi böyük məbləği müttəfiqi Səlcuqlarla bölüşməkdən boyun qaçırdı və kömək üçün Bizans imperatoruna müraciət etdi. Ancaq 1105/1106-cı ildə Malikin ölümü müharibəyə ara verdi. Səlcuqlar Danışməndlilərin xəyanətini bağışlamadılar və 1178-ci ildə danışməndlilərin varlığına son qoyuldu.

Danışməndlilər bəyliyinə hökmdarları aşağıdakılar olmuşdur:

Danışmənd Qazi (1085-1104)

Malik Qazi bin Danışmənd (1104-1134)

Məlik Məmməd bin Qazi (1134-1142)

Məlik Nizaməddin Yağlıbasan bin Qazi (1142-1164)

Məlik Şəmsəddin İsmayıl (1164-1171)

Məlik İmadəddin Zünnün (1171-1174/1178)

Malatyada bəylik etmişlər:

Məlik Aynüddövlə bin Qazi (1135-1152)

Məlik Alaüddin Zülqərneyn (1152-1162)

Məlik Nasirüddin Məmməd (1162-1170)

Məlik Fahrüddin Qasım (1170-1171)

Məlik Əfridun (1171-1175)

**Saltuklu bəyliyi
(1092-1202)**

Saltuklu bəyliyi Malazgird döyüşündən sonra Böyük Səlcuqlu dövləti sərkərdələrindən biri olan Əbülqasım Saldıq bəyin 1071-ci ildə qurduğu Anadolu türk bəyliyi.

Saltuklu bəyliyyəsinin mərkəzi **Ərzurum** olmuş, **Əbülqasim Saltuk bəy (1072-1102)**, **Məlik Əlaəddin Əli (1102-1121)**, **Məlik Ziyaüddin Qazi (1121-1131)**, **Məlik Əmir Qazi (1131-1132)** **Məlik İzzəddin Saldıq (1132-1168)**, **Məlik Nəsrəddin Məhəmməd bəy (1168-1185)**, **Məlik Rükəddin Məlik şah (1185-1202)** bəylik etmişlər.

Saltuklular gürcülərlə döyüşərək torpaqlarını genişləndirmiş, xaçlılarla mübarizə aparmışlar. Anadolu Səlcuqlu Sultanı Rükəddin Süleyman şah gürcülər üzərinə səfərinə Saldıq bəyi və Əlaəddin Məlik şahı dəvət etmişdir. Ancaq Əlaəddin Məlik şah bu səfərə qatılmağı qəbul etmədikdə Rükəddin Süleyman şah 1202-ci ildə Ərzurumu alaraq Saltuklular bəyliyyəsinə son qoymuşdur.

Əbülqasimin ölümündən sonra onun yerinə oğlu Əli keçdi. Böyük Səlcuqlu sultanı Börküyarıq ilə qardaşı Məhəmməd Təpər arasındakı səltənət mübarizəsi sonda razılığa gələnə qədər Rükəddin Məlik şahın bəyliyyəsinə qatıldı. 1221-ci ildə Ardıqlı əmiri İlqazinin gürcülərə qarşı apardığı əməliyyatlara Saltukoğlu Əli bəy də qatıldı. Lakin səfərdə gürcülər qalib çıxdılar.

Əmir Əlinin ölümündən sonra saltukluların başına qardaşı Ziyaüddin Qazi keçdi. O, 1126-cı ildə gürcülərə qarşı mübarizəyə qatıldı. 1131-ci ildə İspir və Pasınları ələ keçirərək Oltuya qədər gələn gürcülərə böyük itklər verdi. Ardıqlı Timurtaş bəy Ziyaüddin Qazinin qızıyla evlənərək iki xanədan arasında dostluq əlaqələri yaratdı.

Əmir Qazinin 1132-ci ildə ölümündən sonra bəyliyin başına oğlu II İzzəddin Saldıq keçdi. Ani əmiri Fəxrəddin Şəddad İzzəddin Saldıq bəyin qızlarının birinə elçi düşsə də, istəyi rədd olundu. Bundan inciyən Ani əmiri 1154-cü ildə gürcülərə qarşı mübarizəyə davam gətirə bilməyəcəyini bəhanə edərək şəhəri satın alması üçün İzzəddin Saldıqa xəbər göndərdi. İzzəddin Ani şəhərini təslim almaq üçün gələndə Fəxrəddin Şəddad bir günlük məsafədə olan gürcü krali Dmitrini şəhərə dəvət etdi. Gürcü karlı xəyanətdən xəbəri olmayan İzzəddin Saldıq məğlub edərək özünü və çox sayda adamı əsir götürdü. İzzəddin Saldıq kürəkəni Əhlətşah II Sökmənin və Ar-

dıqlı bəylərinin vasitəçiliyi ilə 100 min dinar qarşılığında azad olundu. İzzəddin Saldıq 1168-ci ilin aprel ayında vəfat etdi.

Saltuklu bəyliyinə torpaqları Tərcandan başlayıb Tahir gədiyinə qədər uzanır, Ərzurum, Bayburt, Avnik, Micinğərd, İspir, Oltu kimi şəhər və qəsəbələrini əhatə edirdi.

İzzəddin Saldıqın vəfatından sonra yerinə oğlu Nasirüddin Məhəmməd bəy keçdi. 1189-cu ildə zərb olunan sikkədə onun İraq Səlcuqluları Sultanı III Toğrul və əsil iqtidarı əlində saxlayan Atabəy Qırmızı Arslana tabe olduğu aydın olur. Nasirüddin Məhəmməd zamanında gürcülər Ərzuruma qədər gəldilər. Kraliça Tamaranın əri Davidin qüvvələri ilə saltuklular arasında iki gün davam edən vuruşmada saltuklu qüvvələr şəhərə sığınırırlar. Mühasirəni davam etdirmədən gürcülər qarət etdikləri qənimətlə kifayətlənərək geri döndülər.

Nasirüddin Məhəmmədin ölümündən sonra bəyliyin başına Mama Xatun keçdi. Ancaq çox keçmədən əmirilər tərəfindən taxtdan endirilən Mama Xatunun yerinə Məhəmmədin oğlu Məlik şah keçdi. Həmin vaxt Anadoludakı digər bəyliklər kimi Saltuklular da Türkiyə Səlcuqlu dövlətinin hücumuna məruz qaldılar. Sultan Rükəddin II Süleyman şah 1202-ci ildə Gürcüstan səfərinə çıxmaq üçün özündən asılı olan bəylərə xəbər göndərərək ona qoşulmalarını tələb etdi. Süleyman şah 1202-ci il mayın 25-də Ərzurumun qarşısına çatdı. Önu qarşılamağa gələn Saltuklu bəyi Məlik şahı yaxalayıb həbs etdirdi. Bununla da, Saltuklu bəyliyi süqut etdi. Süleyman şah bölgənin idarəsini qardaşı Mugsəddin Toğrul şaha tapşırırdı.

Saltuklular zamanında digər Anadolu şəhərləri kimi Ərzurum da iqtisadi baxımdan inkişaf etdi. Şəhər Aralıq dənizi limanlarından və Suriyadan yola çıxıb Konya, Kayseri, Sivas və Ərzincan yolu ilə Azərbaycana və İrana gedən, Türküstandan Ərzuruma gəlib eyni yoldan Aralıq dənizi və Trabzon limanlarına çatan böyük bir ticarət yolunun üzərində yerləşirdi. Bu səbəbdən də, Ərzurumda iqtisadi həyat gündən-günə canlanırdı.

Saltuklu bəyləri mədəniyyətə, sənətə və memarlığa xüsusi diqqət yetirmiş, bir sıra memarlıq əsərləri inşa edilmişdir. Bunların

içerisində Ziyaüddin Qazinin tikdirdiyi Qala Məscidi, Nimçə Mina-rəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nəsirəddin Məhəmməd 1179-cu ildə Ərzurumda Ulu Məscidi inşa etdirmişdir. Üç kümbəzlər adı ilə tanınan türbələrdən biri İzzəddin Saldıqa aiddir. Bu türbənin yanında bir zaviyə də vardır. Mamma Xatun Tərcanda karvansaray və türbə tikdirmişdi. 1232-ci ildə tikilmiş Əbu Mənsur Micingərd Qalası saltuklulara aid memarlıq abidələrindəndir və zamanəmizə qədər çatmışdır.

Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Anadolu Səlcuq dövlətinin türk xalqları tarixində rolu böyük olmuş, xüsusilə dövlət quruculuğu sahəsində toplanmış təcrübədən sonralar istifadə olunmuşdur.

Böyük Səlcuqlulardan sonra 150 il ömür sürmüş Anadolu Səlcuqluları Anadolunu islam dünyasının bir mədəniyyət mərkəzinə çevirdi, Anadolu Səlcuqlu sultanları və onların dövründə yaşayıb yaratmış mütəfəkkirlər dövrün ictimai-siyasi fikrinin inkişafında mühüm rol oynadılar.

Böyük Səlcuqluların «Uc bəyliyi» saydıqları Anadolu yarımadası Anadolu Səlcuqlularının rəhbərliyi altında türk vətəni oldu. Böyük Səlcuqlular İslam dünyasının maddi və mənəvi imkanlarına sahib olmaqla bərabər, Toğrul bəy, Alp Arslan, Məlik şah və Sultan Səncər kimi dörd böyük cahangir sultan yetişdirdi.

Anadolu fətəhi I Süleyman şah, Böyük Xaqan İzzəddin I və II Qılınç Arslan, Ulu Sultan Ələəddin I Keyqubad kimi sultanların başçılığı ilə Anadolu mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Anadolu Səlcuqlu sultanları ölkədə hökm sürən digər bəyliklərdən fərqli olaraq Böyük Səlcuqlu xanədanına mənsub idilər və Anadolu türkləri arasında müstəsna mövqə qazandılar. Anadolu Səlcuqlu sultanları türk torpaq idarəçiliyi ənənəsinə və İslam fəth hüququna əsaslanaraq bütün torpaqların mülkiyyətini dövlətə aid edib əraziləri ədalətli vergi müqabilində xalqa payladı, nəticədə Bizansın böyük torpaq aristokriyası əlində əzilən xristian kəndliləri torpağa və hürriyyətə sahib oldular.

V FƏSİL

SƏLCUQLARDA DÖVLƏT QURUCULUĞU

Dövlət təşkilatları

Orta əsrlər dövrünün ən böyük dövlətlərindən olan Böyük Səlcuq imperatorluğu dövlət idarəetmə təşkilatları baxımından türk və islam dövlətçilik ənənələri ilə sıx bağlı idi. Bir sıra Avropa və fars alimləri Səlcuq dövlət təşkilatları və idarəçiliyi haqqında səhv fikir yürüdərək bildirirlər ki, Səlcuq dövlətçilik ənənələrində türk dövlət idarəçiliyi ənənələri davam etdirilməmişdir.

Tarix boyu çox böyük əraziyə malik, qarışıq dinli və dilli əhalini öz hakimiyyətləri altına alan və onların idarə edilməsi üçün öz dövrlərinə görə ən yaxşı idarəetmə sistemi yaradan türklər Səlcuq imperiyasının yaradılması və idarə edilməsində həmin ənənələrdən istifadə etdilər.

Türklərdə olan «*dünyaya hökmranlıq ideyası*» Səlcuqlarda da mövcud idi. Məsələn, Alp Arslana görə «Allah ona etimad göstərmiş, onu Adəm övladları arasından dünya işlərini nizamlamaq üçün seçmişdi». Sultan Səncər Abbasi xəlifəsinə göndərdiyi 1133-ci il tarixli məktubunda «*ulu tanrının yardımı ilə cahən padşahlığına yüksəldim*» yazmışdı.

Türk dövlətlərində hökmdar ilə təbəələri arasında yazılmamış müqavilələr mövcud idi. Türk törəsinə (qanununa) görə yazılmamış, «*hökmdar təbəələrinin xidmətindədir*» türk dövlət anlayışı Səlcuqlarda da davam etdirilmişdir. Hökmdar tabeliyində olan xalqı doyurmalı və yedirtməli idi. Bu anlayışı İslam dünyasında da yerinə yetirən Səlcuq sultanlarının çoxu əl-Sultan ül-Adil (*mərhəmətli hökmdar*) deyə yad edilmiş, ədalətli, xoş xasiyyətli və mərhəmətli insanlar kimi tarixdə iz qoymuşlar.

Səlcuq sultanları itaət altına aldıkları ölkələrdə təbəçiliyi qəbul edən yerli hakimlərə idarəetməni tapşırıraq onların daxili işlərinə qarışmırdılar. Çünki məqsəd xalqı qorxu altında saxlamaq deyil,

sadəcə ədalət və qanunu tətbiq etmək, qanunsuzluqların qarşısını almaq olmuşdur. Bir sözlə, Səlcuq dövlət təşkilatı özlərinə qədər mövcud olan türk dövlət təşkilatlarının ən inkişaf etmiş forması olmuşdur.

Səlcuqlar ələ keçirdiyi ölkələrin idarəetmə mexanizmindən də yararlanmış, hətta onları özlərinin idarəçilik sistemində tətbiq etmişlər. Səlcuqlular islam dünyasının çox hissəsinə sahib olan ilk türk dövləti olduğundan, islam əsasları diqqət mərkəzində saxlanılmış, Abbası dövlət təşkilatı formalarına müraciət olunmuş, Sasani və Buveyhi kimi dövlətlərdən bəzi dövlət təşkilatlarını mənimsəmişlər.

Səlcuqlu dövlət təşkilatları islam dövlətlərinin idarəetmə qaydalarından az fərqlənsə də, Toğrul şahın (1038-1063) dövründən yavaş-yavaş formalaşmağa başlayaraq Alp Arslan (1063-1072) hakimiyyətinin sonu və Məlik şah hakimiyyətinin ilk illərində başa çatdı. Toğrul bəy ikihakimiyyətliliyi aradan qaldırdı, Alp Arslan dövlətin birliyini təmin etdi. Beləliklə, *dövlət təkhökmdarlı və çoxvassallı bir imperatorluq formasına düşdü*.

Dövlət təşkilatlarının strukturuna aid sxem

Səlcuqlarda dövlət quruculuğunda **qanunverici, icraedici və məhkəmə** səlahiyyətlərinə malik qurumlar diqqəti çəkir. Hökmdarın hakimiyyət və idarəetmə səlahiyyətləri onun tərəfindən birbaşa yerinə yetirilə bilmədiyi üçün səlahiyyətlər müəyyən orqanlara verilir. Bu səbəbdən də, Böyük Divan tərəfindən dövlət və hökumət işlərinin yerinə yetirilməsinə dair qərarlar səlcuqlu sultanlarının adından verilir.

Səlcuqlu dövlətində idarəetmənin başında **hökmdar** dayanırdı. Hökmdarın yaşadığı **saray və saray təşkilatları**, Vəzirin rəhbərliyi altında **mülki təşkilat** (hökmdar təşkilatı) fəaliyyət göstərirdi.

Dövlət təşkilatları iki əsas qola bölünürdü. Mülki təşkilat vəzifələrini iranlılar, hərbi təşkilat vəzifələrini isə türklər tuturdular. Əslən iranlı olan vəzir Nizamülmülk «Siyasətnamə» sində göstərir ki, *iranlılar türk komandanlarının arxası ilə qaçaraq onların rəğbətini qazanır və mülki təşkilatlarda vəzifə sahibi olurdular*. Bu fikir türk əsilli tayfaların və bu tayfalardan çıxan yüksək rütbəli ordu komandanlarının Səlcuqlu dövlət təşkilatında rolunun göstəricisidir.

Səlcuqlu dövlət təşkilatında **çatışmazlıqlar** da mövcud idi. *Məmur vəzifələrinin iyerarxiyası, vəzifələrin aşağıdan yuxarıya doğru paylanması və bir-birinə tabelilik xəbər axınına sürət ləndirib idarəetməni asanlaşdırsa da, hökmdarın «adamları» sayılan və onun tərəfindən təyin edilən saray təşkilatı məmurları ilə vəzir tərəfindən vəzifəyə gətirilən mülki təşkilat məmurlarının vəzifələrini qarşı-qarşıya qoyurdu*.

Dövlət təşkilatlarının idarəçilik funksiyaları

idarə edirdi.

Alp Arslana görə «*Tanrı ona etimad göstərərək Adəm oğulları arasında dünya işlərinin nizama qoyulması üçün seçmişdir*». «*Tanrı Sultanı, bütün insanların üstündə (məfəvki) və*

Dövlət təşkilatlarının başında hökmdar dayanırdı. Sultan adlan dırılan hökmdarlar türk hökmdarları kimi «*hökmdarlıq gücünü Tanrıdan alır*» və Tanrı adına hakimiyyəti

insanları da onun hökmdarlığı altında (madunu) olaraq yaratmışdır». «Səlcuq sultanı dünya ailəsinin rəisi, insanlar da onun ailəsinin xalqı və qulu (bəndəsi) olur». Bütün ölkə və rəiyyət sultanındır.

Səlcuqlu türklərində dövlət təşkilatlarının idarəçilik funksiyalarını öyrənmək baxımından Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsəri əvəzsiz mənbələrdəndir.

Tanıtma:

Nizamülmülk Səlcuqlu imperatorluğunda 30 il vəzirlik etmiş, İmperatorluğun genişlənilməsinə, dövlətin iqtisadi-siyasi güdrətinin artmasında, ordunun qüvvət-lənməsində, abadlıq işlərinin geniş lənməsində, elm və mədəniyyətin yük səlməsində, dini-şəriət qayda-qanunlarının tənzimlənməsində, xüsusi elm ocaqlarının açılmasında, hüquqi qaydaların formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Onun yaxından iştirakı ilə

imperatorluğun bir çox böyük şəhərlərində «Nizamiyyə» adlı mədrəsələr (Universitetlər – red.) açılmış, bu elm ocaqlarında «dini-şəriət qayda-qanunları ilə yanaşı, iqtisadiyyat, fəlsəfə, riyaziyyat, nücum, bəlağət, fəsaḥət, katiblik, tədris olunmuşdur.

Nizamülmülk əsərində göstərir ki, dünyanın hökmdarı olan Məlik şah Əfrasiyab nəslindən olub dindarlara və alimlərə bağlı, zahidlərə ehsan, kasıblara şəfqət göstərmiş, xalqı ədalətlə idarə etməklə dünyada heç bir kimsəyə nəsib olmayan yüksək keyfiyyətlərə sahibdir.

«Siyasətnamə» əsərində müəllif dövlətin idarə sistemi, vergi qaydaları, hərbi quruluşu, idarəçilikdə hökmdarın mərhəmət və xeyrxahlığı, vergi toplayan vali və maliyyə işləri ilə məşğul olan dövlət məmurlarının işlərinə nəzarət, torpaq sahibləri, onların rəiyyətlə

rəftarı və özlərini necə aparmalarına nəzarət, qazi, darğa və rəislərin işlərinə nəzarət, din və şəriət işlərinə nəzarət, saray məmurları, xəfiyyə idarələri və onların rəislərinin hökmdarın ən yaxın məşvərətçilərinin, sarayda saxlanılan xüsusi mühafizə dəstələri və sultan qvardiyasının, cəza dəstələri və cəza verən dəstənin rəisinin, həbsxana rəisi, keşikçilər, növbətçilər, qapıçılar, əmirilər, ordu başçılarının vəzifələri, xəzinənin nizamda saxlanması, və s. haqqında ətraflı məlumat vermişdir.

«Siyasətnamə» əsərinə görə hökmdar ədalət və bilik kimi iki xüsusiyyətə sahib olmalı idi. Hökmdarın nəşr etdirdiyi fərmanlar, ağzından çıxan sözlər qanun mahiyyəti daşıyırdı və qanun qüvvəsində idi. Fərmana diqqətsizlik göstərən, itaət etməyən hər bir kəs hökmdara yaxınlığından asılı olmayaraq cəzalandırılırdı. Hökmdarın fərman, əmr və məktublarını dəyərləndirən müəllif göstərir ki, sultan mühüm məsələ olmayınca bir şey yazmamalıdır. Yazıldımı, onun təsiri və həşəməti elə olmalıdır ki, heç kəs onu yerinə yetirməməyə cəsarət edə bilməsin. Onu yerinə yetirməyən ən yaxın adam olsa belə, o ağır cəzalandırılmalıdır ki, başqalarına da dərs olsun.

Bununla belə hökmdarın fərmanlarına əməl olunmaması faktları da məlumdur. Məsələn, Alp Arslan Həmədan vergi naziri Əbu Məhəmməd Dehistaniyə vergiləri (dəraib və mukas) ləğv etməsi, indiyə qədər aldıklarını geri qaytarması, xalqla yaxşı rəftar etməsi haqqında fərman versə də, nazir xəzinəyə zərər gələcəyini düşünərək fərmanı tətbiq etməmişdir. Fərman nazir dünyasını dəyişən zaman onun sandığından çıxmışdır.

Sultan fərmanlarının hökmdarın yaxın adamları tərəfindən yerinə yetirilmədiyi də məlumdur. Lakin araşdırmalar göstərir ki, bəzi hökmdarlar verdiyi əmrlərin icrasını daim diqqətdə saxlamışlar. Məsələn, Alp Arslan başqa bir şəhərə sürgün etdirdiyi vəziri Kündürini öldürmək üçün adam göndərsə də, Xatun və bu şəhərin rəisinin xahişi ilə əmr yerinə yetirilməmişdir. Lakin hökmdar bunu öyrənən kimi yenidən 2 qulam göndərmiş və əmr icra olunmuşdur.

Müstəsna hallarda sultan öz qərarlardan imtina etmişdir. Lakin, bu cür imtina əsasən vəzirin və yaxud yüksək dövlət adamlarının xahişi, çoxlu qiymətli hədiyyələr müqabilində baş verirdi.

Sultan səltənət (mülk), tikinti işləri (imarət), savaşı (müharibə, hərbi), işğal (fəth), idarə (siyasət), ehsan, ordu və s. məsələlərdə vəzir və əyanları ilə məsləhətləşir və qərarlar verirdi. Bəzən heç kimlə (vəzirə, yaşlı adamlara) məsləhət etmədən ani qərarların qəbuluna da rast gəlinir. Ancaq bu cür qərarlar hər hansısa dövlət məmurunun, vassal hökmdarların həyatı bahasına, bəzən də torpaq itkisinə başa gəlirdi.

Sultanlar verdiyi əmrləri və qərarları vəziyyətə uyğun olaraq dəyişdirə bilirdilər. *Hökmdar törə və qanuna zidd olmamaq şərti ilə hər cəhətdən mütləq hakim idi.*

Hökmdarlıq irsi olub vəliəhdlik qanunlarına əsaslanırdı. Vəliəhdlik sistemi qədimdən bəri atadan oğula, oğul kiçik idisə qardaşa keçmək surəti ilə mövcud idi. Burada qədim türk təfəkkürünə görə «dövlət və ölkə onu idarə edən hökmdar sülaləsinin ortaq mülkiyyəti» anlayışı əsas götürülürdü. Ancaq vəliəhdlik institutunun olması türk dövlətlərində hakimiyyət uğrunda ciddi mübarizəyə və hakimiyyət çəkişməsinə şərait yaratmış, dövləti zəiflədən ünsürlərdən birinə çevrilmişdir.

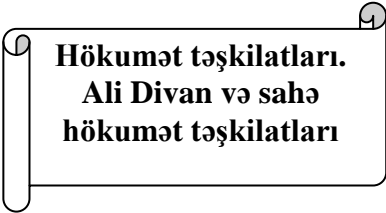
Səlcuqlarda vəliəhdlik sistemi özünü doğrultmamış, hətta Sultan Toğrul və Alp Arslandan başqa heç kim vəliəhd belə təyin etmədən hakimiyyətdən getmişlər. Vəliəhdlərin təyin edilməsi yalnız sözlə olmuş və çox vaxt vəliəhdin güclü ətrafı olmadığı halda hakimiyyəti ələ keçirə bilməmişdir.

Vəliəhd seçiminin çatışmazlıqları olmuşdur. Hökmdar müəyyən təsirlərə məruz qalaraq real şəraiti, şəhzadələrin güclərini, hakimiyyətə layiq olub olmamalarını araşdırmadan vəzirin, yaxud da xatunun təsiri ilə vəliəhd təyin etmişdir. *Nümunələrə nəzər salmaq.*

Toğrul bəy qardaşı Çağrı bəyin oğullarından yaşca kiçik olan Süleymanı vəliəhd təyin etmişdi. Lakin nəticədə Çağrı bəyin digər oğlu Alp Arslan Səlcuqlu taxtını ələ keçirdi. Sultan Alp Arslan böyük oğlu olmamasına rəğmən Məlik şahı böyük bir mərasimlə vəliəhd elan etmiş və adına xütbə oxunmasını əmr etmişdir (1066).

Məlik şah isə əvvəlcə Türkan xatundan olan oğlu Əhməd vəliəhd seçmiş (1087), lakin Əhməd bir il sonra Mərvdə öldüyündən vəliəhdlik uğrunda çəkişmə başlanmışdır. İki vəliəhd-vəzir Nizamülmülkün müdafiə etdiyi Sultanın böyük oğlu Borküyarıq və Türkan xatunun oğlu Mahmud arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışmış, çəkişmələr əvvəlcə vəzirin, sonra da Məlik şahın ölümünə səbəb olmuşdu.

Göründüyü kimi, hakimiyyətin irsi keçməsi, vəliəhd təyini həmişə özünü doğrultmamışdır.

**Hökumət təşkilatları.
Ali Divan və sahə
hökumət təşkilatları**

Böyük Səlcuq imperatorluğunda mərkəzləşmiş idarəetmə sistemi hakim idi.

Dövlətin ilk mərkəzi **Nişapur**, sonra **Rey**, **İsfahan** və Məlik şahın hakimiyyəti dövründə **Mərv** olmuşdur. Ölkə bir çox əyalətlərə və ya

vilayətlərə ayrılmışdı.

İmperatorluğun hansı əyalətlərə bölündüyünü, neçəsinin mərkəzdən idarə edildiyini, neçəsinin vassal dövlət başçıları tərəfindən idarə olunduğu haqqında məlumat olmasa da, həmin əyalətlərin qəzalara bölündüyü məlumdur. Dövlət təşkilatının əsas hissəsini **hökumət təşkilatı** təşkil edirdi.

Hökumət təşkilatı dövlətin idarə edilməsində xüsusi yer tuturdu. Burada mərkəzi təşkilat müasir dövrümüzdə nazirliklərin vəzifəsini icra edən *divanlar* adlanırdı. Səlcuq mərkəzi təşkilatında **Böyük Divan** (Divani sultani), **Divani İstifa** (Müstəvfi divanı), **Tuğra** və ya **İnşa** divanı, **Müşrif** divanı, **Divani Ərz** və **Divani Məzalim** və s. divanlar olmuşdur.

Divanlardan ən böyüyü Böyük Divan və ya **Divani-Sultani** adlanırdı. **Böyük Divanın rəhbəri hökmdar, sonra ikinci böyük şəxs Vəzir idi.**

Hər divana «Sahibi Divan» ləqəbi daşıyan «nazir» rəhbərlik edirdi. Böyük Divanın rəhbəri indiki Baş nazir vəzifəsinə bərabər tutulan Vəzir idi. İlk Səlcuqlu divan təşkilatı 1036-cı ildə Toğrul bə-

yin başçılığı altında Nişapurda toplanmışdı. Toğrul bəy həftədə iki dəfə Böyük Divanı toplayardı. Böyük Divan Sultanın və ya vəzirin başçılığı altında divan rəislərinin iştirakı ilə toplanardı. **Böyük Divana** *tuğrai, müşrif, müstəvfi və arizül-ceys divanları* daxil idi.

Alp Arslan dövründə Böyük Divanda əmrlər verilir, maliyyə işlərinə baxılırdı.

Hökmdardan sonra ən böyük vəzifə sahibi vəzirlər idi. **Vəzirlər** Səlcuqlu hökmdarları üzərində çox böyük təsirə sahib olmuşlar. Vəzirlər Sultandan tez-tez əmr və təlimatlar alırdılar.

Böyük Səlcuq dövlətinin 120 illik tarixində təxminən **23 vəzir** məlumdur. Vəzirlərinin **16 nəfəri İran, 1 nəfəri türk, 1 nəfəri fəllah** mənşəli olmuşdur. *5 nəfərin mənşəyi məlum deyil.*

İlk Səlcuqlu vəziri **Salar Türkan (Buzkan)** 7 il (1038-45) vəzirlik etmiş, onun ölümündən sonra İranlı vəzirlər bu vəzifədə bir-birini əvəz etmişlər. Vəzirlər arasında ən məşhuru və ən uzun müddət hakimiyyətdə olanı **Nizamülmülk** olmuşdur.

Vəzirlərin qanunverici səlahiyyətlərindən başqa icraedici səlahiyyətləri olmuşdur. Onlar istədiyi şəxsləri müxtəlif vəzifələrə təyin edir, onların işini ciddi nəzarətdə saxlayır, dövlət idarələrini, məmur və işçiləri yoxlayırdı.

Vəzirlərin maliyyə səlahiyyətləri vardı. Onlar dövlət büdcəsini tənzimləyir, maliyyə təftişi aparır, maaş və ya təqaüdlər verir, onların ödəmə fomasını və miqdarını müəyyənləşdirirdi.

Vəzir təkcə imperatorluğun ölkələrinə aid məsələlərdə deyil, həm də vassal dövlətlərə aid məsələlərə nüfuz edirdilər. Vəzir vassal hökmdarların imperatorluq xəzinəsinə ödəyəcəyi illik verginin miqdarını təyin edir, vassal hökmdarların öz paytaxtlarında tabelik şərtlərini yerinə yetirmələrini nəzarətdə saxlayırdı. Onların itaətlərini bildirmək üçün müəyyən vaxtlarda sultan sarayına gəlməsini, lazım olduqda əmrindəki əsgərlərlə imperatorluq ordusuna qatılmasını təmin etmək vəzirin vəzifəsinə daxil idi.

Vəzirlər **iqtanın paylanmasında** böyük səlahiyyətlərə malik idilər. O, sultanın iqtalarını artırmaq üçün digər iqta sahiblərini öz ərazilərindən əl çəkməyə məcbur edirdi. Sultan öldükdən sonra

onun varidatının bölüşdürülməsi, xəzinənin gəlirlərini artırmaq üçün pul cəzasının kəsilməsi, qeyri-qanuni yığılan vergilərin ləğv edilməsi səlahiyyətləri vəzirin maliyyə səlahiyyətlərinə daxil idi.

Vəzir **hərbi səlahiyyətlərə** malik idi və bu səlahiyyətə malik olmanın işarəsi **qılinc** idi. Qılinc hökmdar tərəfindən verilir. Vəzir hökmdarla ordu haqqında müzakirə aparır, orduya komandanlıq edirdi.

Vəzirlər elm aləminə də müdaxilə edirdilər. Mədrəsələrə müdərri təyin edir, mədrəsə, darüşşəfa tikdirir və təmir etdirirdilər.

Geniş səlahiyyətlərə malik olan vəzirin qarşısında çətinliklər də mövcud idi. Yüksək səviyyəli məmurların vəzifəyə təyində və ya azad olunmasında onların səlahiyyəti yox idi. Vəzir xanədanlığın (dövlətin) müqəddəratını həll edə biləcək qərar vermək səlahiyyətində deyildi. Böyük Səlcuq Sultanları vəzirlərin hərəkətlərini araşdırır, qanunlara əməl edib-etməməsini nəzarət altında saxlayır, onları işdən azad edir və ya başqa vəzifəyə təyin edirdilər. Vəzirlər lazım gəldikdə məhkəməyə cəlb olunurdu.

Səlcuq sultanlarının xarici və daxili yazışmaları ilə məşğul olan qurum **Tuğra** və **İnşa** divanı idi.

«**Tuğra**» türk sözü olub, qədim türk və Səlcuqlu hökmdarının yazılı əlamətləri idi. Mahmud Kaşqarlıda tuğtağ şəklində qeyd edilir və belə deyilir: «*tuğta, tura xaqanın möhrü, buyruğu (tevki) oğuz-cadır*». Zaman keçdikcə tuğra xanədanlığın gerbi və əlaməti olmuş və yalnız əmr və fərmanlarda deyil, bütün rəsmi sənəd və binaların üzərində qeyd edilmişdir. Tuğra divanı və ya tuğrailik Toğrul bəy tərəfindən yaradılmışdır. Burada əmr, fərman, təyinlər haqqında sənədlər hazırlanırdı. **Tuğra hökmdarın adından rəsmi kağızın üst tərəfinə, qalın xətlə yazılan, ad, ləqəb və dua cümləsindən ibarətdir.** Tuğra divanı 2 hissədən-**tuğra hissəsi və inşa hissəsindən** ibarət idi. Tuğra hissə hökmdarın əmrlərinin, fərmanlarının altında öz işarəsini (möhrünü) qoymağa cavabdeh idi.

İnşa dairəsinin vəzifəsi dövlətin xarici və daxili yazışmalarını idarə etmək, bunlarla əlaqədar yuxarıda adı çəkilən sənədlərin hazırlanması idi.

Tuğra divanından çıxan hər yazı çıxış tarixi ilə divan dəftərinə qeyd edilir və daha sonra bu qeydlər mühafizə edilirdi. Toğrul bəyin tuğrası ox və yaydan ibarət qınıq damğası idi. Ravəndi Toğrul bəyin tuğrasının çomaq şəklində olduğunu yazır.

Toğrul bəyin dövründən mövcud olan bu vəzifənin rəhbəri türk olmuş, Alp Arslan dövründə bu vəzifəyə iranlı Nizamülmülk təyin edilmiş və ayrı-ayrı olan bu iki divan birləşdirilmişdir.

Dövlətin maliyyə işlərini idarə edən şəxs **Mustovfi** adlanırdı. Maliyyə nazirliyinə oxşayan bu divan səlcuqlarda dövlətin (xə-zinənin) gəlir və çıxarına nəzarət edirdi. Bu divanın əsas işi dövlətin gəlir və çıxarlarını hazırlamaqla dəftərə müntəzəm qeyd etmək, illik büdcəni tənzimləmək, dövlət təşkilatında və kənarında işləyənlərə xəzinədən maaş ayırmaq, hətta vergiləri müəyyənləşdirmək idi. Divanın hər vilayətdə mustovfi, amid, amil adları altında təmsilçiləri olurdu.

Dövlətin maliyyə və idarə işlərini təftiş edən **divan İşraf (Müşrif) divanı** adlanırdı. Onun yoxladığı əsas nazirlik maliyyə nazirliyi idi. Bu divan ölkədə ədliyyə sahəsindən başqa təsərrüfat və maliyyənin vəziyyətini, vergilərin yığılmasını yoxlayır və nəticəni Sultana məruzə edirdi.

Dövlətin təhlükəsizlik sisteminə **Divani Arz** nəzarət edirdi. Bu divanın rəhbərinə *arz*, *arz əl-cuyuş*, *arzi-sultani* deyilirdi. Ordunun maaşlarının vaxtında və düzgün paylanmasına, ləvazimatların və qoşunun başqa tələbatlarının təminatına cavabdeh olan bu divan Səlcuqlar dövründə əhəmiyyətini itirmiş, əsasən vəzirdən asılı bir quruma çevrilmişdir.

Səlcuq dövlətində ədalətsizliklə rastlaşan şəxslərin müraciət etdiyi yer **Divani məzalim** idi. Məzalim divanında ədalət bərpa edilərkən adət-ənənə, bərabərlik və hökumətə aid qanunlar əsas götürülürdü. Məzalim divanına gələn şikayətlərin əsasını vergi toplanmasına və asayişin qorumasına dair şikayətlər təşkil edirdi.

Səlcuqlarda Böyük Divana daxil olmayan divanlar da fəaliyyət göstərirdi. Bu divanlardan biri də **Divani Bərid** idi. Bu divanın əsas vəzifəsi mərkəzin vilayətlər ilə xəbərləşməsini təmin etmək, öl-

kədə baş verənləri ən kiçik detallarına qədər mərkəzə bildirmək idi. Bu divanın rəhbərlərinə **Sahibi-Bərid**, tabe olan məmurlara isə **Sahibi-xəbər** deyilirdi. Böyük Səlcuqlu dövlətinin ilk illərində bu təşkilata əhəmiyyət verilməmiş, hətta Sultan Alp Arslan «Sahibi-xəbərliyi» ləğv etmişdi. Ancaq sultan Məlik şah və sultan Səncər dövründə cəsuslardan istifadə edilmişdir. Səlcuqlarda bir «*xəbərləşmə*» təşkilatı mövcud idi.

Hökmdarların sahib olduğu ərazinin idarəsi ilə **Divani Xass** məşğul olurdu. Hökmdara aid olan bu ərazini idarə edən şəxs isə **Vəkil** adlanırdı.

Xass ərazisi hökmdarın şəxsi mülkü idi və hökmdar bu ərazidən hökmdar sülaləsi üzvlərinə iqtalar və ya mülk verirdi. Divani xassa tabe olan idarələrin maliyyə işlərinə divana tabe olan maliyyə idarəsi baxırdı. Maliyyə baxımından xass ərazini müstovfi (maliyyə müfəttişi) idarə edirdi.

Bir sıra şəxslərin malını ələ keçirmək üçün istifadə edilən təzyiqliq **Müsadirə divanı** vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bu yolla, xüsusilə dövlət malı hesabına varlanmış vəzir və digər dövlət məmurlarından çoxlu pul, mal alınırdı. Dövrün müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, səlcuqlarda da müsadirə divanı fəaliyyət göstərmişdir.

Səlcuqlar dövründə sultanların xatunlarının da əmrində divanlar (**xatun Divanı**) olmuşdur. Buna Sultan Məlik şahın həyat yoldaşı Türkan xatunun, sultan Səncərin anasının divanını nümunə göstərmək olar.

Mərkəzi divanlardan başqa əyalətlərdə də divanlar olurdu. Əyalətləri idarə edən ən yüksək qurum **Divani Əyalət** idi. Əyalət divanı idarəetmə baxımından mərkəzdəki divanın kiçik forması olub ona səlcuq hökmdar sülaləsinə mənsub **məlik** rəhbərlik edirdi.

Qəzalarda və bu ərazidəki qalalarda «**kutval**» deyilən **qalabəyilər** hakim idilər. Hər bir əyalət bir idarəetmə sisteminə malik idi. Bu idarəetmə sisteminin rəhbəri Böyük Divanla və ya bu divana daxil olub-olmayan divanlarla əlaqədə olurdu. Çox nadir hallarda onlar birbaşa hökmdarla əlaqə yaradırdılar.

Əyalətlərə **valilər** rəhbərlik edirdilər. Səlcuqların hakimiyyəti dövründə valilər əsasən türk olmuş, bu vəzifəni tutmazdan əvvəl çox vaxt qoşun əmirləri kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Səlcuqlarda iqta sistemi xeyli inkişaf etdiyindən, vali vəzifəsini *iqtadar və ya muqta* icra edə bilərdi. Valilikdən başqa əyalət təşkilatlarında **amid, amil, şihnə, nazir, mühtəsib, rəis, qazi, xətib, müfti** vəzifələri olmuşdur.

Əyalət təşkilatlarında mülki işlərə **amid**lər rəhbərlik edirdilər. Bu vəzifəyə ilk dəfə 1055-ci ildə-Sultan Toğrulun Bağdada girişi vaxtı rast gəlinir. İraq, Xorasan, Xarəzm, Bağdad, Həmədan, Bəlx, Urfa, Diyarbək, Meyyafarkin amidlərinin adları sənədlərdə xatırlanır.

Sultan Toğrulun dövründə ilk amid vəzifəsini türk tutmuşdur. Amidlər imperatorluğun səlahiyyətli nümayəndəsi olduğu üçün əyalətlərdə bütün dövlət məsələləri ilə məşğul olmuş, Alp Arslan dövründə əsasən asayiş və vergi məsələlərinə baxmışlar.

Vilayətlərdə asayişi təmin edən hərbi rəis **şihnə** idi. Şihnələr «qılınc əhlindən», yəni türk komandanlarından təyin edilir, tabeliklərində çox böyük hərbi qüvvələr olurdu.

Şihnəlik məmur vəzifəsi Səlcuqlu tarixində ilk dəfə Toğrul bəyin ölümündən sonra meydana çıxmışdır. Şihnəlik əvvəllər amidin tabeliyində olmuşdur. **İlk şihnə** Səlcuq komandanı **Aytəkin Süleymani** təyin edilmişdir. Əyalət məmurlarından biri **amildir**. Bu vəzifəyə əsasən iranlılar təyin edilirdi. Səlcuqlar dövründə *amil mülki vali (sivil vali), məmur, vergi məmuru* anlamında idi.

Əyalətlərdəki məmur vəzifələrindən biri də **nazir** idi. Bu vəzifəyə ilk dəfə Toğrul bəy dövründə rast gəlinir. Toğrul bəy Bağdada gəldiyi vaxt xəlifə tərəfindən adına xütbə oxunub hökmdarlığı rəsmən təsdiq edildikdən sonra buradakı xəlifə və onun vəzirinin iqtalarına nəzarət edən nazir təyin etmişdir. Əsasən türklərdən təyin edilən əyalət məmuru vəzifələrindən biri **mühtəsiblik** idi. **Mühtəsibin əsas vəzifəsi *tərəziləri və qiymətləri yoxlamaq, alış-verişin doğru aparılmasına nəzarət etmək, ətrafdan (şəhər kənarlarından) gətirilib bazarlarda satılan bütün məhsullara diqqət yetirmək* idi.**

Bu vəzifəyə əvvəllər hökmdar sülalə üzvlərindən birini təyin edilirdisə, sonralar bu vəzifəyə heç bir tərəfə meyl etməyən yaşlı bir türk gətirildi.

Əhəmiyyətli vəzifələrdən biri də **rəislilik** idi. Səlcuq imperatorluğunun qurulduğu ilk illərdə **rəislər valilərin adından şəhərləri idarə edirdilər**. Rəislər tanınmış yerli nəsilərdən təyin edilir və irsi keçirdi. Rəislər tabeliklərində olan ərazilərin dünyəvi hakimləri olsalar da, şəriət məsələlərində dini hakim və imamlarla razılaşırdılar.

Səlcuqlarda sünniliyin hənəfi və qismən də şafii məzhəbi qəbul edilmişdi. **Hənəfilik dövlətin rəsmi məzhəbi idi**. Bu məzhəblərdən olmayanlara, xüsusilə şiə (ismaililər) məzhəbinə qarşı mübarizə aparılırdı. Dövlət din xadimləri üzərində hər hansı nəzarət və ya yoxlama həyata keçirmirdi. Xristian və yəhudilərə din sərbəstliyi verilmişdi. **Ən böyük dini rəhbər Abbasi xəlifəsi hesab olunurdu**.

Yerlərdə dini rəhbərlər **qazılar** idi. Qazılar institutu Səlcuqlardan öncəki islam dövlətlərində geniş yayılmışdı. **Qazılıq vəzifəsi irsi idi**. Dini hakim olan qazı din və şəriətlə əlaqədar bütün mübahisələrə baxır, evlənmə və boşanma, miras, yetimlərin və kişi qohumları olan qadınların himayəçiliyə alınması, qeydiyyatçı vəzifəsini yerinə yetirir, məscidləri və onlara aid olan tikililəri idarə edirdilər. **Qazi-ül-Xudat** adlandırılan baş qazı sultan tərəfindən təyin edilirdi. **Dini hakimlər-qazılar** valinin tabeliyində idi. Əyalətlərdə qazılar valilər tərəfindən təyin edilirdi.

Qazıların alim, dindar və qənaətcil olması vacib şərtlərdən idi. **Xətib (İmam)** qazı kimi dindar və Qurani-Kərimi bilən, dövlətin rəsmi məzhəbindən olan şəxs olmalı idi. Müsəlmanların namazı ona bağlı idi. Buna görə də, bu işə etibarlı və bilikli adamlar seçirdilər.

Hakimiyyət rəmzləri

Hökmdarlıq əlamətləri **mənəvi və maddi** olmaqla əsasən iki qrup altında cəmləşirdi. Mənəvi ünsürlərdən ən əhəmiyyətli **ünvan və ləqəbdir**. Səlcuq hökmdarları qədim Göytürk dövlət düşüncəsini əsas götürərək **Yaqbu** ünvanı daşıyırdı. Səlcuqun oğulları Arslan və Musa **Yaqbu** ünvanı daşımışlar. **İnal, İnanc və Bəy** ünvanları xanədan sülaləsi üzvlərinə verilir və onlar

idarəetmədə müəyyən rol oynayırdılar. Lakin Xorasanı tutduqdan və müsəlman-türk dövlətləri ilə münasibət qurduqdan sonra ünvanlarda dəyişikliklər edildi. Səlcuqlu sultanları türkcə *Toğrul*, *Alp Arslan*, *Səncər*, *Təpər*, *Çağrı* kimi adları ilə birlikdə islami adlara sahib olaraq *Məhəmməd Toğrul*, *Davud Çağrı*, *Əhməd Səncər*, *Məhəmməd Tapar* kimi ünvanlar qəbul etdilər.

Toğrul bəy əvvəllər *əmir* və ya *məlik* ünvanları daşıyırdı. Onun 1041-1042-ci illərdən etibarən zərb etdirdiyi sikkələrdə **Əmir** ünvanı diqqəti cəlb edir. Səlcuqlar müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Çağrı bəy də məlik ünvanı daşımışdı. Daha sonra xəlifə Kaaim Biəmrullah 1046-1047-ci ildə göndərdiyi bir elçilik heyəti ilə səlcuqların Xorasan üzərindəki hakimiyyətini təsdiq etdikdən sonra Toğrul bəy ilk islam hökmdarı kimi həmin il kəsdiriyi pullarda «*əs-sultanül-muazzam şahənşah*» ünvanını işlətmişdi.

Taxta çıxan hökmdarın xəlifə tərəfindən qanuni bir hökmdar olaraq tanınmasının ilk əlaməti **xütbə** idi. Xütbə-ölkədəki məscidlərdə **xətib** tərəfindən cümə, bayram namazlarında, yağmur, günəş tutulması zamanı oxunan dualar vaxtı edilən söhbətdir. Xütbə cümə namazında namazdan əvvəl, başqa vaxtlarda namazdan sonra oxunurdu.

Xütbə oxunan məscid dövlətə birbaşa bağlı ölkə torpaqlarında (yəni mərkəzdən təyin edilən hakimin idarə etdiyi yerdə) idisə ilk əvvəl Bağdad Abbası xəlifəsinin adı, sonra sultan (hökmdarın) adı, bütün ünvan və ləqəbləri ilə birlikdə çəkilir və onlara dua edilirdi.

Xütbə oxunan məscid vassal dövlət torpaqlarında olsa əvvəl xəlifənin, sonra tabe olduğu (vassal olduğu) hökmdarın adı, ünvanı və ləqəbləri, ən sonda isə vassal hökmdarın adı, ünvanı və ləqəbləri oxunurdu.

Hər hansı bir hökmdarın Səlcuqlu sultanı adına xütbə oxutması onun vassal olması üçün kifayət edirdi. Əgər vassal bir hökmdarın tabe olduğu hökmdarın adına oxunan xütbəni kəsməsi üsyan əlaməti sayılırdı.

Hökmdarlığın ikinci əsas əlaməti adının **sikkə** üzərində həkk edilməsi və ya adına **pul zərb** etdirilməsi idi. Sikkə dövlətin damğası ilə damğalanmış, istifadəsi rahat, mədəni bir ödəmə vasitəsidir.

Səlcuqlu sultanlarının pullarının üzərində xəlifənin adı, sultanın adı, ünvanı və ləqəbləri, digər üzərində isə Qurandan bir ayə həkk olunurdu. Sikkələr üzərində Səlcuqlu sultanlarının rəsmləri zərb olunmamışdır. Onların üzərində Oğuz boylarının damğaları yer almışdır. Məsələn, Toğrul bəyin sikkələrində Qınıq boyunun damğası olan ox-yay işarəsi vardır.

Sikkə hakimiyyət simvolu olub bir tərəfdən mənəvi, digər tərəfdən maddi ünsür sayılırdı. Taxta çıxan hökmdarın ilk işi üzərində adının, ünvanının və ləqəbinin olduğu pullar zərb etdirmək idi. Səlcuqlu hökmdarlarının adına Sultan Toğruldən başlayaraq pullar zərb edilmişdir. Bu pul qızıl və gümüşün qarışığı idi. Səlcuqlularda ən qiymətli pul **dinari-sorx**, yəni **qızıl pullar** hesab olunur və çox işlənirdi. Nişapur, Rey, Bağdad, İsfahan, Bəsrə və Əhvəzdə Toğrul bəyin adına zərb edilmiş 50-dən çox fərqli sikkə tapılmışdır.

Dövlət xəzinəsi və onu qoruyub saxlamaq qaydaları haqqında Nizamülmülk göstərir ki, hökmdarın iki dövlət xəzinəsi olmalıdır. Bunlardan biri əsl xəzinə, digəri isə xərc xəzinəsidir ki, alınan malların çoxu bu əsl xəzinəyə toplanmalı, onun az bir hissəsi isə xərc xəzinəsinə verilməlidir. Zərurət olmadıqca əsl xəzinədən xərclənməməli, bir şey borc kimi götürülməli, əvəzinə bir şey qoyulmalı, xəzinənin gəliri ilə çıxarı eyni olmalıdır.

Əyalət hakimləri, vassal dövlət başçıları da sikkə zərb etdirə bilərdilər, lakin burada da xütbədə olduğu kimi əvvəl xəlifənin, daha sonra sultanın ad, ünvan və ləqəbləri, sonra icazə verilərdisə öz adı, ünvanı və ləqəbləri qeyd olunurdu. Vassal dövlətin sikkələrində tabe olduğu hökmdarın adı, ünvanı və ləqəblərini ləğv etməsi onun tabelikdən çıxması, yəni üsyan etməsi mənasını verirdi.

İlk gümüş pullar Sultan Alp Arslan zamanında kəsilmişdir. 1064-cü ilə aid Alp Arslanın basdırdığı pullarda «Məlikül-İslam» ləqəbi, 1065-ci ildə zərb edilən pullarda «Məlikül-məğrib vəl məşriq» ləqəbi qeyd edilmişdi.

Səlcuqlu dövrünün ən qiymətli pulları Sultan Məlik şah dövründə kəsilmiş və bunun üçün tonlarla qızıl və gümüş işlədilmişdir.

Xəlifə tərəfindən Səlcuqlu vəzirinə, dövlət qulluqçularına ünvanlar və ləqəblər təqdim edilmişdir. Ləqəblər verilməsi münasibətilə Səlcuqlu sultanları Xəlifəyə çoxlu bəxşişlər verir və allaha dua edirdilər. Məsələn, Bağdad məscidlərində adına ləqəbləri və ünvanları ilə birlikdə xütbə oxunduğunu eşidən Alp Arslan çox sevinmiş, səcdəyə qapılaraq Allaha şükürlər etmiş, xəlifəyə 10 min dinar, müxtəlif növ 250 ipək paltar, əlavə olaraq Bağdad nazirinə də 10 min dinar, 10 at və 10 qatır verilməsini əmr etmişdir.

Xəlifə tərəfindən Səlcuqlu hökmdarlarına təqdim edilən ünvan və ləqəblər öz adlarından sonra oxunurdu. Səlcuqlu sultanlarına **ləqəblər** əsasən Bağdad xəlifəliyindən verilir və adətən bir neçə hissədən ibarət olub adları, ünvanları və ləqəbləri uzun və hətta bir neçə səhifədən artıq olurdu. Məsələn, Sultan Toğrul bəy-«*Sultanül-muazzam şahənşah əl-əcal Rükəddin, məlikül-məşriq vəl-məğrib şahənşah*»; Sultan Alp Arslan-«*Sultanül-muazzam şahənşah, Rükəddin*»; Sultan Məlik şah-«*Sultanül-muazzam*» ləqəbləri daşımışlar.

Alp Arslan dövründə mülki, hərbi və dini təşkilatlara mənsub *ünvan və ləqəblərə* rast gəlinir. Hər təbəqənin özünə xas ünvan və ləqəblərin işlənməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Alp Arslan dövründən başlayaraq mülki, hərbi və dini təşkilat mənsublarına ünvan və ləqəblər hökmdar tərəfindən verilir.

Hakimiyyət simvolları arasında **taxt** xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Taxtın forması və qiyməti mövqe və məqamına görə dəyişirdi. Taxt insan boyundan yüksək olurdu.

Mənbələrdə Qaraxanlı sarayında qızıl və gümüş olmaqla 2 taxtın olması haqqında məlumat vardır. Mənbələr məlumat verirlər ki, Sultan Toğrul evləndiyi xəlifənin qızına qızıldan, özünə isə gümüşdən taxt hazırlatmışdı. Qızıl və gümüş taxtlar Günəşin və Göyün rəmzini ifadə edirdi. Gümüş taxt hakimiyyətin tanrıdan gəldiyini göstərirdi.

Səlcuq sultanları müharibələr vaxtı taxtlarını özləri ilə aparırdılar. Malazgird müharibəsindən sonra Roman Diogeni qəbul edən

Alp Arslan imperatoru öz yanında oturtmuş, öz əli ilə ona kürkünü geyindirmişdi.

Hökmdar rəsmi günlərdə başına **tac** qoyurdu. Hökmdarlıq əlamətlərindən sayılan tac Abbasilər dövründə meydana gəlmişdir. Bu xanədən üzvləri Əməvilərə zidd hərəkət etmək üçün İran ənənələrini təqlid etmişlər.

Səlcuqlar tacı Abbasilərdən mənimsəyərək hakimiyyət simvolu kimi qəbul etmişlər. Tac və taxt hakimiyyətin ayrılmaz simvolu olduğundan hakimiyyətdə olmaq «taxt-tacın sahibi» kimi ifadə edilirdi.

Hökmdarların başları üzərində rəngli parçalardan hazırlanmış çətir tutulurdu. **Çətir** Sultanın qəbullar, səfərlər və səyahətlər zamanı başı üzərində tutulan hökmdarlıq əlaməti sayılırdı. Çətir ipək, atlas və ya üzəri qızıl saplarla tikilmiş parçadan hazırlanırdı. Çətirin on iki dilimi olurdu və bu dilimlərin arası bir qarış idi. Çətiri at üzərində olan hökmdarın başı üzərində, atla gedən və sultanın bir az gerisində olan **çətirci** daşıyırdı. Xəlifələrin çətirlərinin rəngi həmişə geyindikləri paltarlara uyğun olurdu. Səlcuqlu sultanlarının çətirlərinin rəngi əksərən qara idi. Toğrul bəyin çətirinin rəngi qırmızı olmuşdur.

Müharibə vaxtı çətirin alınması ordu komandanının ölməsi və ya qaçması kimi qiymətləndirilir, bu vaxt orduda qarışıqlıq yaranır, ordu qaçmağa başlayırdı. Alp Arslanla mübarizə zamanı ordunun mərkəzində yerləşən Kutalmışın çətiri və sancaqlarının alınması onun ordusunun çaşqınlığına və məğlubiyyətinə səbəb olmuşdur.

Hakimiyyət simvollarından biri də **trazdır**. «Traz» fars sözü olub *əl işi* (*əba*) mənasını verir. Ancaq sonradan hökmdar və ya digər şəxslərin yüksək sənətkarlıqla işlənmiş və üzəri bəzədilmiş üst geyimi mənasını daşımağa başladı. Onun üzərindəki tikmələrdə hökmdarın adı, ləqəbi və xüsusi işarələri işlənirdi. Əməvilər və Abbasilər dövründə olduğu kimi, bir çox islam dövlətlərində bu cür üst geyimlərini hazırlamaq üçün sarayda emalatxanalar olurdu və *Darül-traz*, bu emalatxanaların rəhbərləri Sahibül-traz adını daşıyırdı.

Traz sultan tərəfindən dövlət elçilərinə və onların vasitəsilə hökmdarlarına hədiyyə verildiyi zaman **xələt** adını alırdı. Əgər xələt Abbasi xəlifəsi tərəfindən verilirdisə, bu həm qurulan dövlətin xəlifə tərəfindən rəsmən tanınması, həm də xələti qəbul edən hökmdarın xəlifənin mənəvi hakimiyyətini qəbul etməsi mənasına gəlirdi.

Hər kəsə dərəcəsinə və rütbəsinə görə xələt verilirdi. Xələt verilən şəxsə onun üzərində papaq, kəmər, qılınc qabı, qılınc, at, bayraq, pul, yəhər, çadır və başqa əşyalar da verilirdi.

Hökmdarın maddi hakimiyyət simvolundan biri bayraqdır. **Bayraq** sözü ümumtürk mənşəlidir. Bu söz Mahmud Kaşqarlının məşhur «Divanu-Lügət-ət-Türk» (XI əsr) əsərində bayrak//batrak fonetik variantlarında qeyd olunmuşdur. Bayraq sözü istər qədim, istərsə də müasir türk dillərinin əksəriyyətində eyni mənədadır. Araşdırıcıların fikrincə batırak «batrak», «bayrak» semantik struktur təkamül modeli əsasında batır-batırmaq, sancmaq felindən törəmişdir. Bayraq sözü ilə yanaşı tuğra, buncuq, sancaq sözü də işlənmişdir ki, o da sancmaq felindən ibarətdir.

Dövrün, dövlətin, hadisələrin ən önəmli əlamətlərini özündə əks etdirən bayraqlar mühüm tarixi abidədir. Bayraqda ideoloji, siyasi, sosial, sinfi, dini, milli və digər ideyalar cəmləmiş formada təcəssümünü tapırdı.

Aparılmış tapıntılar Azərbaycan ərazisində standart formalı bayraqların hələ tunc dövründə (e.ə. IV minilik-II minillik) istifadə edildiyini təsdiq edir. Şəmkir və Şəki rayonlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş buynuzlu maral, üzərində səkkizgünlü ulduz, şüalanən günəş və müxtəlif həndəsi naxışlar olan dairəvi lövhə və başqa formalı standartlar, çox guman ki, qəbilə başçısının və ya hökmdar hakimiyyətinin rəmzini təmsil edirdi. Bayraq təkcə hökmdarlıq əlaməti olaraq işlədilməmiş, dövlətin, böyük məmurların, qəbilə rəisləri, komandanlar və ordunu təşkil edən müxtəlif qrupların özlərinə xas ayrı-ayrı bayraqları olmuşdur.

Bayraq bir məmləkəti (ölkəni) təmsil etmək üçün qəbul olunan əlamətə verilən addır. Müxtəlif rəng və işarələrdən ibarət, mizrağa və ya ağaca bağlı parçadan ibarət olan bu əlamətin mənəvi də

yəri çox böyükdür. «Divanu-Lüğət-ət-Türk» də batrak şəklində yazılan bu kəlmə savaqlarda işlədilən və ucuna ipək parça taxılan mizraq kimi izah edilir. Qaynaqlarda ələm, liva və s. formada işlənən bayraq sözünün fars dilinə Böyük Səlcuqlu dövründə keçdiyi güman olunur.

Qədim türklərdə bayraq batırılacaq, saplanacaq bir silahın (mizraq, süngü kimi) adıdır. Döyüşlərdə həmin silahın ucuna onu işlədən qəhrəmanın və ya mənsub olduğu qəbilənin əlaməti taxılırdı. İlk Səlcuqlu bayraqlarının üzərində ox və yay əlamətinin olduğu təxmin edilir. Həmin ox və yayı təkcə Toğrul bəyə deyil, bütün xanədana məxsus ümumi bir simvol hesab etmək daha doğru olar.

Bayraqların rənginə gəldikdə isə bu rənglər çox müxtəlif, rəngarəng idi. Əsasən qara və qırmızı rəngli bayraqlardan istifadə olunduğu güman olunur. Toğrul bəydən başlayaraq Abbasi xəlifələrindən qara bayraqlar alan Səlcuqlar əsasən bu rəng bayraqlardan istifadə etmişlər. Bunun əsas səbəbi Səlcuqlar özlərinin Abbasilərlə mənəvi bağlılıqlarını göstərməklə islam dünyası üzərində mənəvi və siyasi hakimiyyətə iddialı olduqlarını bildirmək olmuşdur. Digər iddiaya görə, Səlcuqlu dövləti qurulmazdan əvvəl qəbilələrin başında olan rəislərin bayrağı qara rəngdə idi. Səlcuqlu dövründə qeyd olunan qırmızı bayraqların daha çox hərbi birliklərin bayrağı olduğu iddia edilir.

Hakimiyyət əlaməti olan bayrağa hörmət onun sahibinə hörmət demək idi. Bir yerin fəth və zəbt edilməsi zamanı hökmdar bayrağının qala bürcündə dalğalanması təslim olma işarəsi idi. Bayrağın dalğalandığı yer ərazinin bayraq sahibinin hakimiyyəti altında olduğunu göstərir.

Türklərə görə «**bayraqsız otaq, otaqsız bayraq**» olmazdı. Bayraq kökünü dindən və sehdən alan bir müstəqillik simvolu idi. Bayraqların forması və sayı boy bəylərinin dövlət içindəki etibar və gücünü göstərirdi. Bayraq-sancaq qarşılığı olaraq **tuğ** kəlməsindən istifadə olunurdu.

Hökmdarın maddi əlamətlərdən biri də **növbətdir**. Növbət və ya nevbət hökmdarın çadırının və ya sarayının qapısında, günün

müəyyən vaxtlarında, çox vaxt namaz saatlarında bir növ “dövlət orkestrinin marş” icra etməsinə deyilirdi. Qədim türk dövlətlərində savaqlar və böyük yığıncaqlardan öncə xanlıq çadırı qurulur, bayraq sancılır, təbil çalınırdı. Zaman keçdikcə təbili tamamlayan digər musiqi alətləri ilə birlikdə növbət orkestri meydana gəldi. Növbət orkestri təbil, zurna, borular, kös və nağaradan ibarət olurdu. Böyük Səlcuq dövlətində ilk dəfə Sultan Toğrul bəy dövründə gündə beş dəfə növbət çalınmışdır.

Müstəqil hökmdarlar gündə 5 dəfə, vassal hökmdarlar isə 3 dəfə namaz vaxtında növbət çaldırırdılar. Vassal hökmdarlar üçün növbət çaldırmaq yalnız tabe olduğu hökmdarın icazəsi ilə mümkün idi. Hökmdar səfərdə ikən və ya səfərə çıxdığı zaman dövlət orkestrini də özü ilə aparırdı. Hökmdarın sarayının və ya çadırının önündə gündə 5 dəfə növbət çalınması şərt deyildi. Sultan hər istədiyi vaxt zövqünə görə və ya hökmdar olmasının qürurunu duymaq üçün, həmçinin sevincli vaxtlarda, xüsusilə qalibiyyət, üsyanın yatırılmasından, fəthlərdən sonra və şənliklərdə də növbət çalınırdı.

Səlcuqlu sultanları **tevki** və **tuğra** daşıyırdılar. Bu ünsürlərin hər ikisinə bütün Səlcuq dövlətlərində rast gəlik.

Tevki qısa mənada hökmdarın qərarı və iradəsi mənasını verir və **sultanın möhürü** idi. Daha sonralar Səlcuqlu tevkiləri üzərinə Quran ayələri yazılmağa başlandı. Sultan **Alp Arslanın** tevkisində «*binəsriillahi vəs-səlam*», **Sultan Məlik şahda** «*itimadi alallah*», **Börküyarığın möhüründə** «*itimadi allahi vahdehu*», **Səncərin** tevkisində «*təvəkəltü alallah və bismillah təvvəkkəltü alallah*» sözləri yazılmışdı.

Hökmdarda səltənət çadırı saray qədər əhəmiyyətlidir və hökmdarlıq əlaməti sayılırdı. **Çadır** səltənət dairəsində saxlanılırdı və onun xəzinədən çıxarılıb qurulması səfərə çıxma və ya hərəkətə keçməyə işarə idi. Çadır qurulduqdan sonra ordu onun ətrafına toplanmağa başlayırdı. Çadır hansı istiqamətdə qurulsa səfərin yönü də həmin istiqamətdə olurdu. Toğrul bəy Bəsasiriyə qarşı səfərə çıxmağa qərara gəldiyi vaxt, çadırını Bağdadın xaricində və Mosul istiqamətində qurdurmuşdu (1058-ci il avqust). Çadırlar mərasimlər, bay-

ram günləri, sevincli vaxtlarda qurulurdu. Sultan Toğrul 1040-cı ildə Dəndənəkan qələbəsindən sonra döyüş meydanında bir çadır qurmuş və bu çadırdə taxta çıxaraq özünü «Xorasan hökmdarı» elan etmişdi. Türkiyə Səlcuqlularında sultan səfərə çıxacağı vaxt «Otağı Humayun», yəni hökmdar çadırının səhraya qurulması adət idi. Səltənət çadırları müxtəlif rəngdə olurdu. Malazgird döyüşündə Alp Arslan ağ çadırdə oturmuşdu.

Hökmdardan bəhs etdikdə göz önündə saray canlanır. «**Saray**» qədim fars sözü olub əsasən *ev, məskən, mənzil, qonaqlanmaq yeri* mənasında işlənir. Türkcədə eyni mənələrdə işlənilməklə bərabər daha çox hökmdarın iqamətgahı, sultanın ailəsi və qulluğunda olanlarla yaşadığı yer anlamındadır. Saray türk mədəniyyətinin hakim olduğu ölkələrdə qədimdən bəri hökmdarın, şahzadələrin, valilərin, əyanların iqamətgahı kimi işlədilmişdi.

Nazamülmülk göstərir ki, padişah saray işlərini idarə edən rəis vəzifəsinə ən etibarlı adamı təyin etməlidir. O adam sarayda nə baş verirsə hamısını bilməli, istədiyi və ya ehtiyac duyduğu vaxt sultana xəbər verməlidir. Bu adam hər şəhərə, hər qəsəbəyə doğru danışan, əli düz nümayəndələr göndərməlidir ki, onlar da buralarda baş verən kiçik və böyük hadisələri öyrənib mərkəzə xəbər versinlər. Lakin bunu elə etmək lazımdır ki, onlara maaş dövlət xəzinəsindən verilsin ki, onları təmin etmək rəiyyətin üzərinə düşməsin, xəyanət edib rüşvət almasınlar. Onların düz işləmələrindən gələn xeyir onlara verilmiş maaşdan on dəfə, yüz dəfə çox olar.

Səlcuqlularda böyük, dəbdəbəli saraylar tikilmişdir. Toğrul bəy 1055-ci ildə Bağdada gəldikdən sonra tikdirdiyi saraylar Bağdadın görünüşünü dəyişdirmişdir. Toğrul bəyin inşa etdirdiyi saraylar bölgəsinə Mədinəti Toğrul bəy (Toğrul bəyin şəhəri) adı verilmiş və ətrafı yüksək divarlarla əhatə olunmuşdur.

Alp Arslan da böyük saraylar tikdirmiş, geniş bağçaları və hovuzları olan saraylarda ehtişam və dəbdəbə içində yaşamışdı. Alp Arslan dövründən başlayaraq saray təşkilatı Sultan Məlik şah və Səncər dövrlərində ən yüksək nöqtəyə çatmışdır.

Saray təşkilatında sultandan sonra gələn ən böyük şəxs **böyük hacib** idi. Bu vəzifə Abbasilər, Samanilər, Qəznəvilər, Qaraxnlılarda olmuşdur. Haciblər bir növ hökmdarlarla hökuməti təmsil edən Böyük Divan arasında əlaqəni təmin edirdilər. Mənbələrdə ilk qeyd edilən Hacib Sultan Toğrul bəy dövründə Böyük Səlcuqların baş hacibi olmuş **Abdurrəhman Alıbzəndir** və ona «Hacibi Kəbir» deyilirdi.

Böyük hacib əmir rütbəsinə sahib idi. Sarayın bütün işlərinə böyük hacib cavabdeh idi və tabeliyində müxtəlif dərəcədə olan haciblər olurdu. Səlcuqlarda Alp Arslan və Məlik şah dövründə saray təşkilatında vəzifə sahibi olan haciblər bəzən ordu komandanı vəzifəsini də yerinə yetirirdilər.

Böyük haciblərdən sonra sarayda yüksək vəzifələrdən biri **Əmiri hərəs** (cəza əmiri) idi. Sultan bir kimsəni cəzalandırmaq istədiyi vaxt (baş vurmaq, əl, yaxud ayaq kəsmə, döymə, həbs etmə, quyuya atma, dar ağacından asma, zopa vurdurma kimi) bu işi Əmiri hərəsə tapşırırdı.

Sarayda dərəcə etibarilə üçüncü sırada **Vəkili xass** yer alırdı. Bu vəzifəyə həmişə tanınmış və hökmdarın hörmətini qazanmış şəxslər təyin edilirdi. Saray mətbəxinə, şərəbxanaya, sultanın süfrəsinə (süfrəyi xass), tövləsinə (saray axurları) aid bütün işlər onun nəzarəti altında olurdu.

Saray böyükkləri içərisində «*silahdar*», «*abdar*», «*çaşnigir*», «*çərəbdar*», «*camədar*», «*saqi*»lər də vardır.

Silahdarın vəzifəsi sultanın silahını daşımaq və ona aid silahları mühafizə etmək olmuşdur. Mərəsimlərdə sultanın silahlarını daşıyan silahdarların başçısına **əmiri silah** deyilirdi. Onun əmirində kiçik rütbədən olan çoxlu sayda silahdar olurdu. O, zərədxana və ya zirehxana deyilən silah saxlanılan yerin mühafizəsinə rəhbərlik edirdi. Nizamülmüldə silahdar əvəzinə daha çox «sipahi» sözü işlədilib.

Süfrə xidmətlərini yerinə yetirənlər «**Çaşnigir**» adlanırdı. Çaşnigir sözünün lüğəti mənası *yemək dadına baxan, çeşnisinə baxan* anlamındadır. Əsas vəzifəsi süfrəyə gətirilən yeməkləri sultana ye-

mədən öncə dadmaqla onun zəhərlənməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu vəzifəyə çox güvənilən, etibarlı adamlar təyin olunurdu.

Həftənin müəyyən olunmuş günlərində olan məclisdə yemək vaxtı xidmət edən şəxslərdən biri **şərabdardır**. Şərabxana onun tabeliyində olur və bu şərabları süfrəyə vermək üçün xidmət göstərirdi. Böyük məclislərdə və yemək vaxtı şərab süzən xadimlərə **saqi** deyilirdi. Şərabdar sultan və qonaqlarına təklif edilən içkilərin keyfiyyətinə cavabdehlik daşıyırdı və baş verən hər hansı bir hadisəyə görə cəzalandırılırdı.

Hökmdarın «rayəti dövlət» deyilən bayrağını aparan və onu qoruyanların başçısı **əmiri ələm**, sultanın və ya sarayın mühafizəçilərinin başçısı **əmiri candar**, sarayın və hökmdarın heyvanlarına baxanların başçısı **əmiri axur**, sultanın ov üçün hazırlıqlarını görəndə və ovda olduğu vaxt onunla bərabər olub, xidmət edən şəxslərin başçısı **əmiri şikar** adlanırdı.

Sarayda mühüm vəzifələrdən bir **üstaddar idi**. Maliyyə işlərinə baxan bu şəxs xəzinənin gəlirlərindən və vergilərdən müəyyən olunmuş miqdarın sarayın mətbəxinə, çörək bişirilən yerlərinə və axuruna lazım olan qədər xərclənmələrinə nəzarət edir, tabeliyindəkilərin paltar və başqa məsrəflərini ödəməklə məşğul olurdu.

Beləliklə, qeyd olunanları yekunlaşdıraraq deyə bilərik ki, bütün saray təşkilatı mənsubları hərbi təbəqədən (əhli seyf) idilər, hər müəssisənin başında duran şəxs əmirlik rütbəsinə sahib idi. Hərbi təbəqəyə mənsub olmalarının təbii nəticəsi olaraq saray təşkilatına mənsub olanların demək olar ki, hamısı «qulam» sisteminə görə yetişmiş türklər olmuşdur. Dövlət böyüklərindən (əkabiri xass) sayıldıqlarına görə hər müəssisənin rəhbəri olan şəxs hökmdarın hüzurunda onun üçün öncədən ayrılmış yerdə oturmaq haqqına sahib idi.

Saray təşkilatına mənsub olan vəzifəli şəxslər Saray böyükləri (əkabir-i hass) və Saray kiçikləri (kihtaran və ya bəndəgah və çagiran) kimi iki qrupa bölünürdü:

Sarayda hər cür buyruq işlərini **fərraşlar** yerinə yetirirdilər. Bu adamların başçısına **fərraşbaşı**, onların toplu halında olduğu

yerə **fərraşxana** deyilir. Fərraşların müsəlman olması və xüsusilə sünni məzhəbinə aid olmasına xüsusi fikir verilir.

Sarayda yaşadıkları halda saraydan kənarında vəzifəsi olan bəzi məqam sahibləri olmuşdur. Bunların bir qismi daimi vəzifəli, bir qismi isə meydana çıxan hər-hansı bir məsələnin həlli üçün saraydan müvəqqəti vəzifə ilə göndərilirdi. Belələrləndən biri də **müşrifdir**.

Müşrif ərəb sözüdür, «Qanuni Osmani»də bir şeyə üstədən baxıb qərar verən, yüksək yerə çıxan, yaxın olan mənasında izah olunur. Müşrifin əsas vəzifəsi sarayda olanları öyrənmək və istədiyi və ya ehtiyac olduğu vaxt sultana məruzə etmək idi. Müşrif hər bölgə və ya şəhərə namuslu, güvənilən, etibarlı naib təyin edirdi.

Türk **qulamları** saray həyatında və təşkilatında mühüm rol oynayırdılar. «Abdar», «silahdar», «camedar» kimi hökmdara şəxsən xidmət edən məqam sahibləri həmin qulamlardan seçilirdi. Saray qulamları digər dövlət ərkanının xidmətindəki qulamlara nisbətən daha böyük miqyasda imtiyazlara sahib olurdular. Sarayın içində olduğu kimi, saraydan kənarında da sultanın ən çox etibar etdiyi şəxslər qulamlar idi.

Saray həyatı hökmdar həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Hər bir dövlət adamı kimi hökmdarın da rəsmi və şəxsi həyatı var idi. Onun yaşadığı fərqli iki həyatı bir-birindən ayırmaq çətindir. Hökmdar ona aid hakimiyyət simvollarını (məsələn, taxt, tac və s.) şəxsi həyatında da istifadə edirdi.

Sultanın həyatı sarayda vəzifəli şəxslərlə birlikdə günün müəyyən zamanlarında dövlətin rəsmi işlərini yerinə yetirmək üçün keçir, bəzən bütün vəzifəli şəxslər, bəzən də lazım olan şəxslər bu görüşdə iştirak edirdilər. Sultanın rəsmi həyatına xarici elçi və dövlət adamlarını, elm və din xadimlərini, hərbi və mülki dövlət adamlarını qəbul etmək daxil idi. Belə toplantılarda müxtəlif məsələlər müzakirə edilir, qərarlar verilir, hökmdar birbaşa ədalət məhkəməsi qurub ədaləti təmin edirdi.

Sarayda xüsusi və toplu qəbullar keçirilirdi. **Xüsusi qəbullar** öz təşkilatı xüsusiyyəti ilə seçilirdi. Hökmdar onunla görüş keçir-

mək istəyən dövlət böyüklərini (büzürgan) və başçılarını (səran) qəbul edib dinləyəcəyini hamının görə biləcəyi yerdə (məsələn, saray qapısında) **pərdə asılması** ilə müəyyən etmək olurdu. *Pərdənin qalxmış vəziyyətdə olması hökmdarın qəbul keçirəcəyini, enmiş vəziyyətdə olması hökmdarın qəbul keçirməyəcəyini göstərirdi.* Hökmdarla görüş keçirmək istəyən dövlət adamları qəbul günü olub-olmadığını öyrənmək üçün saraya atlı göndəridilər. Onlar pərdənin vəziyyətinə görə hərəkət edirdilər.

Qəbullar zamanı saray qaydalarına müntəzəm əməl edilirdi. Qəbul edilənlərin hansı qayda ilə taxtın ətrafında və yaxınında, ayaq üstə və ya oturmuş halda qəbul olunması dəqiq bilinirdi. Əl öpmək imtiyazı sadəcə xanədan üzvlərinə məxsus idi. Xənədanın yaşlı üzvlərinin bəzən kiçik yaşda olan Səlcuqlu sultanının əlini öpdükləri məlumdur. Əgər hökmdar dövlət adamlarından kiməsə əlini öpməyə icazə verərdisə, bu onun üçün böyük şərəf sayılırdı. Dövlət ərkanı üzvləri nə qədər böyük vəzifələr tutsalar da, hər dəfə hökmdarın ətəyini və ya qarşısındakı yer öpməyi yaddan çıxarmırdılar.

Səlcuqlu hökmdarı vassal hökmdarları, xarici dövlət elçilərini də dövlətin yüksək vəzifəli şəxslərinin iştirak etdiyi mərasimdə qəbul edirdi. Buna görə də bu cür qəbulları xüsusi qəbul saymaq olar.

Rəsmi toplu qəbullar müxtəlif olurdu. Hökmdar dövlət işlərini müzakirə etmək və fikir mübadiləsi aparmaq üçün dövlət təşkilatı mənsubu olmayan şəxslərlə rəsmi mahiyyət daşıyan kütləvi görüşlər keçirirdi. Bundan başqa dövlət adamları lazım bildikləri vaxt tək-tək və ya kiçik qruplar halında hökmdarla görüşür, öz sahələrinə aid dövlət işləri haqqında ona məlumat verir və sultandan yeni əmrlər alırdılar.

Hökmdarın dövlət işləri üçün ən çox təmasda olduğu şəxs, hökumət təşkilatının başçısı olan **vəzirdir**. Qəbulların vaxtı, qəbulda iştirak edəcək şəxslərin sayı və müzakirə ediləcək mövzular sultan tərəfindən müəyyənləşdirilirdi.

Hökmdarın saray daxilindəki rəsmi həyatı ilə sarayın xaricində rəsmi həyatı demək olar ki, bir-birinə bənzəyir.

Şəxsi həyatda hökmdar bir neçə nəfər ilə yaşadığı kimi müəyyən günlərdə sarayı xalqa açaraq məclislər təşkil edirdi. Şəxsi həyatda da xüsusi və toplu görüşlər olurdu. Xüsusi görüşlərdə hökmdar bir və ya bir neçə şəxs ilə görüşürdü. Bunlar əsasən **nədimlər** olurdular.

Hökmdarın şəxsi həyatında nədimlərin olduqca əhəmiyyətli yeri var idi. Nədimlərin əsas vəzifəsi sultanı əyləndirmək, xoş vaxt keçirməsini təmin etməkdən ibarət idi və orta əsrlərdəki türk islam dövlətlərinin hamısında bu vəzifə olmuşdur.

Nədim bilikli, yaxşı davranışlı, gülərlü, dindar və yaxşı geyimdə olmalı idi. Bundan əlavə nədim şən və ciddi hekayələr və məsələlər danışmalı, daima gözəl söz danışmağı bacarmalı, şahmat və nərd oyunlarını bilməli idi. Nədim musiqi alətində ifa edə və ya yaxşı silah işlədə bilsə daha yaxşı olardı.

Səlcuqlu xanədanında yüksək zümrənin arasında **hökmdar ailəsi** xüsusi yer tutur. Xüsusi məclislərin keçirildiyi, yerli və xarici dövlət adamlarının, vassal hökmdarlarının qəbul edilib müzakirələr aparıldığı, qərarlar verildiyi, bir sözlə dövlətin idarə edildiyi hissədən başqa *hərəmxana-hökmdarın ailə həyatının keçirdiyi yer sarayın digər hissəsini təşkil edirdi.* Hərəmxanada hökmdarın niğahlı xanımları və cariyələri olurdu.

Hökmdarın ailəsində bir sıra səlahiyyətlərə malik olan və dövlətin idarəetməsində müəyyən rol oynayan əsas şəxs **xatundur**.

Səlcuqlu türklərində qadınların ictimai və siyasi həyatda, dövlət işlərində rolları böyük olmuş, qadınlar dövlətdə öz mövqelərini qoruyub saxlamışdılar. Nizamülmülkün dövründə belə qadınlardan biri Məlik şahın arvadı, Qaraxanlı hökmdarının qızı Cəlaliyə adı ilə məşhur Türkan xatun olmuşdur. Yalnız əri Məlik şah üzərində deyil, bütün dövlət adamları, saray xadimləri üzərində böyük nüfuza sahib olmuş, xüsusi divanı, 12 mindən çox seçmə ordusu, Tacülmülk kimi hiyləgər, tədbirli və mahir vəziri, öz tayfa və qəbilələri içərisində çoxlu miqdarda tərəfdarları var idi. Nizamülmülkün bütün işlərindən xəbərdar olan Türkan xatun bunları sultana bildirdiyindən Nizamülmülklə Türkan Xatun arasında münaqişə yaranmışdı. Ona

görə də, Nizamülmülk öz əsərində türk qadınlarının ictimai-siyasi həyatdakı və xüsusilə dövlət işlərindəki rolunun əleyhinə getmiş, türk gələcəyinə qarşı çıxaraq islam və xristian dünyasında rastlanmayan bu vəziyyətlə bağlı Məlik şahın hökmdar «Hicab əhli» olan qadınların dövlət işlərində söz sahibi olmalarına imkan verməməsini məsləhət görmüşdür.

Nizamülmülkə görə, qadınların ağıl kamil deyildir və onlar nəslin davam etdirmək üçündür. Nizamülmülk belə hesab edirdi ki, Şah arvadları hadisələrin öz gözləri ilə görmədən, yanlarında işləyən xadimə, sahib və xadimlərin dedikləri sözlərə əsasən əmr verirlər. Belə fərmanlar həqiqətin əksinə olar, şahın şan-şövkətinə xələl gələr, əhalinin malı tələf olar, dövlətə və dinə ziyan dəyər.

Araşdırmalar göstərir ki, Səlcuqlu xanədanına qəbul olunan xatunlar istər sultanla sarayda yaşasın, istərsə də ondan ayrı, bu zaman onun əlində çox kiçik sayda da olsa bir təşkilat olurdu. Sultanların qanuni həyat yoldaşlarının sayı çox məhduddur. Alp Arslanın və Məlik şahın üç qanuni həyat yoldaşı olmuşdur. Sultan səfərə çıxan zaman onlardan sadəcə birini, yəqin ki, ən qiymətli saydığını özü ilə aparardı. Bundan əlavə sultan sayı yüzlərlə olan cariyəyə sahib idi. Onların dəqiq sayı verilməsə də, onlar da xatunlar kimi sultana çox sədaqətli və sadıq idilər.

Xatunlar təkcə saray həyatında deyil, dövlətin idarə həyatında da böyük rol oynayırdılar. Onların nüfuzundan vəzirlər, yüksək rütbəli dövlət məmurları, vassal hökmdarlar istifadə edirdilər.

Sarayın özünəməxsus adət-ənənələri və mərasimləri olmuşdur. Hökmdarın taxta çıxması xüsusi mərasimlə həyata keçirilirdi. Buna Səlcuqlu dövründə **cülus** mərasimi deyirdilər. Taxta çıxan zaman böyük bir şənlik (şölən) təşkil edilirdi və bütün dövlət adamlarına xələtlər paylanırdı. Taxta çıxma ərəfəsində qədim türk ənənəsi dövründən gələn-*ov atinin qanı, buğda, arpa dənələrinin yerə səpilməsi, Səlcuqlarda dinarlar, dirhəmlər, daş-qaşların yerə səpilməsi* ilə müşahidə olunmuşdur. Yerə səpilən qızıl və gümüşü mərasimə qatılanlar yığmaq üçün bir-birilə yarışırıdılar. Buna **saçı** deyilirdi. Bundan sonra orduya mənsub olan şəxslər öz aralarında

qədim türk adətinə uyğun olaraq əyləncələr təşkil edir, rəqs edir, mahnılar oxuyurdular.

Hökmdarın taxta çıxması eyni zamanda dövlətin yenidən nizamlanması demək idi. Taxta yeni çıxan hökmdar bütün dövlət təşkilatı məmurlarına yenidən təyin fərmanları verir, lazım bilmədiyi şəxsləri işlərindən azad edirdi. Hökmdarın taxta çıxması ilə ümumi əfv elan olunur və məhkumların çoxu sərbəstlik alırdılar. Taxta çıxış münasibətilə Səlcuqlu dövlətinin əlaqədə olduğu dövlətlərə və xüsusi olaraq Abbasi xəlifəliyinə xəbər göndərilirdi. Xəbər vermənin bir neçə mənası var idi. Bu məna xəbər veriləcək dövlətin Səlcuqlu imperiyası ilə hansı münasibətdə olmasına uyğun olaraq dəyişirdi. Əgər xəbər veriləcək dövlət müstəqil idisə məqsəd həmin hökmdara öz dövlətini yenidən tanıtmaq idi.

Bütün dövlətlər tarix boyunca münasibətlərini qarşılıqlı olaraq göndərdikləri *elçilər* vasitəsi ilə qurmuşlar. Nizamülmülk elçinin göndərilməsi, qəbul edilməsi məsələsinə çox ciddi yanaşmış və göstərmişdi ki, şah elçi göndərərkən yalnız yazdığı məktubla kifayətlənməməli, onlara yüzlərlə kiçik və gizli iş tapşırmalıdır. Göndərilən elçi yolların və keçidlərin yerini, su və otlaqların vəziyyətini, ordunun hansı yoldan keçib-keçə bilmədiyini, valilərin kimliyini, ölkədəki qoşunun vəziyyətini, silahları, idarə edənlərin xalqla rəftarı, zülm və ədalətsizlikləri, ölkənin xarab və ya abad olduğunu, əhalinin varlı və ya yoxsul yaşadığını, vəzirlərin layiqli və ya layiqsiz olduğunu, sərkərdələrin təcrübəli, sınaqdan çıxmış, nədimlərinin alim olub-olmadığını, nəyi sevib-sevmədiklərini, bir sözlə, ölkə haqqında hər şeyi öyrənib öz şahına bildirməlidir ki, lazım gəldikdə vəziyyətə uyğun hərəkət edilsin, lazımı tədbirlər görülsün.

Hökmdarlar münasibətlərini əsasən hədiyyələrin alınıb verilməsi ilə nizama salırdılar. Hədiyyələr müxtəlif məqsədlər üçün verilirdi. Xələtlər, evlənmələr zamanı verilən cehizlər, iqtalar hədiyyələr sırasına daxildir.

Sultan sarayları matəm mərasimlərinin şahidi olmuşdur. Matəm elan olunduqdan sonra bazarlar, dükanlar bağlanır, şəhərdə həyat iflic olurdu. Matəm üç gün, bəzən də yeddi gün davam edirdi.

Bu zaman həmin yerin ən yüksək rütbəli məmuru, vassal dövlətlərdə vassal hökmdarın özü baş sağlıqlarını qəbul edirdi. Bu hadisəyə «əza» ya **oturmaq** deyilirdi. Məsələn, Sultan Toğrul bəyin ölüm xəbəri Xəlifəyə çatan kimi qaydaya uyğun olaraq xəlifənin vəziri sultan üçün əzaya oturub baş sağlıqlarını qəbul etmişdir.

Qədim türk ənənələrindən olan *atın yalını kəsmək, yəhərini tərs qoymaq, qadınların yüksək səslə ağlaması, başlarını açıb torpaq səpmələri, bütün şənliklərin təxirə salınması* Səlcuqlarda da davam etmişdir. Sultan Məlik şahın oğlu Davudun İsfahanda ölməsindən sonra (1082, may/ Zilhiccə 474) sultan çox kədərlənmiş, hətəta özünü öldürməyə çalışmış, hökmdar sarayında toplanan dövlət adamları saçlarını yolmuş, həyat yoldaşları onlar kimi hərəkət etmiş, atları qara rənglə rəngləmiş, qadınlar qara geyinmiş, 7 gün davam edən matəmə bütün şəhər əhalisi qatılmışdı.

Hökmdar öldükdən sonra matəm mərasimləri adətən yeni sultanın taxta çıxmasına qədər davam edirdi. Bundan sonra «xeyir və şər əkizdir» ənənəsinə əsasən yeni hökmdarın şərəfinə şənliklər başlayır, tədbirlər keçirilirdi.

Müşahidə olunan adətlərdən biri də, vəfat etmiş hökmdarların türbələrinin ziyarət edilməsidir. Böyük Səlcuqlarda ilk məzar ziyarətini Sultan Alp Arslan həyata keçirmişdir. O, taxta çıxdıqdan bir qədər sonra (1065) Üstyurd və Manqışlaq səfəri əsnasında ulu babası Səlcuqun qəbrini ziyarət etmək üçün Sırdərya sahilindəki Cənd şəhərinə gəlmişdir.

Müasir mərhələdə dövlətin idarə edilməsində tətbiq edilən üsullar, dövlət təşkilatlarının idarəçilik funksiyaları və hakimiyyət rəmzlərini təhlil edərkən türk ənənəsinin davam etdiyinin şahidi oluruq.

Ordu quruculuğu

Müharibələr səlcuqlu dövlətinin siyasətinin tərkib hissəsi idi. Buna səbəb 1040-cı ildə Mərv yaxınlığında Dəndənəkan adlanan yerdə Qəznəvilər üzərində qazanan mühüm qələbə oldu. Sonralar səlcuqlar dəfələrlə zəbt etdikləri əraziləri müdafiə

etməyə və hakimiyyətlərini Cənubi Qafqazda, Suriya, Bizans, Misir və İranda möhkəmləndirməyə nail oldular.

Ordu dövlətin həyatında böyük rol oynayırdı. Hərb və hərbi qənimətlər həm siyasi, həm də iqtisadi doktrinanın əsasını təşkil edirdi. Səlcuq cəmiyyətinin və ordusunun strukturu işğalçı yürüşləri genişləndirməyə vadar edirdi, çünki ordunun saxlanması üçün vəsait yalnız hərbi yürüşlər və qənimətlər, itaət və əsarət nəticəsində əldə edilə bilərdi.

Nizamülmülk ordunun səfərə hazırlanması ilə bağlı göstərir ki, ordu yola düşməmişdən əvvəl gedəcəyi yollarda yem və taxıl ehtiyatı görülməli, qoşunun ehtiyacı olan bütün mallar müəyyən ediləməli, şah öz əli ilə pulu əsgərlərə verməlidir ki, onların qəlbində şah qarşı məhəbbət və sədaqət yaransın, döyüşdə yaxşı çalışıb möhkəm iradəli olsunlar. Hökmdar hər tayfadan, hər xalqdan qoşun saxlamalıdır ki, hər tayfa və xalq öz hakimiyyətini qorumaq üçün ürəklə vuruşub qələbə qazansın.

Böyük Səlcuqların hakimiyyəti illərində səlcuq hərbi sisteminə yenidənqurma aparıldı. Ordu tayfa qəbilə könüllülərindən təşkil olunaraq yeni məzmunlu hərbi quruma çevrildi. Mühəribələrdə qazanılan qələbələr siyasi məqsədləri müəyyənləşdirdi. Yeni ərazilərin fəthi və hakimiyyətin bərqərar edilməsi taktiki və strateji siyasəti dəyişdirdi. Bu zaman tayfa və qəbilələrdən ibarət könüllü xalq ordusu zamanın tələbinə cavab vermirdi. Ona görə də, səlcuqlar maliyyə işləri ilə yanaşı orduya da ciddi fikir verirdilər.

Yeni ordunun döyüşçüsü hərbi xidmət müqabilində xüsusi vəsait-torpaqdan gələn gəlirin bir hissəsini əldə edirdi. «İqta» torpaq mülkiyyəti meydana çıxandan sonra hərbi döyüşçü torpağı ailəsi ilə birgə becərirdi. Feodal isə torpaqdan gələn gəlirin bir hissəsini öz döyüşçüləri arasında bölüşdürürdü. Məlik şahın dövründə 45 min hərbi süvari divanın siyahısına daxil edilmiş və sultanın qoşununu təşkil edirdi. Onlar yerləşdikləri yerdə ulufə (dinclik dövründə dövlət təminatında atlar üçün yem) və nafaq (dinc dövrdə arxaya gəlmiş hərbciləri və məmurları saxlamaq üçün yığılan fəvqəladə vergilər) hüququna malik idilər. Bəzən çox böyük məbləği əhatə edən əlavə

xərclər də ordunun ehtiyaclarına xərclənirdi. Məlik şah hər il ordunun ehtiyaclarına 60 min dinar xərcləyirdi.

Çoxillik hərbi kompaniyaların aparılması üçün əvvəlcədən böyük aksiyalar həyata keçirilirdi. Hərbi yürüşlər eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə aparılırdı. Toğrul bəyin vaxtından hərbi planlar işlənilib hazırlanır, zəbt olunacaq ərazilər şahzadələr və əmirlər arasında bölünürdü. Hərbi əsirlər və yerli əhali qula çevrilirdi. Onları həm təsərrüfatda işlədir, həm də qul bazarlarında satırdılar.

Səlcuqların döyüş taktikasından biri düşməni hissə-hissə məhv etmək idi. Lazım gəldikdə partizan müharibəsindən istifadə edirdilər. Əgər düşmən əlverişsiz yerdə düşərgə qurmuşdusa, səlcuqlar gecikmədən düşmən qoşunlarını müxtəlif istiqamətlərdən ox və nizə yağışına tuturdular. Düşmənin diqqətini yayındırmaq üçün gecələr yalançı yerdəyişmələr həyat keçirilirdi.

Yürüş iştirakçıları əvvəldən təyin olunmuş yerdə yığılır, sonra qruplar cəhətlərə uyğun olaraq 4 tərəfə üz tütür və hər qrup əvvəldən razılaşdırılmış əraziyə hücum edirdilər. Bundan sonra qruplar yenidən 3 qrupa bölünür, ordular eyni vaxtda hücum edirdilər. Onların hərəkət forması açılmış yelpəyin formasına bənzəyirdi.

Hissələrə bölünmüş hərbi qüvvələr irəliləyərək qarşılarına qoyduqları məqsədə çatana qədər yolun üzərindəki yaşayış məskənlərini dağıdır və qarət edirdilər. Daha sonra qarət etdikləri ilə birlikdə geri dönür və basqından əvvəlki yerdə toplanırdılar.

XII əsrin ortalarında xəlifə əl-Müktəfi (1136-1166) ilə döyüşdə səlcuqlar qabağa böyük sürü buraxmışdılar. Sürü ərəblərin ordu bölmələrini pərən-pərən salmış, yaranmış boşluğa türklərin süvariləri hücum edərək düşməni başı pozuq vəziyyətdə geri çəkilməyə vadar etmişdi. Lazım olan halda süvarilər piyada qoşunu döyüş yerinə çatdırı bilirdi ki, bu da çox vaxt vuruşmanın taleyini həll edirdi.

Düşmənin qüvvəsini təqətdən salmaq məqsədilə «**talən edilmiş boş səhra zonaları**» yaradılırdı. Qəznəvilərlə müharibə zamanı (1035-1040) Toğrul bəy bütün su quyularını doldurduğu, Bizans ordusu qarşısında geri çəkilən II Qılınc Arslan kəndi yandırdığı, mal-

qaranı aparmağı, ya da məhv etməyi, su quyularını murdarlamağı əmr etmişdi.

Səlcuqlar qalın zirehli geyimlə təchiz edilmiş böyük hərbi dəstələr yaratmışdı. Orduda ciddi hərbi intizam var idi. Döyüşə rəhbərlik xüsusi carçılar-atlılar tərəfindən hissələrə çatdırılan əmrlər vasitəsi ilə aparılırdı. Ordu dəmir şeypurlardan və dəbilqələrdən çıxan səslərlə hücumu keçirdi. Ordu başçısı döyüşdən qabaq namaz qılırdı.

Səlcuqların döyüş ləvazimatları düz və əyri tiyəli xəncərlər, döyüş baltaları, yay, ox və nizələr və s. ibarət olurdu. Şəhərləri və qalaları tutarkən yanacaqda dolu xüsusi qablar atan maşınlardan istifadə olunurdu. Hərbi ləvazimatlardan yay və oxa üstünlük verilirdi ki, bu da hərbi süvari dəstələrinin əsas silahı idi.

Səlcuqlu ordusunun təməlini məmləkətə dağılmış olan sipahi türklər təşkil etmişdi. Paytaxtdakı mərkəzi türk ordusu ilə yanaşı sultanın əmrində frank, siryani, gürcü, erməni və s. kimi xristianlardan ibarət muzzdlu əskərlərdən təşkil olunmuş bir ordu var idi. Anadoluda Səlcuqlularının Baba İshaq üsyanını yatırmaqda xristianlardan ibarət ordu başlıca rol oynamışdı.

Səlcuqlar vasitəçilərin xidmətindən istifadə edirdilər. Məsələn, Azərbaycan Atabəyi Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanı Arslan şahla (1160-1177) gürcü çarı III Georgi (1156-1184) arasında vasitəçilik edərək onları barışdırmağa cəhd etmişdir.

VI FƏSİL

MƏDƏNİYYƏT

Səlcuqlu türklərinin Şimali Afrika istisna olmaqla bütün İslam dünyasını öz hakimiyyətləri altına almaları İslam xalqlarının **ictimai fikrinə, fəlsəfəsinə, mədəniyyətinə yeni bir qüdrət və həyatilik gətirdi**. Onlar siyasi və hərbi gücün imperatorluğu idarə etməyə kafi gəlməyəcəyini, mənəvi nifaqa, dini və siyasi sui-qəsdlərə qarşı elm, fikir və məfkurə ilə silahlanmanın gərəkliliyini irəli sürmüş və bunu həyata keçirmək üçün «Nizamiyyə» adlı mədrəsələr açmış və bütün İslam dünyasına yaymışlar.

Səlcuqlu sultanları bu mədrəsələrdə çalışan müəllimləri himayə edir, din və təriqətlər üçün imarətlər və zaviyələr, xalq və yolçular üçün xəstəxanalar və karvansaraylar inşa etdirir, tələbələri məccani oxudur, onları təqaüd, yataq və yeməklə təmin edirdi. Tarixdə ilk dəfə Səlcuqlu türkləri elm və mədəniyyəti dövlət himayəsinə almış, Türk-İslam mənəvi və ictimai birliyini həyata keçirmişlər.

Bu gün İslam dünyasının hər tərəfində tarixə şahidlik edən cami, mədrəsə, xəstəxana, karvansaray, türbə və zaviyə kimi abidələr məhz Səlcuqlu türklərinin və onlara tabe olanların əsərləri olub, iqtisadi, mədəni və ictimai yüksəlişin maddi və mənəvi dəlilləridir.

Səlcuqlular elm və mədəniyyətin inkişafını diqqət mərkəzində saxlamışlar. Səlcuqlular dövründə elm və din adamlarına dövlət xəzinəsindən aylıq maaş ayrıldığından İslam alimləri ömürlərini elmə sərf etmişlər. Səlcuqlu sultanları alim, şair, filosof və sənətkarları himayə etmiş, onlar fikri və dini nifaqların qarşısını almaq üçün Səlcuqluların dini siyasətinə və nizam-intizamına xidmət etmiş, imanı sarsılmış alim və filosoflara qarşı mübarizə aparmışlar.

Anadolu türkləri müsəlman olmaqla bərabər öz qədim adət-ənənələrini qopuyub saxlamışlar. Qədim türklərdə olduğu kimi Anadolu Səlcuqlu türkləri də Tanrıya dua və ibadət edərkən, böyüklərin hüzuruna çıxarkən, dini və milli bayram və şənliklərdə, yas

mərəsimlərində sevinc və təzim əlaməti olaraq başlarını açar, baş örtüklərini əllərinə və ya qoltuqlarına alaraq Şamani üsulunu davam etdirmişdilər. Səlcuqlu sultanları və türkmən bəyləri cənazə mərasimlərində qədimdə olduğu kimi başlarını açar, paltarlarını tərsinə geyər, saçlarını kəsər, atlarının yəhərlərini tərsinə qoyaraq Şamani adətini davam etdirərdilər. Bu adəti din xadimləri də icra etmişdilər.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Anadolu Səlcuqlu sultanı Əlaəddin Keyqubad böyük qardaşı Keykavusun cənazəsi qarşısında bütün dövlət ərkanı ilə birlikdə baş örtüklərini çıxararaq qədim türk adətinə əməl etmişdir. Mövlana Cəlaləddin Ruminin vəfatında adət-ənənələrə sadıq qalınmışdır.

Qədim Şamani türklər ölünün siyasi və ictimai mövqeyinə görə heyvan kəsər və «Yuğ basan» adı verilən ölü aşı verərdilər. Bu ənənəyə Anadolu Səlcuqluları da əməl edirdilər. Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, «Anadolu Səlcuqlu sultanı İzzəddin I Keykavus atası üçün kasıblara mal paylamış, Keyqubad Mövlana Cəlaləddin Ruminin atası Bahaəddin Vələdin ölümündə xalqa yemək vermişdi.

Anadolu Səlcuqlu türkləri İslam dini və mədəniyyəti ilə yanaşı yerlilərin dinlərinə və mədəniyyətlərinə də hörmətlə yanaşmış, İslam dininin qadağan etdiyi rəsm və heykəlləri özləri ilə bərabər Anadoluya gətirməyə izn vermişlər. Səlcuqlu sultanı I Əlaəddin Keyqubad 1221-ci ildə Konya divarlarını inşa etdirərkən onları bir tərəfdən Quran ayələri ilə süslətməmiş, memar və rəssamlara qabartma təsvir və heykəllər hazırlanmasını əmr etmişdi. Orta əsrlərdə Anadolunu ziyarət edən ərəb səyyahları öz əsərlərində göstərmişlər ki, şəhər divarlarında və şəhərə giriş qapılarında qoyulmuş heykəllərin sənətkarlıqla işləndiyini qeyd etmişlər.

Anadolu Səlcuqlarının paytaxtı Konya və Qubadabad şəhərlərinin saraylarında Uyğur üslubunda çini üzərində divar rəsmləri işlənmişdir.

Səlcuqlarda **mövləvilk, mövləviyyə sünni təriqəti, dərviş ordeni** olmuşdur. Əsasını 13-cü əsrdə sufi şair Cəlaləddin Rumi qoymuşdur. Müridləri C.Rumiyə «**Mövlanə**» (ərəbcə «ağamız») de-

yə müraciət etdiyindən təriqətin adı da mövləvilik kimi tarixə düşmüşdür.

Təriqət Türkiyə ərazisində geniş yayılmışdır. Ordenin əsas xanəgahı Konya şəhərində C.Ruminin məqbərəsi yanında olmuşdu. ***Hündür papaq (güləh) qoymaq, müsiqi sədalari altında oynayaraq ucadan zikr etmək mövləvi dərvişləri üçün xarakterik idi.*** Mövləvilər xristian və yəhudi dinindən olan şəxslərə yaxşı münasibət bəsləyirdilər. Mövləvi ordeninin üzvləri əsasən yoxsullardan və sənətkarlardan ibarət olurdu.

Türklər Yaxın Şərq və Anadoluya bir çox milli mədəniyyət-ünsürləri, qüdrətli dövlət təşkilatı, nizam-intizam, ictimai ədaləti və yüksək məfkurə gətirmişlər. Anadolu Səlcuqlu türklərinin ictimai fikir tarixində Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Əhməd Fəqih, Sultan Vələd, Şeyyad Hənzə, Xoca Dəhhani və Yunus Əmrə kimi böyük mütəfəkkirlərin xüsusi yeri vardır.

Tədqiqatçılar göstərirlər ki, Səlcuqların paytaxtı Konyada böyük mütəfəkkir Mövlana Cəlaləddin Ruminin rəsmlərini çəkib dostlarına hədiyyə edən müridi Eynüddövlə onun ayaq üstə 20-yə qədər rəsmini çəkmiş, digər Türk və Rum rəssamları da şeyxlərinin rəsmlərini çəkib müridlərinə paylamışdılar. Türkmən bəylərinin saraylarını və hovuzlarını heyvan heykəlləri bəzəyirdi.

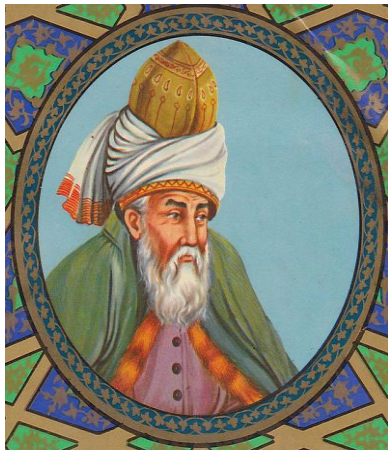
Əldə olunan mənbələrə görə Səlcuqlar dövrü Anadolu türkcəsinin ən qədim şairi **Əhməd Fəqihdir**. Xalq arasında geniş şöhrət qazanan Əhməd Fəqih mədrəsə təhsili görmüş, Mövlanə Cəlaləddin Ruminin atası Sultanül Üləma Bahəddin Vələddən fiqh təhsili almış, sonra vəcdə tutulub şəhəri tərk edərək dağlara çəkilmişdir. Xoca Əhməd Fəqihin 83 beytlik «Çarxnamə» adlı qəsidə şəklində yazılmış bir mənzuməsi və 399 beytlik «Kitabi-Əvsafi-Məsacidi-Şərifə» adlı bir risaləsi vardır. Müəllifin «Çarxnamə» əsəri dünyanın faniliyindən bəhs edən, günahlardan qaçmağı nəsihət edən dini-əxlaqi əsərdir.

Anadolu Səlcuqluları dövründə yaşayıb yaratmış şairlərdən biri də **Şeyyad Hənzədir**. Dini-təsəvvüfi mövzularda əsərlər yazan şair Şeyyad Hənzə Anadolunun şəhər və kəndlərini dolaşmış, getdikləri yerlərdə xalqa təsəvvüfi şeirlər söyləmiş, xalq ilə ziyalılar arasında

ortaq təbəqə şairi kimi tanınmışdır. Qəsidə, qəzəl dörtlüklər şəklində şeirlər yazan Şəyyad Həməzinin əruz və heca vəznə ilə yazılmış mənzumələri ilə yanaşı 1529 beytdən ibarət bir «Yusuf və Züleyxa» adlı məsnəvisi də vardır. Xalq arasında oxunmaq üçün yazılmış «Yusuf və Züleyxa» məsnəvisi mövzusunı Qurani-Kərimdən almışdır.

Anadolu Səlcuqlu dövrünün mühüm bir mütəsəvvif şairlərindən biri də Cəlaləddin Ruminin oğlu **Sultan Vələddir**. Əslində «Mövləvilik təriqəti» nin yaradıcısı Mövlənə Cəlaləddin Ruminin özü deyil, oğlu Sultan Vələddir. Sultan Vələdin farsca yazdığı bir divanı və 3 məsnəvisi, Türkçə isə 20 mənzuməsi vardır. Bu mənzumələr didaktik-təsəvvüfi məzmununda olub daha çox dil baxımından dəyərlidir. Sultan Vələd daha çox türkçə əruz vəznə ilə yazdığı mənzumələri ilə şöhrət qazanmışdır.

Anadolu Səlcuqluları dövrünün divan şeirinin ən böyük təmsilçisi **Dəhhanidir**. Əslən xorasanlı türkü olan Xoca Dəhhani Anadolu səlcuqlularının son hökmdarlarından olan III Əlaəddin Keyqubad dövründə Anadoluda yaşamış və sultanın adına 20 min beytlik farsca «Səlcuqlu Şahnaməsi» yazmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu əsər indiyə qədər tapılmamışdır. Dini-təsəvvüfi və əxlaqi mövzu-lara toxunmayan Xoca Dəhhani əsasən eşq, şərab və təbiətdən bəhs etmiş, mövzuları, dili və üslub etibarını ilə XIII əsr Anadolu türklərinin qüdrətli sənətkarı kimi ad qazanmışdır.

İslam dini fəlsəfəsinin ən böyük nümayəndələrindən biri olan *Mövlana Cəlaləddin Ruminin* Anadolu Səlcuqlu türklərinin ictimai fikir tarixində *çox böyük rolunu* vardır.

Xatırlatma:

Mövlana Məhəmməd Cəlaləddin Rumi 30 sentyabr 1207-ci ildə Bəlx şəhərində anadan olmuşdur. Cəlaləddin Ruminin atası Sultanül-Üləma Bahaəddin Vələd Bəlx yönəticiləri ilə

dil tapa bilmədiyindən vətəni Bəlxdən ayrılaraq ailəsi ilə birlikdə Konyaya gəlmiş, xalq və Səlcuqlu sultanı Əlaəddin Keyqubad tərəfindən yüksək hörmət görmüşdür. Atası Bahaəddin Vələdin vəfatından sonra tədrisə başlayan Cəlaləddin Rumi qısa zamanda özünü bütün Anadoluda tanıtmış, bir müddətdən sonra təsəvvüfə meyl etmiş, böyük Azərbaycan müfəkkiri Şəms Təbrizi ilə tanış olmuş, Şəms onun qəlbində eşq atəşinin alovlanması və bütün varlığını sarmasında mühüm rol oynamışdır. Rumi İlahi eşq ilə təsəvvüfü estetik bir cərəyan halına gətirmiş, düşüncələrini simvollarla anlatmağa çalışmışdır. Rumiyə görə, insanların bədənində müvəqqəti məskən tapmış ruhların hər biri yalnız Vəhdətə girəndən sonra məna qazanır. Can Vəhdətə qarışdır orada görsənəndə onun nuru qarşısında cismin nuru qalmaz. Bu Vəhdət isə yalnız İlahi eşq sayəsində yaranır.

Rumi göstərir ki, eşq insanın vücuduna yüngüllük gətirən, onu göylərə yüksəldən qanaddır. Eşqin qarşısında uca dağlar əriyir, acı şey dadlı şeyə, dərd-azar sağlamlığa, üzüntü sevincə, fəlakət uğura çevrilir. Bir sözlə, *eşq, insanı bütün ehtiyaclardan azad edir*. Sevgilisinin eşqini qəlbində saxlayıb hər şeyi unudan insan yer üzərindəki insanların ən xoşbəxtidir. Bu qabiliyyəti aşiqə Allah hədiyyə edib.

Mövlana göstərir ki, *eşqin nə əvvəli, nə də axırı var. Eşq sonsuzdur. Eşq vəfali olduğu üçün özünə vəfali dost axtarır. Bu vəfali dost Tanrıdır. Eşq öz gücünü, qüvvəsini Allahdan alır. Eşq, Allahın sirlərini açmaq vasitəsidir. Aşıqların sevinci də, kədəri də Allahdır. Aşiqin xidmətinin əvəzinə aldığı qazancı da O dur.*

Mövlanaya görə din yüksəlməyin ən mükəmməl yoludur. İlahi təbliğ yalnız inananlara deyil, inanmayanlara da rəhmət və xoşbəxtlik paylamalıdır.

Cəlaləddin Ruminin ictimai, dini-fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını Allahın birliyi, Kainatın vəhdəti, insan həyatının mənası, varlıq və yoxluq anlayışı, maddi və mənəvi həyat, həyat və ölüm, səbr, şükr, məna və əxlaq, məkan və zaman, səbəb və nəticə kimi bir sıra dini-fəlsəfi anlayışlar təşkil edir.

Cəlaləddin Rumiyə görə, dünya Allahın əsəridir. Kainatda nə varsa hamısı Allahdandır. Varlıq təkdir, vahiddir, ruh isə gizlidir, görünməzdir. Dünyanın hər hissəciyi dünyanın sahibindən bir nişanədir.

Mövlanaya görə, insan oğlu Mütləq Birliyi dərk etmək qabiliyyətində deyil. Buna yalnız inanmaq və əməl etmək lazımdır. Başqa sözlə, Mövlana «birlik» deyəndə yeganə Yaradıcı olan tək Allahu nəzərdə tuturdu.

İnsan problemi Ruminin təfəkkür dünyasının mərkəzində dayanır. Maddi və mənəvi dünya və axirət haqqında danışarkən Rumi göstərir ki, bəziləri çoxlu maddi sərvət toplamağı ağıllı iş hesab edir və öz hərəkətlərinə bəraət qazandırır. Lakin onlar yanılırlar. Çünki maddi zənginlik zənginlik deyil. Əsl zənginlik mənəvi zənginlikdir. Maddi aləm insanın diqqətini Allahdan uzaqlaşdırır. Mənəvi zənginlik hüduzsuzdur. Bu dünyada əkilir, o dünyada məhsul toplanır.

Rumi sübut etməyə çalışırdı ki, insanın bütün mənəvi aləmini ruh müəyyənləşdirir. Ağıl ruha tabedir. Ruh, ağıla təsir edir və həmin təsir altında ağıl tədbir görür. Ən pis xəstəlik ağıl əksikliyi ki, bu da sahibini Allahdan uzaqlaşdırır.

Cəlaləddin Rumi müridləri ilə təsəvvüfi İlahi bir vəcd halına gətirmiş, ayinlərində musiqi və rəqs vəcdin bir vasitəsi olmuşdur. Mövlananın böyük şəxsiyyət sahibi və çoxlu müridlərinin olmasına baxmayaraq, mədrəsə alimləri ona qarşı etirazlarını yüksəltmiş, hətta ölümündən sonra Konyanın din xadimləri kütləvi şəkildə məhkəməyə müraciət edərək onun ayinlərində musiqi və rəqsin qadağan edilməsini tələb etmişlər. Konya qazisi Siracəddin din alimlərinin bu tələbini qəbul etmiş, lakin oğlunu Mövlananın müridi olmasından belə qurtara bilməmişdir.

Yunus Əmrə

Anadolu Səlcuqluları dövrünün ən böyük ədəbi nümayəndələrindən biri, türk ictimai fikrinin formalaşmasında xüsusi xidmətləri olmuş, Anadolu, Azərbaycan və hətta Balkanlarda türk təsəvvüf ədəbiyyatını ən yüksək zirvəyə qaldıran, türk dili və ədəbiyyatını əbədiləşdirən **Yunus Əmrə** olmuşdur.

Şeirlərini əruz və əsasən heca vəz-

nində yazan Yunus Əmrə təsəvvüfü çox açıq, sadə, səmimi, dərin və həyəcanlı bir şəkildə tərənnüm etmiş, «Vəhdəti-vücut» fəlsəfəsini, həyat və ölümü, Kainatı bu dünyagörüşlə izah etmiş, varlıq-yoxluq, həyat-ölüm kimi məsələlər üzərində durmuşdur.

Yunus Əmrə böyük türk humanistidir. Türkcəni əvəzsiz qüdrət və hünərlə işlədən Yunus Əmrə türk dilinin ədəbiyyat və mədəniyyət dili olmasında mühüm rol oynamış, təsəvvüf fəlsəfəsi Yunus Əmrənin türkcəsində gözəl açıqlanmışdır.

Anadolu Səlcuqluları dövrünün ictimai fikri xalq ədəbiyyatında ifadə olunmuşdur. **Seyid Battal Qazi və Danişmənd Əhməd Qazinin** ətrafında təşəkkül edən «Battalnamə» və «Danişməndnamə» kimi dastanlar XIII əsrdən etibarən yazıya alınmışdı. Türk yumoru və türk hazırcavablılığının böyük nümayəndəsi **Nəsrəddin Xoca** bu əsrdə yaşamışdır.

Səlcuqlu imperatorluğunda bütün millətlərdən olan elm və sənət adamlarına himayədarlıq göstərilmiş, hakimiyyətləri dövründə **Nizamülmülk, Ömər Xəyyam, Quşeyri, Güveyni, Qəzzali, Muizzi, İbn Hassul, Lamii, Ənsari, Beyhakiy, Mahmud Kaşğarlı, Cürcani** və s. kimi İslam dünyasının ən böyük elm, fəlsəfə, təsəvvüf və ədəbi şəxsiyyətləri yetişmişdir.

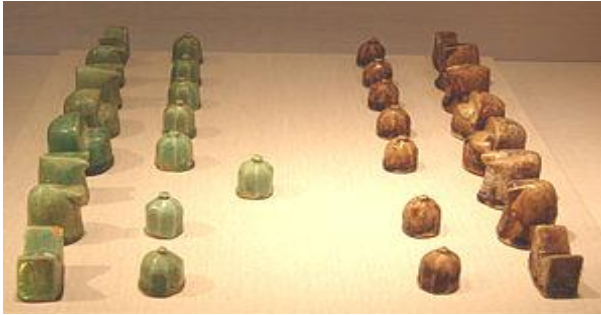
Səlcuqlu sultanı Məlik şah dövrünün ən böyük islahatlarından olan «**Cəlali təqvimi**»ni yaratmış, «**Novruz bayramı**»nı rəsmi dövlət bayramı elan etmiş, yoxsulları, elm və sənət adamlarını qorumaq üçün dövlət büdcəsindən böyük miqdarda pul ayırmışdır. Sultanın bu hərəkətinə etiraz edərək qumlu Tacülmülk Sultan «**bu ayrılmış pul ordu büdcəsinə əlavə edilsə, Bizans qala divarlarını aşmaq mümkün olar**» - deyəndə Sultan Məlik şah «**möhtacları və alimlərin qorunması Bizans qala divarlarını aşmaq qədər mühüm bir dövlət işidir**» cavabını vermişdir.

Məlik şah dövləti, ölkəni və xalqları necə idarə etmək üçün Nizamülmülk, Şərəf əl-Mülk, Tac əl-Mülk, Məcd əl-Mülk və bu qəbildən olan alimlərə tapşırıq vermiş və onlar öz əsərlərini hazırlayaraq şaha təqdim etmiş, Sultan bunlardan Nizamülmülkün «Siyasətnamə» əsərini bəyənmişdi.

Böyük Səlcuqlular səltənətində yazı, miniatür, daş oymaçılığı, çini qablar hazırlanması, mədən işləmə, cildçilik, və bəzək sənətləri inkişaf etmişdir. Səlcuqlar *incəsənət* sahəsində uğurlar qazanmışlar.

Səlcuqlu mədəniyyəti, Britaniya muzeyi

Səlcuqlu dövründə oynanılan şahmat növü, Metropoliten muzeyi

Tətbiqi incəsənətdə möhtəşəm *keramika işləmələri və xəttatlıq*, oymalar və bəzəkli kəsilən elementlər incəsənətdə *memarlıq* əsas yer tuturdu. Ölkənin müxtəlif yerində **camilər, karvansaraylar, xəstəxanalar, körpülər, bulaqlar, türbələr, xan hamamları** inşa edilmişdir.

Kiçik Asiya səlcuqlarının memarlıq tarixində **3 mərhələ diqqəti** cəlb edir. **İlk mərhələ** 1210-cu ildən 1215-ci ilədək davam edən qısa başlanğıc dövrüdür. Bu dövr heykəltaraşlıq nümunələri və binaların tikilmə üslubu ilə xarakterikdir. Bu dövrün tikilələrinə ən gözəl nümunə Şifayədəki mədrəsə və 1215-ci ildə I Keyxosrov tərəfindən bacısı Gövhər Nəsibə xanımın şərəfinə tikilmiş Qeysəriyyədə Ciftə adı ilə tanınan Qiyasiyyə mədrəsəsidir.

Başlanğıc mərhələdən sonra **klassik dövr adlanan inkişaf mərhələsi** başlanır. Bu dövr təxminən 1250-ci ilə qədər davam edir. Bu dövrün tikilələrinə Sivasda I Keyxosrovun mavzoleyi (1217) və Darüşşəfa xəstəxana kompleksi, 1229-1230-cu illərdə tikilmiş 2 sultanxana, Qeysəriyyədə 1237-1238-ci ildə tikilən məscid, mədrəsə və hamam, məzardan ibarət Hind xatun kompleksi, eələcə də onlarla digər möhtəşəm tikililər aiddir.

Sonuncu, **yekun mərhələ barokko üslubu mərhələsidir**. Bu üslubda tikilən binalara 1258-ci ildə vəzir Sahib Ata və Abdullah ibn Kəlyük tərəfindən Konyada tikilən İncə Minarə mədrəsəsi və xeyriyyə məqsədilə Sivasda tikilmiş Göy mədrəsə aiddir. Göy mədrəsə 1228-ci ildə Fəxrəddin Bəhram şahın qızı Fatimə Turan Malik və onun əri Mənbiçlər sülaləsindən olan Divriq hakimi Əhməd şah tərəfindən birgə tikdirilmişdi. Binaanın memarları Əhlətli Quramşah və Tiflisdən Əhməd ibn İbrahim olmuşlar.

Kiçik Asiyadakı Səlcuqlar dövründən qalan tikililəri **iki qrupa** bölmək olar. **Birinci qrupa** daxil olan binalar arasında məscidlər, karvansaraylar, təhsil və xeyriyyə müəssisələri çoxluq təşkil edir.

İkinci qrupa dəfn adətlərini yerinə yetirmək üçün ibadətgahlar və mərhumun abidəsi rolunu oynayan mavzoleylər daxildir. Bundan başqa Səlcuqlar müdafiə divarları və saraylar ucaltmış, say-sız sayda ictimai hamamlar, fontanlar tikdirmişlər ki, bunların bir qismi günümüzədək istismar olunur.

Birinci qrupa daxil olan binalar bir-birinə bənzəsə də, onları fərqləndirən əsas cəhət divarların iri dar bloklardan tikilməsi, xaricdən suvanması, pəncərələrin yerdən hündürdən qoyulmasıdır. Məscidlərin pəncərələri adi ölçüdə olduğu halda, karvansarayların

pəncərələrinin ölçüləri böyük boşluğu xatırladır. Belə binaların diqqət çəkən əsas elementi giriş qapılarıdır. Memarlar məhz bu hissədə özlərinin bütün ustalılıqlarını nümayiş etdirmişlər. Onlar qapı girişlərində daş üzərində müxtəlif ölçülü qabarıq oyuqlar açaraq naxışlarla elə bəzəmişlər ki, giriş monumental portala bənzəyir. Bəzən fasadın girişə bitişik divarı oymalarla bəzədilirdi. Doğrudur, bu çox təsadüf hallarda olurdu, ancaq Divriqədə və Sivasdakı Göy mədrəsəsinin yan divarlarında bu cür oymalar yer almışdır. Bəzək elementlərinə Cift, Ərzurum və Stivasdakı eyni adlı mədrəsələrin əsas giriş qapısında və minarənin qüllələrində rast gəlinir. Minarələrin üstü həndəsi naxışlarla bəzədilmiş daşlar, hamar plitələr və daş panelərə ayrılır.

*Köprülər kəndindəki
Səlcuqlu məzarlığı*

*XII əsrdən qalmış
dünyanın
ən böyük Səlcuq məzarlığı*

Böyük Səlcuqlu qəbirləri və kümbəzləri memarlıq nümunələridir. Kümbəzlər içəridən qübbə, çöldən isə piramida, ya da bir çatıyla örtülürdü. Dörd və ya çox köşəli, yaxud da yuvarlaq formada olan Böyük Səlcuqlu kümbəzləri iki mərtəbəli olurdu. Bu kümbəzlərin aşağı mərtəbəsində məzar ırləşir, üst mərtəbəsindən məscid kimi istifadə olunurdu.

Səlcuq memarlıq üslubunun təhlili göstərir ki, onlar bir çox xüsusiyyətləri Sasanilərdən mənimsəmişlər. Təbii ki, Sasanilər də öz növbəsində erkən sivilizasiyalardan götürmüşdülər. Belə spesifik xüsusiyyətlərin sırasına binaların kvadrat və ya düzbucaqlı formada

olması, düz damlar aiddir. Belələrinə ilk dəfə e.ə. VIII əsrdə Babilstanda Navuxodonosorun sarayında rast gəlinir. Belə binaların qurtaracağında at nalına bənzər tağ olan böyük zal olurdu.

Fars memarlığında çox vaxt ikinci mərtəbədə yerləşən kiçik ölçülü bitişik belə zallar tikilirdi. Otaqlar mərkəzdə kvadrat və ya düzbucaqlı forma əmələ gətirirdi.

Minarə islam memarlığının ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Böyük Səlcuqlular incə və uzun minarələrə yeni görünüş gətirdi. İsfahandakı Cuma məscidi bunun önəmli nümunəsidir. Anadoluda ilk dəfə tikilən məscidlərdə minarənin olması barədə dəqiq məlumatımız yoxdur. İnsanları ibadətə bir vaxtlar Ərəbis tando olduğu kimi ətrafdakı ən hündür binalardan birinin damından çağırırdılar.

Lakin 1162-1182-ci illər arasında Konayda tikilən İplikçi məscidinin sonunucu dəfə bərpası zamanı minarə üçün nəzərdə tutulmuş daş bünövrənin üzə çıxması minarənin mövcudluğu ehtimalını irəli sürür. Aydın məsələdir ki, bəhs olunan dövrdə minarələrin zərif, hündür və daha gözəl alınmasına nail olmaq çox çətin iş idi. Suvaqsız kərpicləri üst-üstə qoyaraq minarənin gövdəsi elə qurulmalıdır ki, həm həndəsi naxışlar əmələ gəlsin, həm yaraşlıq versin, həm də tikilini dağılmaqdan qorusun.

Səlcuqların sirayətədiçi düzxətli binaları demək olar ki, öz düzlüyünə görə müqayisə olunmur. Binaların çoxu Səlcuqların öz imperiyalarını qorumaq uğrunda mübarizə apardığı və sülalənin tənzül etdiyi dövrdə (monqolların dövründə-red.) tikilsə də, binaların öxünəməxsus sakit və əzəmətli görünüşü insanı heyretə gədir. Memarlıq abidələrinin təhlili göstərir ki, onlarda tikinti işinə böyük maraq olmuş, əsrlərdən gələn ənənələr daim təkmilləşdirilmiş və yenilənmişdir. 1271-ci ildə monqollar Sivasda **Ciftə** məd-

rəsəsini açdırarkən Səlcuqların vəziri *Tacəddin Hüseyin Sahib Ata* həmin şəhərdə *Göy mədrəsəsini* istifadəyə vermişdi.

Tağlı daş körpülər

Şəhərlərin görünüşü tanınmaz dərəcədə dəyişirdi. Şəhərlərdə yaşayış tərzı yaxşılaşır, dini məktəblər, tibb məntəqələri, xəstəxanalar ruhi xəstələr üçün xüsusi binalar, yetimxanalar açılırdı. Xristian aləmində hökmdarlar heç vaxt kasıblar üçün xəstəxana tikdirməmişlər. Səlcuqlar isə ən iri şəhərlərdə xəstəxanalar və digər xeyriyyə müəssisələrini inşa etdirmişlər. İctimai binalar, xəstəxanalar və digər xeyriyyə binaları çox vaxt sultanların və varlı adamların şəxsi hesabına tikilirdi. Xəstəxana və tibb məktəbini Qeysəriyyədə ilk dəfə I Keyxosrov tikdirmişdi. Xəstəxanada işləyən həkimlər eyni zamanda tibb məktəbində dərs deyirdilər. Bu təcrübə bu gündə davam edir. Səlcuqların tikdirdikləri xəstəxanaların çoxu XIX əsrə qədər işləyirdi.

Səlcuqlar keyfiyyətli içməli suya xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Anadoludakı yeraltı sular sultanlar tərəfindən xüsusi mühafizə edilirdi.

Eyvannlar islama qədərki dövrdə İranın şimal-şərqində, hətta Orta Asiyada geniş yayılmışdı. Səlcuqlar ilk dəfə gördükləri eyvannları kiçik dəyişiklik etməklə Kiçik Asiyaya da gətirmişdilər. Səlcuqlar kəşifən tağlarla birləşmədən zövq alırdılar. Onlar tikinti materialları qıtlığı ilə üzləşmədiklərindən yüksək keyfiyyətli materiallardan istifadə etmişlər. Çünki Anadolunun şimalı yüksək keyfiyyətli

yətli ağac materialları, qərbi zəngin mərmər ehtiyatları, mərkəzi düzənliklər isə üzlük plitələrin və kərpiclərin hazırlanması üçün əla material olan əhəng daşı və gil ilə zəngin idi.

Səlcuqlar islam dinini qəbul etdikdən sonra ərəblərdən məscid memarlığının xüsusiyyətlərini qəbul etdilər. Ərəblərdən götürülən yeniliklər Səlcuq tikililərinə məxsus olan eyvanlarla ziddiyyət yaratmırdı. Mesopotamiya müsəlmanları Əhəmənilərin dövründə əsasən qəbul üçün nəzərdə tutulan hamar dama malik, sütunlar üzərində olan düzbucaqlı zal formasında olan tikili formasını məscidlərin tikintisində tətbiq etdilər.

Səlcuqlar Kiçik Asiyada hər hansı şəhəri aldıqdan dərhal sonra **camii və ya məscid** tikidirdilər. Onlar yerli əhalinin dini adətlərinin yerinə yetirilməsinə mane olmamaq üçün bu məqsədlə xristian kilsələrindən istifadə etmədilər. Lakin bununla belə camilər hazır olana qədər şəhərin ən böyük məbəbindən istifadə olunur, hazır olandan sonra isə həmin məbədlər məscidlərin əlavəsi kimi xidmət göstərirdi. Kiçik Asiyanın sərt iqlimini görəndə səlcuqlar məscidlərin içərisində olan ənənəvi açıq daxili həyəti örtülü etsələr də, binanın ümumi planında heç dəyişiklik etmədilər. Məscidlər dördbucaqlı və ya düzbucaqlı olaraq qaldı. Lakin ilkin dövrlərdə məscidin ortasındakı açıq boşluq örtülmürdü.

Məscidlərin memarlığında Dəməşqdəki **Böyük Məscid** (705-715) əhəmiyyətli yer tutur. Məsciddə 3 qatlı giriş, 3 həddən ibarət mehrab, ətraflardan genişlənmiş mərkəzi dəhliz, sütunlar və içəridə balaca həyət inşa edilmişdir.

Yarım əsr sonra Əhməd ibn Tulun sütunlu başlıq və tağları olan məscid tikdirirdi ki, tikintinin bu növü onun adı ilə adlandırılır və indi də Qahirənin qürur yerlərindən biri hesab olunur.

Məscid binası

Tarixi camilərdən biri

Səlcuqlar tərəfindən ixtira edilmiş memarlıq tərzini onları qane etdiyindən imperiyanın süqutuna qədər demək olar ki, heç bir dəyişiklik edilmədi, əsas diqqət onun ayrı-ayrı detallarının daha da təkmiləşdirilməsinə yönəldildi. Memarlıqdakı mühafizəkarlığa görə hər hansı bir binanın inşa edildiyi ili onun memarlıq üslubuna görə təyin etmək çətinidir. Əsas fərqlər tikilinin müxtəlif naxışlarında hiss olunur ki, bu da dövrün təsirindən deyil, coğrafi faktorlardan və sifarişçinin şəxsi təşəbbüslərindən irəli gəlir.

Səlcuqlar dövrünün qorunub saxlanılan erkən memarlıq nümunələrinin daha orijinaları Böyük Səlcuqların yerləşdikləri İran ərazisindədir.

Səlcuqların Rumelidəki memarlıq üslubu fars-səlcuqların memarlıq üslubundan fərqlənir. Dövrümüzə qədər gələn tikililərin əksəriyyəti XIII əsrə, bir neçəsi XII əsrə və çox az sayda olanlar XI əsrə aiddir. Araşdırmalar göstərir ki, XI-XII əsrlərin tikintilərinin heç də hamısı Səlcuqlar tərəfindən ucaldılmamışdır, onların bəziləri türk mənşəli və hətta bəzən səlcuqlarla qohum mənşəli olmalarına baxmayaraq səlcuqlarla düşmənçilik edən kiçik knyazlar və yuxarı

dairələrin nümayəndələri tərəfindən tikilmişdir. Bunlara nümunə Karpuz və Malatyanı idarə edən Ortokidlər, Ərzurumda olan Saltuklar, Divriqədə qalan Məngünçlərdən, Qeysəriyyədəki Danişməndlilərin inşa etdirdikləri tikililəri göstərmək olar. Təəccüblü orasıdır ki, kiçik sülalələr tərəfindən ucaldılan tikililər hakim sülalənin tikililərindən çox az fərqlənir. Əsas fərq istifadə olunmuş bəzəklərin çoxluğunda və onların növündə özünü göstərir.

Bu tipli məscidlərə nümunə kimi 1135-ci ildə Danişməndlilər tərəfindən Qeysəriyyədə ucaldılan məscidi, görkəmi dəyişdirilən camini, eləcə də 1179-cu ildə Saltuklar tərəfindən Ərzurumda inşa edilən camini göstərmək olar.

Erkən dövrlərdəki məscidlər tirlərdən hazırlanmış, arasındakı boşluqları torpaqla doldurulmuş düz damlara malik olurdular. Yağış və əriyən qar sularının tökülməsi üçün damda xüsusi oyuqlar açırtdılar. İlk kümbəzlərin əksəriyyəti kərpicdən tikilmiş, üzəri qurğuşun laylar və ya suvanmış plitələrlə örtülmüşdür. Üçbucaqlı formada olan kümbəzləri içəridən yelkənlər və tromplar saxlayırdı.

500 yaşlı caminin qalıqları

Belə konstruksiya ilk dəfə 1076-cı ildə Məşhəd yaxınlığında Rabidə tətbiq edilmişdi. Bu forma Türkiyə üçbucaqları kimi tanınır. Türkiyə üçbucaqları adətən cərgə ilə üçbucaqlı kiçik plitələrlə örtülürdü ki, bu da çox vaxt arı pətəyini xatırladırdı. Türkiyə üçbucaqlarına Azərbaycanda, Kiçik Asiyada, hətta Batumda rast gəlinir.

İlk vaxtlarda məscidlərdə **sütunların** sayı az olmuş, sonralar onların sayı artmağa başlamışdı. Konyada Əlaəddin məscidində 42 sütun, Sivasdakı camidə 90 sütun olmuşdur. Ümumiyyətlə, sütunlar

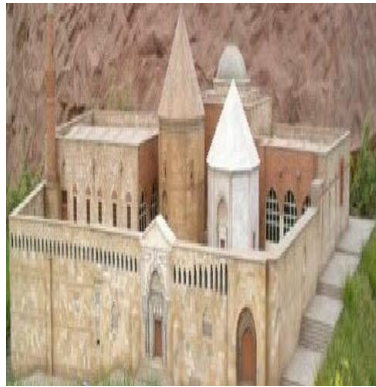
və tağlar osmanlı üslubu yarananadək səlcuqların memarlıq üslublarını fərqləndirən xarakterik əlamət olaraq qalmışdır.

Səlcuqlar dövründən qalan **mavzoleylər-türbələr**, kümbəzlər memarların zövqünü xatırladır. Mavzoleylərin **iki tipi** mövcud idi: *birincilər* İrənin şimalında olan itilənmiş qələmə bənzəyən enli və alçaq silindrik formalı qüllələr formasında, *ikinci tipə* aid olan mavzoleylər dairəvi, çoxbucaqlı olurdular. Dördkünc bünövrələr türk üçbucaqları vasitəsilə birləşdirilirdi. Mavzoleylərin damı konusvari qülləyə bənzəyirdi. Çox təsadüfi hallarda heykəllərlə bəzədilirdi. Bu tikililərdə böyük ustalıqla hamar hərflərlə yazılmış yazılara da rast gəlinir. Binanın gözəlliyi tikilinin quruluşundan və tikilməsindən asılı olurdu.

Türbələr və kümbəzlər adətən iki mərtəbəli olurdu. Aşağı mərtəbə dəfn etmə ibadəti funksiyasını yerinə yetirdiyindən orada vəfat edən insanın cəsədi olan daşdan hazırlanmış qəbir yerləşirdi. Daş qəbirlərin üzərində çox vaxt yazı olurdu, bəzən onlar şirələnmiş keramik plitələrlə işlənirdi. İbadətgahın mehrab və ya qurbangah yerləşən ikinci mərtəbəyə gedən və üzərində vəfat edən xatirəsinə həsr olunmuş yazıların olduğu pilləkənlər çöldən olurdu. İbadətgahın tavanı bir qayda olaraq düz günbəz şəklində olurdu. Bu tikili növlərindən ən gözəli 1146-cı ildə Amasiyada Danişməndlilər sül-

*Sultan II Qılnc Arslanın
Konyadakı türbəsi*

*Səlcuq dövlətinin qurucusu
Toğrul bəyin türbəsi, Rey*

ləsi tərəfindən xəlifə Qazi üçün tikilmiş türbədir. Tokatda və Vanda-
dakı tikililər də xüsusi memarlıq üslubuna, Qırşehirdə Malik Qazi
mavzoleyi (1250), Kayseridəki Dönər günbəzi (1276), Amasiyadakı
Turumtaya türbəsi (1279), Niqdedəki Xudavənd-xatun (1370)
türbələri bəzək elementlərinə görə fərqlənir. Bu dörd tikilinin fasadı
möhtəşəm həndəsi ornamentlərlə və bitki mənşəli kəsmə relyeflərlə
bəzədilmişdi. Görünür Səlcuq memarları təkcə tikintidə deyil, həm
də işləmələrdə mahir idilər.

Səlcuqlu memarlığı Xərrəqan türbələri, Qəzvin

Mədrəsələrin tikintisi maraqlıdır. Onların hamısı düzbu-
caqlı planda olub, əksəriyyəti böyük zal-eyvanlara və at nalına bən-
zər tağların altında yerləşən dəhlizdən ibarətdir. Tağların ikisi eyva-
na girişin üstündə, həmin zaldan nisbətən kiçik eyvana aparan digər
3-cü isə 3 daxil divarın mərkəzində yerləşirdi. Eyvanlardan başqa
qalan yerləri mədrəsələrdə 2-ci mərtəbədə yerləşən otaqlar təşkil
edirdi. Bəzən eyvanlar dama çatacaq qədər hündür olur, bəzən də
onların altında kiçik otaqlar düzəldirdilər. Konyadakı Sırçalı (1242)
və Ərzurumdakı Ciftə (1253) mədrəsəsi 2 mərtəbəli olmuşdur. İq-

lim şəraiti bir qayda olaraq otaqların üstündə damların olmasını zəruri edirdi. Nisbətən isti bölgələrdə mədrəsənin mərkəzi hissəsi açıq qalırdı. Onun içində fəvvarə düzəldirdilər-ətrafdakı qalareyalarla birlikdə o, Qərbi Avropa monastrlarındakı daxili monastr qalareyasına bənzər həyəti formalaşdırırdı. Dam bütün binanın üstünü örtüyü halda isəridəki otaqlara işıq mərkəzi günbəzdəki pəncərədən düşürdü. Şagirdlərin yataq otaqları əsasən ikinci mərtəbədə yerləşirdi və orada sobalar və divarın içində qurulan rəflər olurdu. Aşağı mərtəbədə müəllimlərin istifadəsi üçün nəzərdə tutulan otaqlar və tələbələrin dərs oxuması üçün olan kabinetlər yerləşirdi. Mühazirələr adətən eyvanda oxunurdu.

Mədrəsə binalarında mətbəx nəzərdə tutulmurdu, yemək kənardan gətirilirdi. Bu plan əsasında azacıq dəyişikliklərlə yetimlər üçün sığınacaqlar, xəstəxanalar, ruhi xəstələr üçün xeyriyyə evləri tikilirdi.

Anadolu Səlcuqları ölkənin müxtəlif yerində cami, karvansaray, imarət, körpü, bulaq və mədrəsələr tikdirmişdilər. Bəyşəhərdəki Əşrəfoğlu camisi (1296) Anadolu Səlcuq memarlığının özəlliklərini daşıyan ən önəmli tikintilərdən idi. Anadolu Səlcuqlu sultanları adına tikilən karvansaraylar «Sultan xan» və sadəcə «xan» adını daşıyırdı.

Böyük Səlcuqlular övvələr mədrəsələrdə təhsil alırdılar, amma bununla kifayətlənmədilər. Vəzir Nizamülmülkün rəhbərliyi ilə yeni mədrəsələr tikildi. Nizamiyyə mədrəsələrinin birincisi 1067-ci ildə Bağdadda təsis edildi. Daha sonra İsfahan, Rey, Mərv, Nəre, Bəsrə və Mosul şəhərlərində mədrəsələr açıldı.

Mədrəsə sistemində proqramlı bir təhsil olmuşdur. Dini məsələlərlə yanaşı riyaziyyat, fəlsəfə, dil və ədəbiyyat dərsləri də keçilirdi. Ölkədə zəngin kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Məlik şah dönəmində Bağdadda böyük kitabxanalar təşkil edilmişdi. Böyük Səlcuqlular **ərəbcədən din və elm dili**, **farscadan ədəbiyyat və dövlət dili**, **türkcədən saray və ordu dili** kimi istifadə edirdilər.

Mədrəsə binasının yandan görünüşü

Anadolu Səlcuqlarının günümüzədək qalan ən önəmli örnəkləri arasında *Konyadakı Əlaəddin camisi, Karatay mədrəsəsi, İncə minarəli mədrəsə, Niqdədə Əlaəddin camisi, Ankarada Aslanxanə camisi, Kayseridə Xuand Xatun camisi və qülləsi, Afyonqarahisardakı cami, Ərzurumda qoşa minarəli mədrəsə, Sivasda Göy mədrəsə, Burinciya mədrəsəsi və qoşa minarəli mədrəsə, Kirşəhər də Məlik Qazi kumbəzi, Əhlətdə Ulu Künbəz* və b. göstərmək olar.

Karvansarayların içərisinə yalnız bir girişdən daxil olmaq mümkün idi. Bəzi mütəxəssislərin fikrincə bu köçərilərin yurtda bir giriş qapısı olması adətindən irəli gəlmişdi. Lakin çox güman ki, bu qarətçilərin qaça bilməsi ehtimalının qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik tədbiri ilə bağlı ola bilərdi. Hücumlardan qorunmanın digər bir yolu künclərdə, bəzən də binanın fasadında möhkəmləndirilmiş qüllələri olan güclü çöl divarların olması idi. İstisna hallarda qüllələr dörd divar boyu bir-birindən bərabər məsafədə yerləşirdi. Divarları çox vaxt kobud, emal olunmamış daşdan tikir, sonra isə yonulmuş daş plitələrlə üzlük çəkirdilər. Divarın bütünlüklə yonulmuş daşdan hörülməsinə də rast gəlinir.

Qüllələrin forması müxtəlif olurdu. Adətən dördkünc və ya düzbucaqlı, bəzən isə dairəvi və səkkiz qülləli olurdu. Dar pəncərələr hündürdən qoyulurdu, güman ki, bu oğrulara qarşı əlavə tədbir idi. Karvansarayın giriş planlı olur və daş üzərində oymalarla ələ

bəzədilirdi ki, bəzəklərin nəfisliyi və zərifliyi yorğun yolçuya şəhərin hər cür rahatlığını vəd edirdi.

S

Səlcuq karvansaraylarından birinin görünüşü

Sultan xan (1229-1230) karvansarayın dördkünc və ya düzbucaqlı həyətidə, dörd hüdür at nalına bənzər tağın üstündə tikilmiş balaca məscid olmuşdu. İki tərəfdən yerdən məscidə doğru gedən, sağ əyrisini təkrarlayaraq Sultan-xanın çıxışına yönələn pillələr gözəl və nəfis olmaqla məscid caminin havada üzməsi təəssüratını yaradırdı. Daş üzərində halqaya bənzər naxış məscidi haşiyələnmiş qiymətli daşa bənzədirdi.

*Səlcuqlu dövrünə aid karvansaray
Kirman ostanı, İran*

Sadə karvansaraylar da tikilirdi. Onların öz gözəlliyi vardı. Məscidə giriş karvansarayın sağından və ya üstündə olurdu. Səyah həyatə baxan eyvanda durarkən xanın şəxsi həyatı üçün nəzərdə tutulan otaqları görə bilirdi. Onların altında örtülü qalareya portikləri və ya birinci qonaqlar üçün ayrılmış ayrı-ayrı otaqlar və yataq otağı, hamam, qəhvəxana, mətbəx və emalatxanaya aparən dəhlizlər yerləşirdi. Yataq otaqları bir qayda olaraq sobalar və yataq yerləri ilə təchiz edilirdi. Yataq otaqları iki mərtəbəni zəbt edirdi. Əgər birinci mərtəbədə əlavə anbar və ya axır (at tövləsi) olardısı, yataq otaqları o zaman yalnız ikinci mərtəbədə yerləşirdi. Həyatın qurtaracağında, çıxışla üzbəüz və ya küncdə cərgə ilə düzölmüş sütun və yanlarında silindrik tağları olan möhtəşəm zala apran 2-ci eyvan olurdu. Bütün sədlərin içində ən çox diqqətçəkən mərkəzdəki dairəvi və ya konusvari günbəz olurdu. Günbəzdə çox da böyük olmayan pəncərələr yerləşirdi. Lakin onlar həddindən artıq hündürdə yerləşdiyindən işıqlandırma zəif olurdu.

Karvansaraylarda yük daşıyan heyvanlar üçün tövlələr olurdu və qış aylarında sarvanlar tövlələrdə yatırdılar. Tərxandakı karvansarayda dəvələr üçün xüsusi tövlələr tikilmişdi. Bu tövlələrə gedən yoldakı nal şəkilli tağlar atlar və qatırlar üçün nəzərdə tutulan tövlələrə gedən tağlardan daha hündür olurdu.

Zəruri ehtiyaclardan biri ictimai **hamamlar** hesab olunurdu, onların sayı bütün şəhərlərdə kifayət qədər idi.

İzmirin Səlcuq ilçəsində Yaxşı bəy hamamı

Bir qayda olaraq hamamlar kişi və qadın hamalarına bölünürdü. Roma və türk hamamlarından fərqli olaraq Səlcuq dövrünün hamamlarında su fəvvarəyə boru vasitəsilə tədricən daxil olur, oradan isə kiçik hovuzə tökülürdü.

Səlcuqlar dövründən günümüzədək qorunub saxlanılan Qeyseriyyə şəhərindəki **Heydər bəy köşküdür**. İmarətin belə formasını çox güman ki, Səlcuqlar Orta Asiyadan və ya Mesopotamiyadan götürmüşlər. Çünki Soqdiya knyazları artıq VIII əsrdə, Ömərilər isə Ərəbistanda daha əvvəl şəhəratrafi saray tikdirirdilər. Orta Asiyanın Muq (Muğ) dağında, yuxarı Zərəfşandakı sarayda olduğu kimi sarayların aşağı hissəsi yonulmuş daş bloklardan tikilirdi, içəri otaqların tavanları silindrik daş fomalı olub, pəncərələri dar, mağzala bən-zəyirdi.

Heydər bəy köşkü başdan ayağa emal olunmuş daşdan tikilmişdir. Düzbucaqlı formada tikilmiş binanın son qurtaracağında müdafiə qülləsi, aşağı mərtəbədə balaca otaq, keşikçi meydançasına açılan dar pillə var. Binanın qalan otaqları bir mərtəbəlidir. Otaqların hamısı daxili həyətin ətrafında yerləşmişdir. Otaqların tavanları silindrik daş şəklində olub, pəncərələri nisbətən enlidir.

Səlcuq türklərinin dövründən Heydər bəy köşkündən başqa heç bir imarət qalmadığından türklərin erkən dövrlərdə şəhər həyatı ilə necə ayaqlaşması haqqında məlumat almaq çətindir.

Konya səlcuqarın paytaxtı olduğundan o dövrün daha gözəl və daha möhtəşəm binaları orada cəmləşmişdi. Doğrudur, onların əksəriyyəti zamanın sınaqlarına tab gətirməyib, bəzilərinin qalıqları günümüzədək gəlib çatmışdır. Belələrindən biri **qaladır**.

Qalanın 108 möhkəm daş qülləsi olmuşdur. Qala şəhərin mərkəzində Əlaəddin məscidinin olduğu və sarayın ucaldığı balaca tər-pənin ətrafında yerləşirdi. 5 guşəli formada olan qalanın 1214-cü ildə tikildiyi güman olunur. Qalada birinci məscidi Sultan Məsud (1118-1156) tikdirməyə başlamış və 1188-ci ildə Kokandlı Yusib ibn Əbdül Qaffar tərəfindən türbəsi tikilən məscid II Qılınç Arslan tərəfindən tamamlanmışdı. 1219-cu ildə Keyxosrov məscidin yə-nidən tikilməsini Dəməşqdən olan *Məhəmməd ibn Kanlaya* tapşırır, o

da öz növbəsində Ayaz Atabəyin işini tamamlayır. Məhz bu məscidin yanındakı səlcuq sultanının dəfn olunduğu mavzoleydə Keykavus atasının cənazəsini dəfn etdirir. Lakin məscidin tamamlanması qardaşı I Keyqubadın üzərinə düşür və məscid onun adını daşıyır.

Əlaəddin Keyqubadın tikdirdiyi qala və saray

İki əsas girişi olan Konya qalasında 2 xarici qüllə 1221-ci ildə I Keyqubadın şəxsi hesabına tikilmişdi. Qapıların üzərindəki qızılı yazılar Sultanın əliaçıqlığına işarədir. Yazıda yerli zədəganların Sultan kimi hərəkət edərək digər qüllələrin tikilməsini himayəyə götürməyə çağırılır, həmin qüllələrin üzərində himayəyə götürənlərin

Tarixi qalanın qalıqları

adlarının yazılması əmr olunur. Keyqubad «Şahnaməyə» və heykəltaraşlığa olan münasibətini ifadə etmək üçün öz hesabına tikdirdiyi divarda «Şahnamə» dən səhnələr çapmağı və heykəltaraşlıq barelyefi ilə bəzəməyi əmr edir. Heykəllərin əksəriyyəti ellinlər, bəziləri bizanslılar tərəfindən tikilmişdir. Hər çıxışın üstündə yerləşən 2 cüt qanadlı mələklər maraqlıdır.

Sultanlar saray tikdirməyə XIII əsrdən başlamışdılar. Onların bir çoxu paytaxtdan kənar, daha əlverişli iqlimə malik olan yerlərdə tikilirdi. Saraylar biri qışlaq, biri yaylaq iqamətgahı rolunu oynayırdı. Ayrı-ayrı tədqiqatçılar bunu səlcuqların köçürülməsi ilə bağlamağa cəhd etsələr də, ancaq türklər keçmişə qayıtmağa meyilli deyildilər.

120 il yaşayan Səlcuqlar dövləti türkdilli xalqların inkişafına güclü təsir etdi. ***Türk dilinin əhatə dairəsinin artması, ədəbiyyat, elm və incəsənətin inkişafı bu dövrün xarakterik əlamətləridir.***

Türk dünyasının bir çox görkəmli alimləri, sənətkarları, elm və ədəbiyyat xadimləri Səlcuqlar dövründə himayə edilmiş, dünya mədəniyyət inciləri hesab olunan abidələr tikilmişdir.

NƏTİCƏ

Yaxın Şərqi qüdrətli orta əsr feodal dövlətlərindən olan və tayfa başçısı Səlcuqun adı ilə adlanan Səlcuqlar imperiyası X-XIII əsrlərdə Yaxın Şərqdə böyük dəyişikliyə səbəb oldu. Geniş işğalçılıq müharibələrində iştirak etmiş Səlcuqlar Türkünstandan Aralıq dənizinə, Zaqafqaziya Fars körfəzinə qədər geniş bir ərazini əhatə etdi, bir çox xalqların iqtisadi, sosial, etnik və mədəni həyatına ciddi təsir göstərdi. Səlcuq istilaları bir çox ölkələrin iqtisadiyyatına, ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyətinə ağır zərbə vursa da, istilalar dayandırıldıqdan sonra iqtisadiyyat və mədəniyyət yenidən inkişaf etməyə başladı.

Səlcuqlular dövrü şairlərindən Muizzi bir qitəsində imperatorluğunun sərhədləri dəqiq göstərilmişdi. Qitələrdə deyilirdi: «Səlcuq Bəyin cövhəri-nuru Buxaraya çatdı. Şərq və Qərb bu cövhərdən nur aldı. İlk hakimiyyət Toğrul və Çağrı Bəylərlə başladı. Onların cahangirliyi hər ölkəyə yetişdi. Əmisi Toğrul Bəyin taxtına Çağrı Bəy oğlu Alparslan oturunca ordusunun coşğunluğu Qeysərin sarayına ulaşıdı. Ondan sonra Məlik şah padişah olunca göylərdən ədalət, doğruluq və yaxşılıq yayıldı. Padişahlıq sırası nəhayət Cahan Sultanı Səncərə gəldi».

Səlcuqlular dövründə Türk Cahan hakimiyyəti fikri ümumi inam halına gəldi. Qəznəli və Qurlu imperatorluqlarının ərazilərini öz hakimiyyətləri altına alan Səlcuqlu türkləri Persiya, Azərbaycan, Narbara çayına qədər Benqal istisna olmaqla bütün Şimali Hindistan, Şərqi və Qərbi Türkünstan, Cənubi Qafqaz, Dağıstan, Anadolu, İraq, Suriya, Fələstin, Livan, bütün Ərəbistan yarımadası, Qərbi Anadolu adalarını öz imperatorluqlarına birləşdirdi, əraziləri Qara dəniz, Ege dənizi, Mərmərə dənizi, Aralıq dənizi, Qırmızı dəniz, Ümman dənizi, Bəsrə körfəzi və Hind okeanını əhatə edirdi. Xəzər dənizi, Aral və Balxas gölləri daxili göllərə çevrildi.

Səlcuqlular İslamın daxili düşməni Fatimi və Büveyhiləri, xarici düşməni Bizanslıları məğlubiyyətə uğradaraq Şimali Afrikanı Türk-İslam birliyi içərisinə almağa çalışdılar. Lakin Məlik şahın xaincəsinə zəhərlənərək öldürülməsi Səlcuqlu türklərinin bu istəyi

həyata keçmədi. Səlcuqlu sultanları öz əməlləri ilə göstərdilər ki, ölkələri təkcə hərbi yolla deyil, xalqların könüllərini fəth etməklə almaq mümkündür.

Səlcuq dövləti XI əsrin ikinci yarısında çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu. Öz tərkibinə Orta Asiya, İran, Zaqafqaziya, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və Ərəbistan yarımadasını daxil edən səlcuqlar güclü hərbi-siyasi birlik yaratsalar da, idarəçilik sistemindəki çatışmazlıqlar imperiyanın zəifləməsinə səbəb oldu. Səlcuq dövlətinin ərazisində sonralar Kirm, Konya, Suriya, İraq Səlcuq sultanları, Azərbaycan Atabəyləri, Kiçik Asiyada bir sıra əmirliklər yarandı.

Əslində Böyük Səlcuqlar dövlətinin dağılmasının ilk əlamətləri XI əsrin II yarısında özünü göstərməyə başladı. İqta sisteminin görülməmiş dərəcədə inkişafı imperiyanın dayaqlarını sarsıtdı. XI əsrin sonu-XII əsrin əvvəli Səlcuq imperiyasının siyasi tarixində feodal anarxiyası və ali sultan hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskin şəkil alır. Bu iğtişaş dövrü Şimali Xorasan və Şərqi Səlcuq dövlətinin ayrılması ilə yadda qaldı. Börküyarığın idarəsi altında olan indiki Türkmənistan və Qərbi İran ərzilərinə Arslan Arqun yiyələnsə də, güclü siyasi dayağı olmadığından əraziləri uzun müddət əlində saxlaya bilmədi. 1096-cı ildə Xorasan Börküyarığın əlinə keçdi. Öz əmirlərindən Dədə Xabaşını Xorasana hakim təyin etdi. Sülh gücünə 1104-cü ildə Börküyarıq və Məhəmməd Təpər arasındakı razılığa görə Səncər Xorasanın məliyi kimi tanındı. Mərkəzi Asiyaya və Qazaxıstana köçəri qarakitayların basqınları gücləndi. Səncərin Səmərqənd yaxınlığındakı döyüşdə məğlubiyyəti onun Mavəranəhrdəki hakimiyyətinə son qoydu. Bununla da, antisəlcuq üsyanı və separatizm dalğası imperiyanın asılılığındakı ərazilərdə-Xarəzm, Qur və Qəznədə də başladı. Böyük Sultan bu zərbəni neytrallaşırsa da, ancaq onun siyasi təsiri vassal ölkələrində əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədi. Sultanın ətrafındakı feodal əmirləri itirilmiş qazancın əvəzini hərbi qənimətlər və öz təbəələrini istismar etməklə ödəməyə çalışdılar.

Bütün imperiyalarda olduğu kimi, Səlcuq imperatorluğunun idarəçiliyində də çatışmazlıqlar vardı.

Səncərin oğuz qoşunları tərəfindən darmadağın edilməsi və əsir edilməsi Şərqi Səlcuq dövlətinin süqutuna gətirib çıxardı. Bö-

yük Sultanın qoşununun məğlubiyyəti Xorasan əmirlərinin qaçıb Təbəristana sığınmasına səbəb oldu. Xorasanın digər hissəsi, həmçinin Curcan «Qarət hərəkəti» əmir İxtiyar əd-Din Aytanın, Manqışlaq çölləri və Balxan ətrafı ərazilər Yarmuq xanın başçılığı ilə oğuzların, Nişapur əyaləti keçmiş məmlük əmiri Müəyyəd Ay-Abanın, Mərv, Səraxs, Xavər əraziləri oğuz qoşunlarının başçıları Qorqud, Tuti bəy və Dinar bəylərin əlinə keçdi.

Səlcuq imperatorluğunun süqutu səbəbləri 4 amillə bağlıdır:

1. Vərəsə məsələləri adətə görə bütün xanədan üzvlərinə mənsub idi. Buna görə də, Sultan öldükdən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizə qızışır, müvəffəqiyyət qazanan taxta yiyələnir, nəticədə dövlət zəifləyirdi.

2. Xəlifə və Sultan arasındakı çəkişmə Səlcuq imperatorluğunu daxildən dağıdırdı. Toğrul bəy zamanında Xəlifə yalnız dini işlərlə məşğul olur, hökumət üzvləri Sultan tərəfindən idarə edilirdi. Lakin imperatorluq zəifləməyə başladığında Xəlifə ardıcılıqları ilə Səlcuqlar arasında çəkişmə yenidən başlayırdı.

3. Atabəylər-məhəlli hökumətliliyin qurulması imperiyanın parçalanmasına səbəb oldu. Belələrinə Farsdakı Salur Atabəyini (1147-126), Azərbaycandakı Atabəyləri (1136-1225), Mosul və Hələb Atabəylərini (1127-1233) nümunə göstərmək olar.

4. Xarici müdaxilə Səlcuq dövlətinin yıxılmasını sürətləndirdi. Qarakitaylar və xaricdəki oğuzlarla savaqlar imperiyanın sarsıtdı.

120 il yaşayan Səlcuqlar dövlətində yeni ərazilərin ələ keçirilməsi, təsərrüfatın canlanması, şəhərlərin və sənətkarlığın inkişafı, feodal və kəndli siniflərinin formalaşması və onların arasında münasibətlərin təkmilləşməsi, sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, vergi mükəlləfiyyətlərinin çoxalması dövrün xarakterik əlamətləridir. Türk dünyasının bir sıra görkəmli alimləri, sənətkarları, elm və ədəbiyyat xadimləri Səlcuqlar dövründə himayə edilmiş, dünya mədəniyyət inciləri hesab olunan abidələr tikilmiş, türk dilinin əhatə dairəsi artmışdır.

TÖVSIYYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994
2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı, 2007
3. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 2007
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı, 1986
5. Cavad Heyət. Türkün tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993
6. Əlyarlı S. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996
7. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi. Bakı, 2002
8. Muxtarova Ə. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2009
9. Məmmədov E. Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı, 2010
10. Nəcəfov Ə.N. Səlcuqlu dövlətləri və Atabəyləri tarixi. (Oğuzların ortaya çıxmasından XIV əsrə qədər). Bakı, 2010
11. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, 1987
12. Özdək R. Türkün Qızıl Kitabı. II kitab. Bakı 1997
13. Qumilyov L.N. Qədim türklər. Bakı, 1993
14. Qüdrətov D. Türk xalqları tarixi. Bakı, 2000
15. Həbibəyev V. Türk dünyasının qüdrətli hökmdarları. Bakı, 1995
16. Sümər F. Oğuzlar. Bakı, 1992
17. Yınac M. Türkiyə tarixi. Səlcuqlar dövrü. Ankara, 1944
18. Tağıyeva Ş.A., Rəhimli Ə., Bayramzadə Ş. Güney Azərbaycan. Bakı, 2000

TÜRK DİLİNDƏ

19. Erdoğan M. Müslüman türk dövlətləri tarihi. Ankara, 1998
20. Kaşqari M. Divanu Lügət ət-Türk. Ankara, 1986
21. Kafasoğlu İ. Səlcuqların tarixi. İstanbul, 1992
22. Koymən M. Səlcuqlar dövrü tarixi. Ankara, 1963
23. Köymən A.M. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu tarixi. Ankara, 1980
24. Köymən A.M. Alp Arslan və zamanı. I cild. Ankara, 1983

25. Koymən M. Böyük Səlcuq imperatorluğu. Ankara, 1984
26. Köymən A.M. Alp Arslan və zamanı. II cild. Ankara, 1984
27. Köymən A.M. Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu tarixi. Ankara, 1980
28. Köprülü F. Osmanlı dövlətinin kuruluşu. Ankara, 1991
29. Mevdudi. Səlcuqlar tarixi. Ankara, 1971
30. Osmanlı fərmanları. Ankara, 2003
31. Sevim A. Ünlü Səlcuqlu Komutanları. Ankara, 1990
32. Sevim A. Ərdoğan M. Səlcuqlu dövlətləri tarixi. (Siyasət, təşkilat və kültür). Ankara, 1995
33. Selçuklu tarihi. Alparslan və Malazgirt. Ankara, 1985
334. Şükrü Kaya Seferoğlu. Türk dövlətlərinin tarixi. Etnolojik bir geneli. Ankara, 1984
35. Tarixdə türk dövlətləri. I cild. Ankara, 1987
36. Tarixdə türk dövlətləri. II cild. Ankara, 1987
37. Toqat Z.V. Ümumi türk tarixinə giriş. İstanbul, 1981
38. Xass-Hacib Y. Kutdaqdu-Bilik. Tərcümə R.R. Ararat, I-II cild. Ankara, 1995

RUS DİLİNDƏ

39. Абу-л Гази. Родословная Туркмен. М - Л., 1957
40. Ал - Бируни. Памятники минувишх поколений. Ташкент, 1957
41. Агаджанов С. Сельджуки и Туркмения в XI-XII вв. Ашхабад, 1973
42. Агаджанов С. Государство Сельджуков Средняя Азии в 11-12 вв. М., 1991
43. Анна Комнина. Алексиада. В 15 книгах. М., 1957
44. Ахундова Н.Ч., Гусейнзаде Р.А. Кафгаз и великие тюркские империи. Баку, 2012
45. Бартольд В. Султан Санджари. Сочинения. Т.5, М., 1968
46. Бартольд В.В. Султан Санджар и гузи. Т. II. М., 1969
47. Босворт К.Э. Мусулманьские династии. М., 1971
48. Босворт К.Э. Нашествия варваров. Появление тюрок в Мусулманьском мире. М., 1987
49. История Бухара с древнейших времен до наших дней. Ташкент, 1976

- 50.История Систана. М., 1974
51.История Туркменской ССР. Т.1, кн.2, Ашхабад, 1957
52.Лен - Пуль Стенли - Мусульманские династии. М., 2004
53.К.Маркс. Хронологические выписки // Архив Маркса и
Энгельса. Т.В. М - Л.,1938
54.Т.Райс Сельджуки. Кочевники-завоеватели Малой Азии. М.
2004,
55.Ходжаниязов Т. Денежное обращение в государстве
Великий Сельджуков. Ашхабад, 1977

İNGİLİS DİLİNDƏ

- 56.Defremery Ch.Rechches sur fe Regnedu Sultan Barkiaros// Sa,
ser.V.t.I-II. Paris, 1853
57. Minorskiy V.V. Hüdud əl-Alem (The Regions of the world a
Persion Geografy). London, 1937, 402 s.

İTERNET RESRUSLARI

- 58.*http:// az. wikipedia. Org / wiki / selcuk*
59.*http:// www/ google.com / Selcuk imperatorlugu*
610.*http:// www/ google.tu / selcuglular*

Eldəniz Əliş oğlu Məmmədov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏLCUQLAR

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 03.06.2015.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 12, 75 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 144.

**TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ**

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Azf 285699